

Міністерство внутрішніх справ України
Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»
Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ПІДРОЗДІЛІВ ОВС,
ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ПРОФІЛАКТИЧНУ РОБОТУ
СЕРЕД ДІТЕЙ, У СФЕРІ ПРОТИДІЇ
ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ДІТЬМИ
ТА НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї**

МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Київ 2012

УДК 351.741:364.63-027.553](072)

ББК 67.401.213я7

0-64

*Рекомендовано до друку Департаментом громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України
(Протокол № 15 від 2.04.2012 р.)*

Авторський колектив:

*Гришко Алла Анатоліївна – психолог; старший викладач кафедри психології
Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ».*

*Журавель Тетяна Василівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач Інституту
психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка; голова
виконкому Всеукраїнського громадського центру “Волонтер”.*

*Кочемировська Олена Олексіївна – кандидат психологічних наук, завідувач сектору проблем
трудових відносин та людського потенціалу відділу соціальної політики Національного
інституту стратегічних досліджень, експерт з питань протидії насильству в сім’ї та жорсткому
поводженню з дітьми.*

*Лазаренко Олексій Олександрович – полковник міліції, начальник Управління
кримінальної міліції у справах дітей МВС України.*

*Сергеева Катерина Володимирівна – сертифікований тренер з питань попередження агресивної
поведінки підлітків, асистент проєктів Всеукраїнського громадського центру “Волонтер”.*

Загальна редакція:

Журавель Т.В.

Кочемировська О.О.

Рецензенти:

*Мілорадова Наталія Едуардівна – підполковник міліції, кандидат психологічних наук,
доцент Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України.*

*Запорожцев Аркадій Вікторович – полковник міліції, заступник начальника
Департаменту громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України.*

0-64 Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорсткому поведженню з дітьми та насильству в сім’ї: методичний посібник / Авт. кол.: Гришко А.А., Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Лазаренко О.О., Сергеева К.В.; за ред. Т.В. Журавель, О.О. Кочемировської. – К.: ТОВ “ВПК “ОБНОВА”, 2012. – 146 с.

ISBN 978-671-7018-02-4

Посібник присвячений проблемам діяльності підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у сфері протидії жорсткому поведженню з дітьми та насильству в сім’ї.

Посібник розрахований, насамперед, на працівників підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, а також служби дільничних інспекторів міліції та інших структурних підрозділів органів внутрішніх справ, курсантів, викладачів, фахівців у галузі запобігання та протидії насильству щодо дітей та в сім’ї.

Видання підготовлено в рамках загального проєкту “Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей у закладах інтернатного типу та інших дітей, які опинились у складних життєвих обставинах”, що співфінансовано Європейським Союзом та Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ).

Координатор проєкту від ВГЦ “Волонтер” – *Тетяна Журавель.*

Координатор проєкту від Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні – *Андрій Гайдамашко.*

ББК 67.401.213я7

ISBN 978-671-7018-02-4

© ВГЦ “Волонтер”

© Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні

© ТОВ “ВПК “ОБНОВА”

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1. Протиправна поведінка підлітків, постраждалих від жорсткого поводження в сім'ї: індивідуально- та соціально-психологічний аспекти	6
1.1. Роль сімейної соціалізації у виникненні схильності до протиправних дій: насильство щодо дитини як чинник підліткової злочинності	8
1.2. Форми та наслідки жорсткого поводження з дитиною у сім'ї	10
1.2.1. Форми та види жорсткого поводження з дітьми	11
1.2.2. Чинники жорсткого ставлення до дітей в родині.....	13
1.2.3. Наслідки жорсткого поводження	14
1.2.4. Сексуальне зловживання дитиною.....	16
1.3. Психологічні особливості підлітків, схильних до протиправної поведінки	19
1.3.1. Підлітковий вік як чинник формування схильності до правопорушень	19
1.3.2. Риси пізнавальної, емоційно-вольової та особистісної сфер неповнолітніх злочинців	20
1.4. Психологічні особливості підлітків, схильних до жорстокої та насильницької поведінки, зокрема в сім'ї.....	24
2. Виявлення жорсткого поводження з дітьми та налагодження комунікації з дитиною.....	29
2.1. Загальні принципи організації простору комунікації працівника ОВС з дитиною	30
2.2. Особливості спілкування з дитиною, яка постраждала від насильства	32
2.2.1. Виявлення жорсткого поводження з дитиною із застосуванням системи індикаторів прихованих форм насильства в сім'ї щодо дітей.....	32
2.2.2. Побудова бесіди з постраждалою дитиною	34
2.3. Побудова ефективної комунікації з підлітками, схильними до агресивної та насильницької поведінки	39
2.4. Дії працівників підрозділів ОВС, які здійснюють профілактичну роботу серед дітей, при виявленні факту насильства в сім'ї щодо дитини	43
3. Профілактика та корекція агресивної та насильницької поведінки підлітків: взаємодія ОВС з відповідними органами та службами.....	48
3.1. Нормативно-правовий аспект здійснення міжвідомчої взаємодії працівників підрозділу ОВС, що здійснює профілактичну роботу серед дітей, з фахівцями інших дотичних органів, установ та закладів.....	50
3.2. Профілактика жорсткого поводження з дітьми та агресивної і насильницької поведінки підлітків: роль взаємодії підрозділів ОВС із установами освіти та психологічними службами	52
3.3. Роль ОВС у здійсненні корекції агресивної та насильницької поведінки підлітків	54
3.3.1. Загальні принципи організації програм	56
3.3.2. Варіанти програм корекції агресивної та насильницької поведінки підлітків	60
3.3.3. Зразки вправ, які можуть застосовуватися в корекційній роботі	66
Список використаних джерел	74
Додатки	80

ВСТУП

Як зазначив Генеральний прокурор України¹, останнім часом спостерігається тривожна тенденція зростання кількості конфліктів дітей із законом. Впродовж дев'яти місяців 2011 року неповнолітніми було скоєно 14 тис. злочинів (півтисячі у складі організованих груп), причому кожен десятий з них – у стані сп'яніння. На обліку перебуває 1 800 наркозалежних дітей, які вчинили понад 700 злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Кожен п'ятий підліток йде на повторне порушення закону, а з кожним роком їх кількість зростає. Майже до кожного злочину причетні дорослі, які свідомо втягують дітей у протиправну діяльність.

В поточному році до міліції було доставлено близько 5 тис. дітей, які перебували без догляду (400 з них повторно²). Понад 160 тис. неповнолітніх проживає у неблагополучних сім'ях, кожна п'ята дитина – в родинах, де батьки мають наркотичну або алкогольну залежність. Через неналежне виконання батьками своїх обов'язків, значна кількість дітей бродяжить та жебракує: 70 % скоєних неповнолітніми злочинів становлять крадіжки, які стають чи не єдиною можливістю отримати їжу і предмети першої необхідності. Та навіть за таких умов не забезпечено належний захист дітей від насильства – часто неблагополучні сім'ї своєчасно не виявляються, а діти, залишені у жахливих умовах проживання, потрапляють на вулицю, де втягуються у протиправну діяльність.

Зростання дитячої злочинності певною мірою зумовлено недостатнім рівнем профілактичної роботи, якою охоплені лише підлітки, які вже скоїли правопорушення. Водночас, зважаючи на беззаперечний зв'язок між ситуацією в сім'ї та схильністю підлітка до правопорушень, одним із завдань підрозділів органів внутрішніх справ (ОВС), що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, має бути своєчасне виявлення випадків жорсткого поведження з дітьми, налагодження взаємодії із закладами освіти щодо проведення роботи з подолання агресії у підлітковому середовищі тощо.

Базовим принципом, на якому повинна ґрунтуватися діяльність органів державної влади, в тому числі правоохоронних, є дотримання прав та забезпечення найкращих інтересів дитини. Реалізація зазначеного принципу передбачає, з одного боку, імплементацію та просування відповідних міжнародних стандартів; з іншого – підвищення обізнаності працівників підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у питаннях захисту та просування їх прав. Робота відповідних органів має проходити в атмосфері взаєморозуміння, яка надає малолітнім та неповнолітнім змогу брати участь в процедурі і вільно висловлювати свої думки і почуття.

Міжнародні документи (які є частиною національного законодавства) закріплюють цілу низку стандартів у сфері дій в найкращих інтересах дитини. Практика ж засвідчує тенденцію щодо загального невтручання громади (освітян, лікарів,

¹ Пшонка В. Виступ на Всеукраїнській нараді з питань захисту прав дитини 27 жовтня 2011 року.

² Там само.

сусідів, родичів, знайомих тощо) у випадки порушення прав дитини, в тому числі, коли йдеться про жорстоке поводження з нею, зокрема, з боку батьків. Навіть в тих випадках, коли дитина вступає в контакт або навіть конфлікт із законом, виявляється недостатня підготовка працівників відповідних підрозділів ОВС, відсутність ювенальних судів та брак спеціально підготовлених суддів. Окрім того, низьким є рівень співпраці між правоохоронцями та соціально-психологічними службами, які б могли надати кваліфіковано оцінку стану та статусу дитини, забезпечили отримання від неї необхідної інформації, недостатній рівень психологічної підготовки правоохоронців, відносно низька їх обізнаність у питаннях дитячої психології та способах організації адекватного і сприятливого комунікативного простору.

Забезпечення найкращих інтересів дитини передбачає, зокрема, створення реабілітаційного відновного простору, і до цього процесу мають залучатися представники всіх ланок роботи з дитиною, яка вступила в конфлікт із законом. Однак, часто проблема розглядається суто з позиції покарання батьків (піклувальників тощо) за неналежне виконання їх обов'язків, тоді як аспект соціальної відповідальності відповідних органів та служб перед дитиною не розглядається громадою та державою.

Принцип створення реабілітаційного простору для дитини та забезпечення її найкращих інтересів, закріплений в низці міжнародно-правових документів, ратифікованих Україною, та в національному законодавстві, на практиці означає наступний характер дій відповідних інституцій:

1. Охоронна спрямованість рішень та діяльності, які мають, в першу чергу, забезпечувати найкращі інтереси кожної конкретної дитини.

2. Соціальна насиченість дій, зокрема, застосування неюрідичних спеціальних знань для правильної оцінки ситуації та винесення рішень у сфері забезпечення найкращих інтересів дитини.

Отже, пропоноване видання присвячено підвищенню обізнаності фахівців підрозділів органів внутрішніх справ, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей, у питаннях особливостей психології підлітків у конфлікті з законом (перш за все тих, які постраждали від насильства з боку батьків), зв'язку підліткової злочинності та жорстокого поводження з ними в сім'ї, проблемам налагодження комунікації з дітьми, які вчинили правопорушення, із закладами й установами освіти та охорони здоров'я задля підвищення ефективності соціально-реабілітаційних заходів.

Автори посібника та спеціалісти ВГЦ «Волонтер» щиро дякують Представництву Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Міністерству внутрішніх справ України за всебічне сприяння та цінні зауваження й коментарі, надані протягом підготовки пропонованого видання.

1

Глава

ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЖОРСТКОГО ПОВОДЖЕННЯ В СІМ'Ї: ІНДИВІДУАЛЬНО- ТА СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Основні труднощі, з якими пов'язано формування у підлітків протиправної поведінки, виникають внаслідок неправильних стосунків у сім'ї, прорахунків школи, ізоляції від однолітків, соціальної дезадаптації, прагнення самоствердитися будь-яким чином і в будь-якій малій групі. Часто діє сукупність усіх зазначених чинників, а їх негативний вплив підсилюється проявами особливостей психічного розвитку підлітків (більш детально ця інформація надана в Додатку 1). Специфічні риси особистостей дітей у конфлікті з законом (в т.ч. схильних до агресивної та насильницької поведінки) формуються на основі:

- ▶ *Спадково-біологічних чинників* (алкоголізм, наркозалежність, нервові або психічні розлади в одного чи в обох із батьків, наслідки патології вагітності або пологів, енцефалопатії тощо).
- ▶ *Індивідуально-психологічних характеристик підлітка* (риса характеру й темпераменту, структура ціннісно-мотиваційної сфери, рівень домагань, самооцінка тощо).
- ▶ *Низького рівня правосвідомості дитини.*
- ▶ *Негативного впливу найближчого соціального оточення* (сімейне виховання, стосунки у родині, шкільна ситуація, статус дитини в класі або у групі друзів).

Найбільш значущим є вплив саме найближчого соціального оточення, і **жорстокість батьків щодо дитини сприяє формуванню асоціальної поведінки та схильності до протиправних дій** – 74 % правопорушень підлітків проти особистості, скоєні дітьми, які виховувалися у родині із насильством, 63 % підлітків, засуджених за вбивство, стратили тих, хто знущався з їх матерів. Для хлопців насильство в батьківських стосунках є однією з передумов криміналізації поведінки в ході дорослішання (зокрема, вірогідність вчинення зґвалтування підвищується на 24 %). Таким чином, врахування зазначених особливостей є важливим аспектом для профілактики підліткової злочинності та підвищення ефективності роботи відповідних підрозділів ОВС.

1.1. РОЛЬ СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ВИНИКНЕННІ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРОТИПРАВНИХ ДІЙ: НАСИЛЬСТВО ЩОДО ДИТИНИ ЯК ЧИННИК ПІДЛІТКОВОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Досить часто спотворену етичну атмосферу навколо дитини створюють близькі люди, які люблять її та бажають їй лише добра. Шкоду своїми діями заподіюють батьки, намагаючись упередити всі бажання дитини, безальтернативно нав'язати власні уявлення про світ та спосіб життя в суспільстві, повністю обмежити спроби дитини бути самостійною та уберегти її від найменших труднощів. У підлітків, які відсторонені від участі в корисній діяльності, не формується почуття відповідальності, притаманне зрілій особистості, а їх активність може набутися антигромадського спрямування та виявлятися у пияцтві, жорстокості, хуліганських і злочинних діях.

Однак, значно небезпечнішим є існування дитини в негативних сімейних умовах за відсутності психологічно й етично здорового середовища. Підліток гостро переживає порушення контактів із найближчими людьми, відчуваючи відчай, який може виявлятися у озлобленні, ворожості, жорстокості, недовірі до людей, підвищеній дратівливості, зневазі до суспільних норм, цинізмі, байдужості, низькій емпатії тощо. Наведений перелік є не повним, але відображає внутрішній стан підлітка, який живе в умовах пияцтва, хронічних конфліктів з батьками, розпусти, байдужості й насильства дорослих членів сім'ї один до одного та/або щодо дитини. Діти, які стали на шлях правопорушення, переживши будь-який вид насильства, вирізняються ускладненою соціалізацією. У них порушені зв'язки з дорослими, немає навичок адекватного спілкування з однолітками, вони не володіють достатнім рівнем знань і ерудиції, щоб завоювати авторитет в школі та ін.

Насильство в сім'ї погіршує ситуацію особистісного розвитку дитини, призводить до формування в неї особистісних й поведінкових рис, які можуть зробити її потенційно небезпечною для суспільства та самої себе. Якщо ж наявні ще й органічні ураження нервової системи, явища затримки (ослаблення) інтелектуального розвитку та прояви психопатій, то до перерахованих вище проблем додається підвищена некритичність до власних вчинків (пов'язана, зокрема, зі значною наявністю та нездатністю всебічно оцінити ту чи іншу ситуацію), а потяги набувають непристойного характеру, в т.ч. садистського.

Діти, які зазнали насильства, часто шукають та знаходять позбавлення від власних проблем у асоціальному середовищі. Це, у свою чергу, призводить до формування в них пристрасті до алкоголю, наркотиків, крадіжок та інших кримінальних вчинків.

Отже, працівники ОВС, психологи при аналізі причин протиправної поведінки дитини, в першу чергу, мають звернути увагу на особливості її сімейного простору, взаємин з членами сім'ї, а саме оцінити:

1. *Соціально-економічні умови* – матеріальний рівень сім'ї, житлові умови.
2. *Медико-санітарні умови* – наявність/відсутність обтяженої спадковості, хронічних захворювань у дітей чи батьків, зневаги до санітарно-гігієнічних норм.
3. *Соціально-демографічні умови* – повні чи неповні, багатодітні сім'ї, сім'ї із батьками похилого віку, розширені сім'ї з неповнорідними дітьми.
4. *Кримінальні умови* – наявність/відсутність у сім'ї явищ алкоголізму, наркоманії, аморального, паразитичного, кримінального способу життя батьків (старших сиблінгів); наявність/відсутність засуджених раніше членів сім'ї, проявів жорстокості та садизму.
5. *Соціально-психологічні умови* – наявність/відсутність конфліктних стосунків між подружжям, батьками й дітьми, сиблінгами; ступінь педагогічної спроможності та деформації ціннісних орієнтацій батьків, їх загальноосвітній та культурний рівень.
6. *Характер сімейної взаємодії* – стійкі форми поведінки членів сім'ї, що постійно повторюються та несуть певні (іноді суперечливі) сигнали. Патерни можуть бути як позитивними, так і деструктивними для життєдіяльності родини (наприклад, постійне незадоволення одне одним, сварки, висміювання, образи тощо).
7. *Циркуляцію інформації в сім'ї* – особливості процесу обміну інформацією між членами родини, який може бути дисфункційним та таким, що руйнує теплі, довірчі і відкриті стосунки. Передача тієї або іншої інформації може відбуватися у такий спосіб:
 - ▶ прями, ясні й недвозначні повідомлення одне одному (позитивний інформаційний обмін);

- ▶ непрямі повідомлення і маніпулятивні дії (негативний інформаційний обмін) – повідомлення містить «зашифровану» інформацію, яку необхідно враховувати для того, щоб зорієнтуватися в ситуації. Наприклад: батько, з метою викликати в підлітка почуття провини або домогтися певних дій, повідомляє тому, що мати погано почувається через його погану поведінку, замість того, щоб прямо обговорити наявні проблеми;
 - ▶ подвійні послання (потенційно негативний інформаційний обмін) – повідомлення містить суперечливу інформацію (наприклад, батько лагідно зве дитину, після чого починає її бити; або мати вимагає, щоб дитина її обійняла, і водночас кричить, щоб та забрала руки та не м'яла їй сукню, тощо);
 - ▶ залучення третіх осіб для передачі інформації (потенційно негативний інформаційний обмін).
8. *Стиль емоційної комунікації в сім'ї*, який визначається співвідношенням позитивних і негативних емоцій, критики й похвали на адресу одне одного, а також наявністю або відсутністю заборони на відкрите виявлення почуттів. Стиль, в якому домінують негативні емоції, постійна критика, приниження, залякування співрозмовника, недовіра до його здібностей і можливостей, знижує самооцінку й самоповагу, провокує зростання внутрішньої напруги, тривоги, агресії і, як наслідок, невротичні та психосоматичні розлади.
9. *Типи батьківського виховання*. Протиправна або делінквентна поведінка дітей виникає внаслідок не лише недбалого чи жорсткого поводження, а й через застосування невірною стилу (типу) батьківського виховання. Загалом, можна виокремити декілька стилів батьківського поводження із дитиною: авторитетний, авторитарний, ліберальний та індиферентний (див. Додаток 2). Найбільш сприятливим для формування просоціальної поведінки є авторитетний стиль, коли сердечність та довірчий контроль батьків створюють спокій та будують у дитини віру у власні сили. Дорослі забезпечують дитині, яка шукає себе у житті, «страхову сітку», а помилки та, навіть, невдалі експерименти не стають для підлітка невинними. Авторитетні батьки враховують зростаючі пізнавальні потреби й здібності дитини. Батьки та діти можуть спілкуватися, використовуючи однакові чи хоча б приблизно однакові, рівні аргументації та логіки.
10. *Сімейну динаміку та родинні союзи*, які, подібно до стилів батьківського виховання, впливають на поведінку дитини задовго до підліткового віку.

Союзи між окремими членами родини є природними та нешкідливими, але важливо, щоб батьки, захоплюючи та караючи дітей, діяли узгоджено й несуперечливо. Слід також зберігати чітку межу між дорослими членами родини та дітьми³, адже надтісний зв'язок дитини з одним із батьків при усуненні іншого, може зашкодити її розвитку (той, хто «вилучається» вже не є провідником соціалізуючого впливу та авторитетною фігурою). Проблеми можуть виникати і за інших порушень родинної рівноваги, наприклад, коли один із батьків відсутній через розлучення чи окреме проживання. У час, коли підліток випробовує нові ролі, батьківський авторитет може зазнавати суворих випробувань у випадку неповної сім'ї, а неадекватне батьківське поводження стає чинником формування схильності до делінквентної поведінки та залучення підлітка до антисоціальних груп.

У цілому ж, правопорушення підлітків часто є реакцією як на асоціальний спосіб життя дорослих членів сім'ї (насильство у стосунках між батьками, алкоголізація чи наркотизація одного або обох батьків), так і на виникнення психологічних труднощів через розлучення батьків, переїзд до іншого місця проживання, фінансові труднощі родини, смерть одного з батьків чи братів/сестер, наявність у родині тяжко хворого та інше. Як видно, схильність до правопорушень може стати наслідком зменшення обсягу уваги, яка приділяється дитині. Однак, навіть у психологічно благополучних сім'ях батьки в 40 % порадять дитині у відповідь застосувати фізичну силу, якщо хтось її вдарив або намагався образити.

Отже, зниження рівня правопорушень серед дітей та підлітків вимагає концентрації уваги фахівців на сімейних стосунках, перш за все – на взаєминах дітей з батьками. Особливу увагу варто приділити проблемі насильства в подружніх стосунках батьків та їх жорсткого поводження з власними дітьми, що є однією з головних передумов дитячої злочинності та бездоглядності.

³ Найгіршими та найбільш патологізуючими проявами порушення межі між дорослими та дітьми в родині є сексуальне зловживання дітьми, покладання на дітей відповідальності за існування родини (в т.ч. матеріальне).

1.2. ФОРМИ ТА НАСЛІДКИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДИТИНОЮ У СІМ'Ї

Незважаючи на свою поширеність, явище жорсткого поводження з дітьми привернуло до себе увагу психіатрів, психологів, соціальних працівників лише в середині ХХ століття, коли травматолог С. Кемпс описав «синдром побитої дитини» (battered child syndrome) – наявність сполучених травм, які неможливо дістати «природним» шляхом (під час гри або внаслідок падіння з висоти).

З 1973 року в США, Канаді та інших країнах постійно досліджують поширеність насильства щодо дітей, розвивають систему допомоги дітям, які зазнали зловживань, вивчають вплив жорстокості в родині на формування психіки дитини, створюють програми психологічної реабілітації таких дітей.

- ▶ 3,3 мільйона дітей у віці від 3 до 17 років щорічно спостерігають жорстоке поводження зі своїми матерями.
- ▶ 70 % чоловіків, які здійснюють насильство щодо своїх партнерок, жорстоко поводяться зі своїми дітьми.
- ▶ Опитування, проведене серед 900 дітей у притулках для жінок, постраждалих від насильства, показало, що 70 % дітей зазнали жорсткого поводження або нехтування їх потребами; майже 50 % пережили фізичне або сексуальне насильство; 5 % були госпіталізовані через отримані при побитті травми. Переважно діти зазнали насильства з боку чоловіків.
- ▶ У 90 % випадків діти знали про випадки насильства стосовно їх матерів.

Останнім часом і в Україні органи внутрішніх справ щорічно виявляють тисячі сімей, в яких батьки вчиняють насильство (Таблиця 1).

Таблиця 1

Дані МВС щодо проблеми насильства в сім'ї

№ з/п	Показник	2009, число осіб	2010, число осіб	2011, число осіб	2012, число осіб
1.	Кількість виявлених сімей, де вчинюється насильство щодо дитини	7043	5934	4712	3956
2.	Кількість дітей, які проживають в сім'ях, де вчинюється насильство щодо дитини	13171	11089	9127	6919
3.	Кількість дорослих, які перебували на профілактичному обліку через вчинення насильства в сім'ї	87546	91501	107 644	115 015
4.	Кількість неповнолітніх, які перебували на профілактичному обліку за вчинення насильства в сім'ї	450	426	393	287
5.	Притягнуто дорослих осіб до адміністративної відповідальності за ст. 173 ² КУпАП	98615	101985	100 080	86 169
6.	Притягнуто неповнолітніх до адміністративної відповідальності за ст. 173 ² КУпАП	372	596	583	445

Статистика свідчить, що безпосередніми жертвами злочинів, учинених членами сім'ї, щороку стають більше 3 тис. дітей. Вони рідко звертаються по допомогу до психологів і соціальних служб, але на вулицю тікають все частіше (понад 6,5 тис. кожного року), стаючи правопорушниками, споживачами токсичних речовин чи наркотиків, надавачами сексуальних послуг або просто бездомними дітьми.

Жорстоке поводження з дитиною – це багатобічне явище, яке проявляється у нанесенні їй тілесних ушкоджень, створенні та підтримці економічної залежності, морально-психологічному тиску, примушенні до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (в тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що зазначені дії не можна вважати за «необхідні для забезпечення виховного процесу», це патологічні форми стосунків, які призводять до деструкції особистості дитини. Отже, думка, ніби виховання не може обійтись без насильства, є неправильною, але ситуація ускладнюється тим, що самі діти рідко наважуються зізнатись, що стали об'єктом насильства. У багатьох випадках вони сприймають погане ставлення за норму, особливо, якщо вони з народження виховувались у атмосфері жорстокості. Діти страждають не лише коли є безпосереднім об'єктом насильства, а й тоді, коли стають свідками подібних дій щодо матері чи інших

членів родини та навіть щодо улюбленої тварини. Отже, працівнику ОВС, який взаємодіє з дітьми (в т.ч., у ситуації їх конфлікту з законом), необхідно вміти розрізняти ознаки жорстокості щодо дитини.

1.2.1. ФОРМИ ТА ВИДИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Діти можуть стати жертвами насильства вдома, в школі, на вулиці, але саме сімейне насильство є найбільш значущим чинником зростання соціального сирітства, бездоглядності, безпритульності та злочинності неповнолітніх у мирний час. Насильство в сім'ї є серйозним порушенням прав дитини, які держава має відстоювати і захищати. Серед них: право на життя і фізичну недоторканність; право не бути об'єктом знущань чи жорсткого, нелюдського або принизливого поводження; право на свободу від дискримінації за ознакою статі; право на здоровий та безпечний розвиток та ін. В Україні фізичні покарання дітей заборонені на законодавчому рівні: п. 7 ст. 150 Сімейного кодексу визначає, «що забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини»⁴.

Визначення форм жорсткого поводження з дітьми закріплене в Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення⁵ та базується на дефініціях, закріплених в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї»⁶ (Законі). Закон визначає насильство в сім'ї як *будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини і громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю*.

Жорстоке поводження з дітьми, у свою чергу, визначається, як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів, піклувальників та інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Конкретні прояви насильства щодо дітей в родині можуть бути різноманітними, але в Законі виокремлено чотири види сімейного насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне.

Фізичне насильство у сім'ї визначається Законом як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних пошкоджень, а також умисне позбавлення свободи, житла, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, що може призвести постраждалу або постраждалого до смерті, викликати порушення фізичного і психічного здоров'я, нанести шкоду його честі й гідності. Отже, фізичне насильство над дитиною – будь-яке невідоме нанесення дитині (особі до 18 років) тілесних ушкоджень батьками або особами, які здійснюють догляд та піклування.

Сексуальне насильство в сім'ї Законом трактується як протиправне зазіхання одного члена сім'ї на статево недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї. Сексуальне насильство (зловживання) виявляється у випадках (але не вичерпується ними), коли дорослі члени сім'ї вступають в статеві стосунки з рідними чи прийомними дітьми або іншими неповнолітніми та малолітніми родичами (інцест). **Сексуальне зловживання** дитиною полягає у використанні її для отримання статевого задоволення або матеріальної вигоди шляхом залучення її до надання сексуальних послуг різного характеру.

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства, але інцестні стосунки та інші форми сексуального зловживання дитиною є, на жаль, досить поширеним явищем. Близько 3–5 % пацієнтів психіатричних клінік пережили в дитинстві інцест; за окремими даними, 44 % осіб, які пережили сексуальний напад, зіткнулись з ним в родині. В Україні сексуальне зловживання дітьми становить 7-8 тисяч випадків щорічно, причому в 75 % випадків гвалтівники знайомі дітям, а в 45 % випадків з них нападником стає родич (частіше за все батько, вітчим, піклувальник).

Економічне насильство в сім'ї – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу й іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я. Економічне насильство щодо дитини

⁴ Сімейний кодекс України [Електронний документ] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст. 135 – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law2/main.cgi?nreg=2947-4&pass=4/UMfPEGznhhYvg.ZiS2UzrtHI4QQs80msh8le6>

⁵ Наказ Державного комітету України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 р. № 5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» [Електронний документ]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z009r-04>

⁶ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11. 2001 р. № 2789 зі змінами від 25.09.2008. [Електронний документ] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14>

ни – послідовна відмова батьків або осіб, які їх замінюють, забезпечити життєві⁷ потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні. Типовими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- ▶ примушення дитини до жебрацтва або праці, яка перешкоджає або робить неможливим здобуття нею освіти та ставить під загрозу її життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток;
- ▶ примушення дитини до протиправних дій в економічній сфері;
- ▶ позбавлення (погроза позбавлення) житла й грошового утримання;
- ▶ існування за рахунок дитини (наприклад, дитини-інваліда).

Часто батьки вважають за природне повністю контролювати особисте життя своїх дітей через їх матеріальну та фінансову залежність від старших. Саме явище розширення економічного контролю на всі сфери життєдіяльності «залежної» особи дозволяє розглядати економічне насильство як таке, що принижує гідність людини та призводить до її особистісної деструкції.

Економічне насильство в родині є дуже небезпечним з точки зору криміналізації дітей та підлітків – не маючи змоги легально отримувати та витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Психологічне насильство в сім'ї Закон визначає як насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно викликається емоційна непевність, нездатність захистити себе, і може наноситися або наноситься шкода психічному здоров'ю. Психологічне насильство щодо дитини – нестача доброзичливої, здорової атмосфери, яка сприяє емоційному зростанню та росту самооцінки дитини. Може виявлятися в таких формах:

- ▶ *зневага* – послідовна нездатність батьків або особи, яка здійснює догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу;
- ▶ *психологічне жорстоке поведження* – хронічне приниження та висміювання дитини, знуцання з неї, зокрема:
 - ▶ поведження з дітьми як з власністю, рабами, слугами чи підлеглими;
 - ▶ використання переваг дорослої людини (росту, розмірів та сили) та посилення на них як на єдиний аргумент, що підтверджує власну правоту;
 - ▶ жорстокість щодо інших істот та людей;
 - ▶ приниження та постійне присоромлення дитини незалежно від її дій, підкреслення її недоліків навіть, коли їх нема;
 - ▶ крики, стресогенна поведінка, залякування та навіювання страху, застосування погроз як аргументу при вихованні⁸.
 - ▶ звинувачення дитини у власних невдачах, скарги на її поведінку, вчинки, дійсні або міфічні вади (в тому числі особистісні) для тиску на дитину;
 - ▶ використання дітей як довірених осіб та об'єкту шантажу в конфліктах між батьками;
 - ▶ відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікування.

Діти доволі часто стикаються хоча б з одним з проявів психологічного насильства: їх або принижували (в тому числі й нецензурно), або зневажливо критикували їх особистість, або до них застосовували погрози. Найбільш поширеними формами психологічного насильства є заборона або обмеження в пересуванні («вийти з дому», «піти до друзів»), спілкуванні з друзями та погрози (фізичної розправи, самогубства тощо).

Переважає більшість дорослих, які вдаються до психологічного тиску, вважають його цілком припустимою формою взаємин, потрібною для того, щоб «показати дитині її місце», закріпити її підлегле становище, навіяти їй страх (водночас, біля третини агресорів не визнають, що за їх діями стоїть бажання принизити іншу особу та утримати таким чином власне лідерство).

⁷ Відмова виконувати примхи дитини (найновіший телефон, модний прилад) не є економічним насильством.

⁸ Серед найбільш стресогенних та шкідливих для психіки дитини слід назвати погрози кинути або розлюбити її, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів та психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих для неї людей. Крім того, деформують психіку загрози суворого покарання Богом, судом, «силами зла» за вчинки дитини.

Психологічне насильство супроводжує всі інші форми насильства в сім'ї, адже побиття або згвалтування завжди обумовлює не лише фізичне, а психічне травмування особистості постраждалих (а в особливо важких випадках – значну психічну деструкцію).

1.2.2. ЧИННИКИ ЖОРСТОКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ В РОДИНІ

Жорстоке поводження з дитиною часто виникає внаслідок нерозуміння батьками своєї ролі у вихованні дитини. Багато батьків, які зловживають дітьми, відіграють на останніх свої власні ранні переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. У переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: імпульсивність, ригідність (психологічну негнучкість), хронічну агресивність, нарцисизм, інфантильність, низьку самооцінку.

Групу ризику складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не стільки їх віком, скільки неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, тяжкою фінансовою ситуацією.

Серед чинників, що призводять до жорстокого поводження з дитиною, можна назвати *психологічні особливості батьків-агресорів (1)*, зокрема:

- ▶ занижений рівень самооцінки, невпевненість у собі та власних силах;
- ▶ високий рівень піддання стресам та фрустрації потреб;
- ▶ агресивність, підвищений рівень дратівливості;
- ▶ інфантильність у поєднанні з прагненням домінувати.

Додатково можна виділити низку чинників, пов'язаних зі здоров'ям, культурою батьків та іншими особливостями родини (2), а саме:

- ▶ алкоголізм або наркоманія одного чи обох батьків. У таких сім'ях, якщо не фізичному, то психологічному стану дитини однозначно завдається шкода. Тим не менш, часто фіксується дуже сильна емоційна прихильність дитини до таких батьків;
- ▶ порушення емоційної сфери батьків (у тому числі, внаслідок стійкого або плинного психічного розладу), за яких людина виявляється нездатною адекватно контактувати з оточенням, у т.ч. з власною дитиною. До 60 % батьків дітей, які зазнали жорстокого поводження, мають депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції або пережили значну нестачу батьківської любові у дитячому віці. 15 % батьків, хоча й не страждають наочними психічними розладами, все ж потребують психологічної допомоги. Такі сім'ї потребують суттєвої психологічної, соціальної та соціально-педагогічної підтримки;
- ▶ власний негативний досвід дитинства, пов'язаний з насильством. Люди, які в дитинстві зазнали фізичного або емоційного насильства, набагато частіше схильні до жорстокості;
- ▶ насильство в сім'ї (між батьками або іншими членами родини). Дитина, яка спостерігає насильство в родині, є його жертвою: діти, які стали свідками насильства в сім'ї, проявляють ті ж симптоми, що і діти, які пережили насильство щодо себе. До того ж, жінки, які потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто несвідомо «відіграють образу» на власних дітях, зневажаючи їх потреби;
- ▶ хронічне безробіття батьків, яке має суб'єктивні причини (мається на увазі не тимчасова або вимушена незайнятість, а систематична й свідомо неспроможність чи небажання батьків працювати й забезпечувати основні потреби дитини у їжі, одязі, медобслуговуванні тощо);
- ▶ невиправдані батьківські очікування, пов'язані з фізичними вадами дитини, її статтю, інтелектуальними здібностями тощо;
- ▶ педагогічна безграмотність, перекохане уявлення про виховання дітей. Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників у тому, які заходи впливу на дитину є неприпустимими; багато дорослих не розуміють, що не кожне покарання йде на користь;
- ▶ низька правова культура, недостатня обізнаність у нормах, що стосуються охорони прав дитини та системи санкцій за жорстоке поводження з нею.

Серед причин, які призводять до формування жорстокого поводження з дитиною в сім'ї, можна назвати *психологічні особливості самих дітей (3)*. Це не означає, що дитина є «винною» в тому, як до неї ставляться

– йдеться про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особливості власних нащадків, «зривають» на них своє невдоволення. Такими рисами можуть бути:

- ▶ *фізичні та психічні (в т.ч. природжені) аномалії розвитку* дитини, які не лише утруднюють виховання, а й обурюють та дратують окремих батьків;
- ▶ *розумова відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо, в середньому, поширення інтелектуальних вад серед дітей складає 2–3 %, то в групі дітей, які зазнали жорсткого ставлення, цей показник сягає 20–40 %). Батьки вдаються до насильства, не маючи навичок подолання проблем, пов'язаних із вихованням особливої дитини, а також зганяють на ній розчарування через невірні надії. Додатковим чинником стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;
- ▶ *передчасне народження та, як наслідок, необхідність спеціальних заходів з підтримки життєдіяльності й нормального розвитку дитини* протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі сподівання, оскільки їм здається, що всі зусилля марні, а надії зруйновані, адже дитина «ніколи не зможе стати видатною особистістю»;
- ▶ *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;
- ▶ *плаксивість або крикливість дитини*, яка в ряді випадків призводить до зниження материнської прив'язаності та підвищення дратівливості матері;
- ▶ *надмірна в'ялість та пасивність дитини*, що «ображає» матір, яка вважає, нібито дитя «недостатньо її любить» або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати від дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом.

Причини формування насильницьких взаємин в родині не вичерпуються будь-яким одним чинником, але їх наслідки є згубними для дитини.

→ 1.2.3. НАСЛІДКИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ

Наслідком жорсткого поводження та зловживання дітьми є не лише формування девіантних та делінквентних форм поведінки.

- ▶ 62 % дітей у віці 14 років і старше постраждали, захищаючи матерів від жорстокості з боку їх шлюбних партнерів;
- ▶ вірогідність того, що хлопці, які бачили насильство щодо своїх матерів, у зрілому віці битимуть своїх партнерок, в 11 разів перевищує ймовірність аналогічної поведінки в хлопців з сімей, де насильства між батьками не було;
- ▶ діти, які пережили насильство, в 6 разів частіше вдаються до спроб самогубства, ніж діти без такого досвіду;
- ▶ діти, постраждалі від жорсткого поводження, на 50 % частіше виявляють схильність до вживання наркотиків та алкоголю, порівняно з дітьми із сімей без насильства;
- ▶ насильство щодо матерів є основною причиною втеч підлітків з сімей.

Діти, які живуть в умовах жорсткого поводження, неминуче травмуються поєднанням надмірних, непередбачених «виховних» впливів та браком справжнього захисту й підтримки з боку осіб, які мають піклуватись про дитину. Порушення, які виникають у дитини внаслідок насильства (або спостереження за насильницькими діями щодо інших членів родини), зачіпають всі рівні її функціонування та приводять до стійких особистісних змін, які перешкоджають реалізації особистості дитини в майбутньому. Відбуваються не лише серйозні викривлення психосексуального розвитку дитини, а й порушується формування базового відчуття себе як самостійної особистості, здатність до адекватної оцінки реальності. Дитина отримує тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я (хлопці страждають не менше за дівчат). Діти, які були жертвами або свідками жорсткого поводження, переносять цей негативний досвід у власне життя, перетворюючись на потенційного агресора чи жертву – людину, яка вважає за норму, що інших можна принижувати, а, «за необхідності», навіть бити.

До короткочасних наслідків насильства відноситься комплекс негативних переживань (відчуття при-
ниження, образи, провини, страху, залежності і безправ'я; стан тривоги, невпевненість в собі).

Насильство, що повторюється, веде до значних психологічних страждань, посттравматичного стресу,
депресії, постійного відчуття страху, а іноді і до серйозніших наслідків, таких як спроби суїциду. Результатом
насильства також може стати загострення соматичних захворювань і поява нових. Хронічна депресія, самодес-
структивні тенденції, труднощі функціонування в сім'ї – все це виявляється як *довготривалі наслідки* тієї або
іншої форми насильства.

Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, го-
ловною особливістю яких є амбівалентність (різнополюсність) як реакція на суперечливі вимоги батьків.

Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків як значущих дорослих, вони поєднують в собі
імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання внутрішньо-
сімейної ситуації. Вони відзначаються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність,
ізолюваність, страх перед майбутнім, впевненість у безперспективності, провини за інциденти насильства. У
таких дітей нерозвинуте уявлення про потреби власного «Я», спостерігається сплутаність ідентичності, нечіт-
кість самовизначення, конформність, схильність до прийняття ролей, нав'язуваних оточенням.

Діти, які живуть в умовах насильства, демонструють схильність до депресій, високий рівень піддання
стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми, симптоми деперсоналізації та реактивних розладів. Вони
часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру. Такі діти й підлітки відзна-
чаються високим рівнем ризику алкоголізації (наркотизації), пределінквентною та делінквентною поведінкою,
сексуальною зухвалістю, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів).

Найтиповішими наслідками насильства стають бійки, конфлікти з оточенням, низька шкільна успіш-
ність, незвичайна замкненість.

До емоційних проблем таких дітей можна віднести підвищену агресивність, переважно поганим на-
стрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттів, легке коливання емоцій та їхня надмірна
сила, часто неадекватні ситуації (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Частими наслідками жорстокого поводження з дитиною стають психоневрологічні розлади: безсоння,
енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також соматичні захворювання як відповідь на
стрес (це, перш за все, серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та шкірні захворюван-
ня). Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також недостатня вага;
затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил
особистою гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних за-
кладів, все більша кількість ушкоджень; брак необхідного лікування; невідповідність ушкоджень поясненням,
що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники.

Дуже важливо розглядати наслідки насильства, пережитого дитиною, зважаючи на її вікові особливості.
У різні періоди життя реакція на подібну психологічну травму може виявлятися по-різному. Найзвичайніши-
ми симптомами залежно від віку є:

- ▶ *для дітей у віці до 6 місяців* – низька рухова активність, байдужість до навколишнього світу, нема
реакції або надто слабка реакція на зовнішні стимули, не усміхається (або усмішка з'являється
дуже рідко);
- ▶ *для дітей у віці від 6 місяців до 1,5 року* – страх перед батьками, страх фізичного контакту з доросли-
ми (наприклад, коли доросла людина намагається взяти дитину на руки), постійна настороженість
без причин для неї, плаксивість, замкненість, постійний сум;
- ▶ *для дітей 1,5–3 років* – страхи, сплутаність почуттів, є порушення сну, втрата апетиту, агресія, страх
перед чужими людьми, перед дорослими, схильність до сексуальних ігор, крайнощі у поведінці
(від надмірної агресивності до повної байдужості);
- ▶ *для дошкільників (3–6 років)* – пасивна реакція на біль, примирення з ситуацією, тривога, боязкість,
сплутаність почуттів, почуття провини, сорому, відрази, безпорадності, зіпсованості, болісна реак-
ція на критику; брехливість, схильність до крадіжок та підпалів, жорстокість до тварин. Крім того,
спостерігаються форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, утруднене
мовлення тощо), а також негативізм, відчуження та агресія поряд з надмірною поступливістю. Слід
також зазначити наявність сексуальних ігор та хворобливої мастурбації;
- ▶ *для дітей молодшого шкільного віку* – амбівалентні почуття стосовно дорослих, труднощі у визна-
ченні сімейних ролей, страх, почуття сорому, відрази, зіпсованості, недовіри до світу; в поведін-

ці відзначаються відчуження від людей, порушення сну, апетиту, агресивне поводження, відчуття «брудного тіла», мовчазність або несподіване говоріння, сексуальні дії з іншими дітьми;

- ▶ *для дітей 9–13 років* – те ж, що і для дітей молодшого шкільного віку, а також депресія, суб'єктивне почуття втрати емоцій, самотність, відсутність друзів, страх перед власним домом, небажання йти туди після школи. У поведінці відзначаються ізоляція, маніпулювання іншими дітьми (в тому числі з метою одержання сексуального задоволення), суперечливе поводження, а також неадекватні харчові уподобання (недоїдки, листя, крейда, равлики, таргани, інші комахи тощо);
- ▶ *для підлітків 13–18 років* – відраз, сором, провина, недовіра, амбівалентні почуття стосовно дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і своєї ролі в родині, почуття власної непотрібності. В поведінковій сфері відзначаються спроби суїциду, реалізоване чи нереалізоване бажання покинути власну домівку, агресивне поводження, запобігання тілесній й емоційній інтимності, непослідовність і суперечливість поводження.

В сім'ї з насильством, дитина розвивається значно повільніше у фізичному та психічному аспектах (детальна інформація надана в Додатку 3). Отже, працівник ОВС має знати особливості (рухового) розвитку дитини.

→ 1.2.4. СЕКСУАЛЬНЕ ЗЛОВЖИВАННЯ ДИТИНОЮ

Однією з найдеструктивніших форм жорстокого поводження є сексуальне зловживання дітьми та підлітками обох статей. Термін «сексуальне зловживання» охоплює дії від небажаного (проти волі дитини) генітального торкання до зґвалтування, а також залучення дітей та підлітків до секс-індустрії (проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо). Крім того, сексуальне насильство фіксується, навіть якщо статеві стосунки відбувалися нібито за згодою дитини.

Серед родичів найчастішими особами, які здійснюють насильство, виступають батько, вітчим, опікун. Жертвами сексуального насильства стають і дівчата, і хлопці.

Незначна частина осіб, які перебувають в статевих стосунках з неповнолітніми членами родини, страждає психічними розладами і патологічними потягами. Крім того, чітко простежується тенденція до збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчат; водночас, хлопці переважно страждають від сексуального зловживання у молодшому віці – 7-9 років.

У випадку інцесту дитину завжди вважають жертвою, оскільки вона не може повністю усвідомити всі наслідки того, що сталося, на відміну від дорослого, який несе всю повноту відповідальності. За інцестними стосунками стоять порушення всієї структури емоційних відносин у родині, а не лише особливості взаємодії між дорослим та дитиною. Коли дитина відчуває на собі генітальну перевагу дорослої людини, в неї зростає пасивна схильність до підкорення, порушується нормальне просування до гетеросексуальних стосунків в підлітковому віці та розвиток статевої ідентичності.

Сексуальна поведінка стає способом отримання уваги від дорослих, а наслідками переживання насильства стають проміскуїтет, ексгібіціонізм, надмірна та хвороблива мастурбація тощо, які супроводжуються почуттями провини та самозвинуваченням. Крім цих проявів, досвід сексуального зловживання супроводжується ще цілою низкою наступних симптомів:

- 1. Порушення статевої ідентифікації,** виникнення відхилень в уявленнях щодо сексуального образу свого тіла, страх перед зрілою сексуальністю та гетеросексуальними контактами з ровесниками, що в подальшому може призвести до формування переверзій, в першу чергу педофілії (останнє найхарактерніше для хлопців – жертв сексуального зловживання).
- 2. Депресивні розлади та суїцидальні наміри.** Спостерігається істотне зниження інтересу до того, що раніше цікавило дитину, виникають депресивні переживання, думки про смерть або спроби самогубства. Чим молодша дитина, тим рідше виникають суїцидальні тенденції, але депресія виявляється у формі скарг: «Не хочеться їсти, не цікаво грати». Доки в дитини не сформовані уявлення про життя і смерть, спроби самогубства майже не виникають, тому в дітей, молодших за 6-8 років, суїцидальні тенденції виявляються вкрай рідко (на відміну від підлітків).
- 3. Почуття провини та відповідальності за те, що сталося.**
- 4. Низька самооцінка.** Потраждалі діти відчувають безпорадність, власну провину, зневіреність у своїх силах та зазвичай погано ставляться до себе. Більшість дівчат вважає, що тепер до них будуть ставитися як до повій.

5. **Аутодеструктивна поведінка**, спрямована на руйнування власної особистості: алкоголізація, наркотизація, схильність до небезпечних пригод тощо. Займаючись самокатуванням, заподіюючи собі шкоду, фізичний біль, дитина нібито допомагає собі повернутися до реального життя, тому що у своїх думках та почуттях вона постійно перебуває в пережитій травматичній ситуації. По-перше, терпіти фізичний біль легше, ніж відчувати душевні страждання; по-друге, діти нібито карають себе, оскільки вважають себе поганими.
6. **Зневіра у можливостях дістати допомогу, порушення довіри до людей**. В дитини постійно присутнє відчуття небезпеки. Вона боїться дорослих (не тільки чоловіків, від яких частіше за все виходить насильство, але й жінок); її лякають нові життєві ситуації та зміни.
7. **Почуття відторгнення, відстороненості, несхожості на інших і самотності**. Особливо болісно ці почуття переживають підлітки, які за віком хочуть бути схожими на однолітків, відчувати належність до групи.
8. **Розвиток фобій та obsesій (нав'язливих станів)**. Їх може бути багато, і часто вони мають великий ступінь виразності. Деякі діти не в змозі перебувати одні в кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, навіть тих, кого знають, бояться йти по вулиці тощо. Може розвиватись підвищена збудливість або надмірна пильність, коли дитина постійно перевіряє, чи її речі на місці, чи закрито квартиру, чи немає сторонніх осіб поруч (особливо в замкненому просторі) тощо. Діти не можуть сидіти на місці, постійно виявляють занепокоєння, їх переслідують нав'язливі спогади, образи, думки. Вони можуть виникати спонтанно, у будь-яку годину дня і ночі, без зв'язку з контекстом травми (наприклад, під час шкільних уроків, на заняттях перед очима може виникнути картина насильства, і дитина знову опиняється в полоні негативних переживань і страхів). Цей стан може бути настільки сильним, що дитина на певний час цілком втрачає відчуття реальності і не може адекватно реагувати на зовнішні збудники, відповідати на питання та зауваження вчителів чи однокласників. У маленьких дітей, які зазнали сексуального насильства, нав'язливі спогади виявляються в ігровій діяльності, коли вони знову і знову повертаються до травматичних ситуацій, подій, сюжетів. При цьому малюки виглядають байдужими, не посміхаються і не отримують задоволення від гри.
9. **Посттравматичні стресові розлади (ПТСР)**. Дитина, постраждала від сексуального насильства, може тривалий час перебувати в стані посттравматичного стресу і виявляти такі три типи поведінкової реакції:
 - ▶ *експресивний*: дитя виявляє сильні емоції, може плакати, кричати, ридати або сміятися, тремтіти, розгойдуватися, але головне – воно не може контролювати свої емоції;
 - ▶ *контролюючий*: дитя стримує себе, і ззовні поведінка або не відрізняється від звичайної, або навіть здається спокійнішою за звичайну;
 - ▶ *шоковий*: дитина здається приголомшеною, пригніченою, важко зрозуміти, що з нею відбулося.Зазначені типи поведінкових реакцій можуть змінювати один одного.

Симптоми ПТСР можуть бути хронічними або змінюватися протягом тривалих періодів. В один період домінують симптоми надмірного збудження і дратівливості, частішають нав'язливі спогади, нічні кошмари тощо. В інші періоди постраждала дитина може виявляти відносно слабкі симптоми або бути емоційно скованою і замкненою.
10. **Амнезія** (дитина нібито «вимикає» свою пам'ять на минулі події), якась частина життя наче випадає з її пам'яті.
11. **Дисоціація**. Це – екстремальна форма адаптації дитини. Вона наче відокремлює себе від тіла і занурюється у свої думки, досягаючи відчуття емоційної байдужості до світу. Такий стан може знаходити на дитину раптово, навіть під час гри, якщо хтось її скривдив, або щось нагадало їй травматичну подію. Стан «вимкнення» буває дуже короткочасним, але якщо дитина не знайде інших, конструктивніших способів адаптації і буде часто практикувати подібний захисний механізм, то це може привести до роздвоєння або множинності особистості (це відбувається, щоправда, вкрай рідко).
12. **Стокгольмський синдром** – формування незворотної потреби жертви бути в зв'язку з насильником з метою отримання любові та уваги внаслідок психологічного травмування в процесі віктимізації.
13. **Низький рівень шкільної успішності та інтелектуального розвитку**.

14. Алкоголізація та наркотизація.

15. Девіантна та деліквентна поведінка, в тому числі **надмірна агресивність**. В дітей виникають різкі спалахи роздратування, вони не контролюють себе, б'ються, жорстко поводяться з тваринами, виявляють сильний гнів або лють, безглуздо трощать різні предмети (наприклад, ламають ляльки, виривають їм очі, руки, ноги). Хлопчики частіше виявляють агресивні спалахи щодо інших, дівчата ж зазвичай спрямовують агресію проти себе.

16. Схильність до гомосексуальних стосунків.

17. Регрес у поведінці. Дитина втрачає здатність або не бажає робити те, що вона раніше засвоїла або звикла робити; виникають поведінкові реакції, типові для раннього віку (розвивається енурез або втрачається зв'язність мовлення, підліток починає грати в ляльки або інші «дитячі» іграшки).

18. Неконтрольована сексуальність або відроза до сексу. У дитини, яка постраждала від сексуального насильства, може істотно змінитися подальший психосексуальний розвиток. Це може привести її до крайніх форм: від постійної потреби в безладних сексуальних контактах до відроза і страху щодо близьких, інтимних стосунків.

19. Інтенсивний психологічний дістрес, що виникає при зіткненні з чимось, що символізує травму. Спогади можуть виникати асоціативно, коли щось, що нагадує пережиту травму, знову актуалізує переживання. Наприклад, зустріч з людиною, зовні схожою на гвалтівника, навколишнє оточення, звуки або запахи, зв'язані з подією, що травмує, можуть знову його візуалізувати, що приводить до важкого, стійкого дістресу:

- ▶ повторювані кошмарні сні про подію. Підлітки часто у сні заново переживають сцени насильства: вони знову і знову опиняються в тій самій ситуації, відчувають той самий страх і прокидаються серед ночі. Іноді їм сниться трохи видозмінена ситуація травми: наприклад, гвалтівником стає зовсім інша людина, або насильство відбувається в якомусь незнайомому місці, або протягом усього сну дитина намагається утекти від переслідувача. У маленьких дітей сні мають символічний характер. Їх теж мучать кошмари, але «героями» є не реальні люди, яких вони бояться, а певні образи, які їх уособлюють: вампіри, чорти, кістяки, злі вовки, Баба Яга, Змій Горинич і ін. Дітям сниться, що хтось їх б'є, убиває, лякає. Уночі вони часто просипаються і плачуть;
- ▶ почуття, начебто те, що відбувалося під час травматичних подій, відбувається знову в сьогодні. У підлітків і дітей молодшого шкільного віку можуть виникати ілюзії, галюцинації, особливо у вечірній час або при слабкому освітленні. Відчуття повторення ситуації насильства можуть підсилюватися в результаті сп'яніння, а також у перший момент пробудження від сну. У маленьких дітей такі почуття можуть виникати від «соматичних спогадів», тобто виникнення в пам'яті відчуттів у визначених частинах тіла;
- ▶ фізіологічні реакції: почервоніння шкіри, підвищене серцебиття, гіпервентиляція легень (задишка) та інші фізіологічні реакції на ситуації, що актуалізують психотравму. Наприклад, раптова блювота як реакція на показане в телевізійній передачі сексуальне насильство. У дітей – жертв насильства – часто буває енурез;
- ▶ прагнення уникати усього, що зв'язано з травмою. Дитина не бажає думати, почувати, розповідати про те, що трапилося, боїться бути в тих місцях, що були пов'язані з травмою.

20. Незадоволення життям. Виникає впевненість у неможливості відчувати задоволення від життя, притуплення емоцій, нездатність любити або ненавидіти. В підлітка складається думка, що немає більше майбутнього, що нічого гарного на нього більше в житті не чекає; усе найкраще залишилося в ранньому дитинстві.

Аналогічні або сильніші симптоми спостерігаються в підлітків, яких експлуатують у сфері надання сексуальних послуг (проституції та порнографії).

Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають нестачу впевненості в собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє. Вони відчувають себе непотрібними, нелюбимими та не достойними любові інших людей.

Вони відчувають безпорадність та стають апатичними й байдужими; багато з них вживає алкоголь та наркотики, щоб знизити гостроту переживань.

Сексуальне насильство, що його переживає підліток чи дитина, теж є значущим фактором в формуванні схильності до насильства. Підлітки, які зазнали зґвалтування, в ряді випадків стають сексуально агресивними та схильними до насильницьких дій до ровесників та молодших дітей. Д. Кемпбел⁹ пов'язує це явище з потребою у запереченні травматичного досвіду, самозахисті від тяжких психічних розладів (психозів, депресії, суїцидальних намірів, формування перверзій).

Жінки, які пережили в дитинстві сексуальне насильство в сім'ї, не мають досвіду дружніх стосунків з чоловіками: вони завжди очікують і бояться насильства. Вони часто стають матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, не дозволяють їй вийти на вулицю та виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травматизації.

Чоловіки, які пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, схильні бути фізично жорсткими та сексуально неуважними зі своїми партнерками-жінками. Деякі чоловіки, спокушені в підлітковому віці владними жінками, залишаються більш-менш імпотентними, іноді безшлюбними через несвідомий страх бути інфантилізованими та поглиненими.

І чоловіки, і жінки, які пережили в дитинстві сексуальне зловживання, страждають різноманітними сексуальними дисфункціями. Частина жінок залишаються безшлюбними і ніколи не будує жодних стосунків з чоловіками, інші встановлюють близькі контакти з геями, які не становлять для них загрози або вступають у лесбійські стосунки. Деякі жінки беруть шлюб та живуть нібито нормальним життям, але залишаються абсолютно пасивними або навіть фригідними в сексуальних стосунках. У них виникають труднощі з вихованням дітей, їм складно забезпечувати дітям адекватну сексуальну освіту і захист. Матері багатьох дівчат, які піддавалися інцесту, самі були жертвами інцесту та/або інших зловживань.

Узагальнюючи, слід підкреслити, що застосування тілесних покарань, знуцання та авторитарна модель виховання спотворює уявлення підлітків щодо допустимості проявів насильства й агресії, призводить до формування впевненості у виправданості застосування насильства. Дитина, яка живе в хворобливій, травматичній реальності, знаходить полегшення в ненормальному фантазійному житті, проєктуючи його на інших людей та їхні тіла у формі фізичного чи сексуального насильства. В будь-якому випадку така дитина не здатна адекватно оцінювати те, які дії є насильницькими, через глибоке порушення процесу соціалізації внаслідок ушкодженого сімейного функціонування. Крім того, насильство породжує насильство. Людина, яка зростала в обставинах, в яких панувало насильство, схильна до розв'язання конфліктів з іншими дітьми, дорослими або власних внутрішніх конфліктів насильницьким шляхом.

1.3 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.3.1. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ

Підлітковий вік – це складний період психічного розвитку як для самого підлітка, так і з точки зору роботи з ним. Він характеризується прискоренням біологічних процесів і є кризовим. У цей період можуть виникати відхилення в поведінці дитини, зумовлені бурхливим і нерівномірним розвитком організму в ході статевого дозрівання. Ця нерівномірність може виявитися, по-перше, у особливостях становлення кістково-м'язової системи і тілесної організації, коли виникають фізичні диспропорції (високий зріст при маленькій голові, надто довгі кінцівки тощо), які болісно сприймаються підлітком. По-друге, можуть виникати проблеми розвитку серцево-судинної системи та внутрішніх органів – перепади артеріального тиску, головні болі тощо.

Значно впливає на поведінку підлітка підвищена *активність ендокринної системи* («гормональна буря»). Її наслідками стають емоційна нестійкість, підвищена збудливість, невірноваженість, неадекватність реакцій, які призводять до *невиправданої різкості й підвищеної конфліктності* та ускладнюють стосунки підлітка з оточенням.

У цей період відбувається викривлення відносин підлітка з дійсністю через переживання власної відчуженості від навколишнього світу та самотності, і однією із характерних ознак цього віку є підліткова агресія.

⁹ Кемпбелл Д. Насилие как защита от нервного расстройства в подростковом возрасте // Руководство по предупреждению насилия над детьми: учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 241 – 253; Кемпбелл Д. Щит стыда: размышления об оценке состояния подростков, совершивших сексуальное насилие над детьми // Руководство по предупреждению насилия над детьми: учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 254-273.

У підлітків спостерігається посилений інтерес до теми «сексуальної норми», причому образ еталону статевої поведінки дорослих, як правило, не відповідає реальності. Неможливість слідувати цим фантастичним нормам, заснованим на повідомленнях ЗМІ та кінопродукції різної якості, викликає або прояви сексуальної агресії, або надмірну тривожність. *Спотворений розвиток сексуального інтересу, орієнтація на ерзаци статевої відносин тощо призводять окремих підлітків до статевої збочення, вчинення аморальних вчинків, індивідуальних і групових правопорушень на сексуальному ґрунті.*

Клубок внутрішніх суперечностей підліткового віку, опір виховному впливу призводять до появи значної групи т.з. «складних» підлітків. Їх протиправна поведінка взаємообумовлена як впливом зовнішнього соціального середовища (особливо мікросередовища), так і рисами особистості підлітка, які обумовлюють його індивідуальне реагування на різні ситуації. Поєднання зазначених чинників призводить до виникнення наступних типів підліткової делінквентності:

1. **Випадковий** – підліток вчинює протиправні дії через випадковий збіг обставин, легковажність й невміння опиратися умовам ситуації або вимогам компанії.
2. **Нестійкий** – підліток, потрапляючи в ситуацію, що дозволяє вчинити протиправну дію, порушує закон через нестійку спрямованість особистості.
3. **Негативний** – у підлітка переважає негативна спрямованість особистості, яка, однак, ще не досягла рівня стійкого надання переваги злочинній поведінці порівняно з іншими формами розв'язання проблем.
4. **Злісний** – підлітки визначаються стійкою, домінуючою, антисуспільною спрямованістю особистості.

Можна також виділити наступні **типи особистості неповнолітніх злочинців** відповідно до характеру переважаючої злочинної мотивації:

- ▶ **Насильницький тип особистості**, для якого характерна деформація уявлень щодо цінності людського життя і здоров'я, громадської безпеки.
- ▶ **Корисливий тип особистості**, для якого характерне прагнення до збагачення за будь-яких умов.
- ▶ Особи, які скоюють **злочини з метою добути мінімально необхідні кошти для існування**.
- ▶ Особи, які **свідомо нехтують законом**.
- ▶ **Необережні (або невмотивовані) злочинці** – особи, які легковажно або недбало відносяться до загальноприйнятих правил безпеки.

Злочини, що скоюються неповнолітніми, мають низку особливостей:

- ▶ Особистість, яка не сформувалася, діє з метою реалізації своїх миттєвих, здебільшого дрібних, плінних або короткочасних потреб.
- ▶ Вузьке коло злочинів, що здійснюється ними.
- ▶ Злочини скоюються, як правило, поряд із місцем проживання.
- ▶ Переважна частина злочинів (75-85 %) здійснюється у групі.
- ▶ Злочинні групи підлітків формуються найчастіше за місцем проживання на підґрунті приятельських стосунків.

→ 1.3.2. РИСИ ПІЗНАВАЛЬНОЇ, ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬВОЇ ТА ОСОБИСТІСНОЇ СФЕР НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

У структурі сформованої особистості велику роль відіграє правосвідомість, але в підлітків вона знаходиться на стадії формування і може зазнавати спотворень. Саме викривлення, низький рівень розвитку визначають правосвідомість підлітків у конфлікті з законом. Вони не розуміють меж дозволеного, не мають твердих моральних переконань і глибоких етичних відчуттів. Їх поведінка, погляди, оцінки цілком залежать від зовнішніх чинників, а не базуються на внутрішньому аналізі наявної ситуації та можливих варіантів її розвитку. У більшості випадків психологічною основою протиправної поведінки стає перевага сьогохвилинних, плінних бажань підлітка над суспільними вимогами та обмеженнями.

■ Пізнавальна сфера

Неповнолітні злочинці, на відміну від просоціальних підлітків, як правило, мають соціально обтяжені дефекти психофізіологічного й інтелектуального розвитку, які формуються внаслідок, зокрема:

- ▶ порушень, які виникли ще на етапі внутрішньоутробного розвитку, в ході ускладнених пологів або у дитячому (в т.ч. ранньому дитячому) віці в результаті черепно-мозкових травм, хронічних та інфекційних захворювань, інтоксикацій тощо);
- ▶ яскраво виражених невропатологічних розладів та/або патохарактерологічних реакцій (надмірна крикливість, плаксивість, дратівливість, постійний неспокій, порушення сну та ін.);
- ▶ захворювання на алкоголізм або наркоманію (в т.ч. спадкове);
- ▶ явищ фізичного інфантилізму або вираженого відставання у фізичному розвитку, включаючи дефекти зовнішнього вигляду;
- ▶ обмеження рухової активності дитини на етапі раннього розвитку, емоційної депривації та явищ госпіталізму;
- ▶ жорсткого поводження з дитиною;
- ▶ помилок у вихованні дитини.

Знижений рівень інтелектуального розвитку, що викликає труднощі у спілкуванні підлітків у конфлікті з законом із однолітками й дорослими, ускладнює набуття нової інформації та соціального досвіду, стає наслідком *недорозвинення пізнавальної діяльності*. *Соціально-педагогічна занедбаність* призводить до сповільнення, обмеження сприйнятливості вже в ранньому дитинстві, що обумовлює деформацію подальшого психічного розвитку. Найбільш вираженою рисою сприйняття в дітей у конфлікті з законом є відсутність активного пошуку нової інформації. Вони не прагнуть розібратися у явищах оточуючого світу, дізнатися щось нове, не отримують задоволення від інтелектуальних зусиль.

Загальмованість сприйняття поєднується зі *звуженням об'єму засвоюваного матеріалу*, що заважає дитині швидко аналізувати ситуацію, розуміти її зміст і можливий розвиток подій, а отже, адекватно оцінювати, що саме відбувається. Проблема підсилюється *несформованістю навичок узагальнення та високою конкретністю, ситуативністю мислення* дітей, що вчинюють правопорушення, – це є специфічною рисою їх розумової діяльності. Такі діти несвоєчасно та з утрудненнями починають засвоювати поняття соціальної норми, правил поведінки тощо, а їх морально-етичні уявлення є поверхневими і майже не впливають на прийняття рішень. В низці випадків вони дізнаються про правила моралі від найближчого соціального оточення, але далеко не завжди ці правила перетворюються на власні переконання, внаслідок чого діти не можуть діяти згідно зі встановленими нормами, або скористатися ними у незвичній ситуації, спираючись на їх аналіз.

Інша особливість мислення дітей, схильних до правопорушень, – *непослідовність*, яка може виявлятися в припиненні в будь-який момент виконання дорученої дитині справи. В низці випадків це відбувається не через небажання або безвідповідальність, а через залежність діяльності від тону психічної активності дитини, який постійно коливається.

Некритичність мислення – наступна риса підлітків, які вчинюють протиправні дії. Вона призводить до того, що діти безумовно та необґрунтовано вважають свої дії та думки абсолютно правильними; вони інколи навіть не припускають, що їхні припущення і вчинки можуть бути помилковими. Зазначене явище психічного життя породжує некритичне сприйняття будь-яких вказівок та порад тих, хто оточує дитину, а отже вона відносно легко піддається негативному впливу і здійснює неправомірні вчинки.

Поширеним наслідком названих вище особливостей пізнавальних процесів стає *недорозвинення або неправильний розвиток етичної сфери*.

■ Емоційно-вольова сфера

Одним із важливих психічних процесів є *воля*, яка виявляє себе у здатності до свідомих та цілеспрямованих вчинків, адже найелементарніша дія має досить складну структуру. Людина має чітко уявляти собі мету діяльності, можливі перешкоди на шляху її досягнення та засоби їх подолання. Крім того, що не менш важливо, вона повинна прагнути досягнення тієї або іншої мети.

З необхідністю здійснювати вольові дії діти стикаються щодня – треба дотримуватися режиму дня, дисципліни, виконувати доручення дорослих, слідкувати за своєю поведінкою, зовнішністю тощо. Дітям, схильним до правопорушень, все це дається набагато складніше, ніж їх просоціальним одноліткам. Причина полягає у слабкості волі «складних» дітей, яка зумовлена двома чинниками, – *слабким усвідомленням цілей та*

відсутністю необхідних спонукань до їх досягнення¹⁰. Слабкість волі, однак, виявляється далеко не завжди і не в усіх випадках – діти, схильні до злочинної діяльності, виявляють значну наполегливість та уміння досягти поставленої мети, коли йдеться про задоволення їх елементарних потреб.

Складність формування волі у таких дітей і підлітків багато в чому обумовлена незрілістю їх етичних уявлень, а також недостатнім розвитком *емоційної сфери*. Протягом тривалого часу вони керуються елементарними почуттями, які є відповіддю на прості зовнішні стимули (це пояснюється недостатністю самомотивації та інтелектуальної регуляції таких явищ як совість, почуття відповідальності та інші).

Переживання дітей, схильних до протиправних дій, характеризуються полярністю, недостатнім вмінням розрізнати тонкі відтінки почуттів. Почуття та емоційні реакції таких дітей часто бувають неадекватні причинам, що їх викликали (наприклад, лють через на погану оцінку, некеровані прояви радості або, навпаки, байдужість до схвалення чи приниження). Деякі діти бурхливо й тривало реагують на незначні подразники, інші майже не проявляють очікуваних емоційних реакцій навіть у зв'язку з об'єктивно важливими для них подіями.

Недиференційована вузькість діапазону переживань визначає *відсутність або слабкість боротьби мотивів*, яка є важливим чинником формування емоційно-вольової сфери людини. Значні *труднощі в соціальної адаптації* «складних» дітей та підлітків також обумовлені, в першу чергу, їх емоційною незрілістю та порушеннями емоційної регуляції поведінки.

Здатність розпізнавати та виражати власні почуття, а також розпізнавати почуття інших людей у дітей і підлітків, які конфліктують із законом, також знижена.

▣ **Особистісна сфера**

Найбільш значущими соціально-психологічними характеристиками особистості, що виражають систему її ставлення до різних аспектів дійсності, виступають *ціннісні орієнтації та настанови*.

Ціннісні орієнтації забезпечують систему внутрішньої регуляції поведінки, відбивають зміст і спрямованість соціального розвитку дитини, підлітка. Дослідження демонструють негативне ставлення дітей у конфлікті з законом до соціальних цінностей в найважливіших сферах життя (сім'я, друзі, навчання та інші). Це свідчить про деформацію системи внутрішніх регуляторів поведінки та розвиток антисоціальних ціннісних орієнтацій. Значна частина підлітків, які мають проблеми з законом (80 %), не включає дружнє позашкільне спілкування до кола соціально значущих інтересів. Свій вільний час вони проводять в асоціальних або криміногенних групах, в яких «визріває» злочин, вчинюються правопорушення (дрібні крадіжки, угони тощо).

Чим більше відчужені діти і підлітки від позитивного впливу інститутів соціалізації, тим глибше деформована система внутрішньої регуляції їх поведінки. З цим пов'язані їх труднощі в плануванні власних дій – дезадаптовані підлітки схильні відкладати справи, що вимагають виконання у визначений термін, на потім. Загалом, такі діти майже не здатні планувати та встановлювати життєві цілі, а також формувати, зберігати, уточнювати та відстоювати власні цінності й переконання.

Важливим чинником формування особистості є *самооцінка* – здатність дитини або підлітка оцінити себе та власні якості. Самооцінка дітей в конфлікті з законом має низку особливостей. По-перше, формування самооцінки відбувається у них повільніше та складніше, ніж у інших дітей, що обумовлено:

- ▶ особливостями їх життєдіяльності та стосунків з найближчим оточенням (як правило, негативними);
- ▶ утрудненнями у формуванні емоційно-вольової сфери;
- ▶ труднощами спілкування;
- ▶ недостатньо адекватним сприйняттям дійсності.

По-друге, сформувати адекватну самооцінку в таких дітей і підлітків досить складно через загальну незрілість їх особистості, яка виявляється, зокрема, в *зниженій критичності і самокритичності*.

У більшості випадків «складним» дітям властива низька самооцінка, що призводить до *гіпертрофії почуття сорому, яке приховується захисними реакціями різного типу* (агресією, спробами встановити контроль та владу над іншими, презирством до оточення, хамством, алкоголізацією тощо). Такі діти хворобливо реагують на неочікувані зміни у житті, відчують потребу в тому, щоб їх контролювали, але одночасно бажають самі контролювати інших осіб.

¹⁰ Отже, індивідуальний підхід до формування у дітей-правопорушників емоційно-вольової сфери полягає не лише в правильній, чіткій постановці цілей і доведенні їх до свідомості дитини, але й у формуванні відповідних спонукань щодо їх досягнення.

У дітей і підлітків, які конфліктують із законом, не розвинуто уявлення про власне «Я», спостерігається сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, схильність до прийняття ролей, які нав'язує оточення (або, навпаки, крайній негативізм щодо будь-якого зовнішнього впливу).

■ Міжособистісні стосунки

У стосунках з іншими людьми діти, які схильні до правопорушень, мають цілий ряд тісно пов'язаних між собою проблем. Через особливості свого дитинства та виховання в несприятливих умовах, підлітки не вірять, що їх можуть сприймати з симпатією, дружньою прихильністю, що їх люблять. Їм бракує щирості у стосунках з однолітками, адже вони вимушені приховувати багато чого щодо себе і своїх батьків. Підлітки в конфлікті з законом засвоюють звичку до так званої автоматичної брехні, яка слугує не стільки досягненню будь-якої вигоди, скільки відбувається меахічно, за інерцією.

Формуючи дружні взаємини, діти, схильні до правопорушень, зберігають вірність, навіть якщо їх зраджують. В цьому чітко простежується страх бути покинутими або втратити прихильність інших (навіть, якщо стосунки шкодять підлітку або вичерпали себе). Разом із низькою самооцінкою, невпевненістю у собі, все це додає «складним» дітям і підліткам невротичних рис і підвищує вірогідність хворобливих поведінкових реакцій.

Загалом, вплив домашнього насильства на психічний стан й поведінку підлітка в конфлікті з законом, виявляється у наступному:

- ▶ важке встановлення нових стосунків з однолітками обох статей;
- ▶ труднощі у встановленні соціальної ролі та зрілих стосунків;
- ▶ емоційна залежність;
- ▶ брак інформації про здорові стосунки та нереалістичні очікування щодо них;
- ▶ труднощі в адекватному ставленні до насильства й схильність до фізичного та психологічного насильства;
- ▶ сприйняття ревностів й контролюючої поведінки як прояву любові та вірності.

Узагальнюючи, можна виділити низку індивідуально-психологічних характеристик особистості підлітків у конфлікті з законом:

1. Низька потреба в спілкуванні поєднується з дезадаптивними формами взаємодії (відчуження, наявність конфліктів).
2. Емоційно поверхневі контакти: плинність, ситуативність, нестійкість.
3. Імпульсивна поведінка найчастіше перетворюється на цілу низку негативних реакцій (крик, бійки, сварки, бурхливі образи) і неадекватні засоби виходу з конфліктів.
4. Загальна незрілість (мотиваційна, етична), яка стає основою для формування стійкої залежності від зріліших й активніших членів референтної групи.
5. Неадекватна самооцінка, відсутність розвинутої критичності, переоцінка, неадекватна оцінка власних можливостей, нездатність до адекватної оцінки ситуації та, як наслідок, невміння регулювати власну поведінку.
6. Психічна нестійкість, яка призводить до непослідовності й конфліктності соціальної поведінки. Бажання добитися схвалення задовольняється шляхом хвастоств, обману; прагнення отримати якусь річ реалізується через крадіжки; жага нових вражень – бродяжництво тощо.
7. Несформованість правових переконань і викривлені етичні уявлення.

Діти в конфлікті з законом вимагають до себе пильної, всебічної уваги; щодо них мають бути застосовані всі заходи педагогічного, психологічного та медичного впливу. Планувати і здійснювати індивідуальну виховну роботу з такими дітьми і підлітками без комплексної участі міждисциплінарної команди фахівців недоцільно, оскільки ця робота не буде ефективною.

1.4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ЖОРСТОКОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ, ЗОКРЕМА В СІМ'Ї

Агресія, жорстокість, насильство щодо однолітків та членів власної сім'ї є своєрідним проявом непристосованості підлітка до взаємодії з соціальним середовищем, що особливо яскраво виявляється у віці 10-13 років. Жорстокість може виражатися в сімейних бійках при вирішенні конфліктів, у побитті та знуванні над молодшими членами сім'ї, різноманітних формах насильства щодо фізично слабких, невпевнених в собі, позбавлених захисту дітей. Агресія стосовно молодших стає способом демонстрації своєї вікової переваги та фізичної сили та зазвичай проявляється у глузуванні зі слабших, поштовхах, запотиличниках, іноді у відбиранні дрібних особистих речей і грошей.

У старшому шкільному віці гетероагресивна поведінка є більш характерною для хлопців, а серед дівчат зустрічається значно рідше. Агресія хлопців, як правило, проявляється у наступних ситуаціях:

- ▶ протиставлення себе дітям, дорослим, людям похилого віку;
- ▶ конфлікти між окремими молодіжними групами (угруповання);
- ▶ врегулювання стосунків у молодіжній групі за допомогою фізичної сили.

За офіційними даними підлітки у віці 16-17 років порушують закон України «Про попередження насильства в сім'ї» менше, ніж в 1 % випадків, але насправді проблема є глибшою. Насильство неповнолітніх щодо членів сім'ї переважно не афішується батьками (тим більше, що, як правило, воно є відповіддю на жорстоке поводження з боку дорослих), тобто має високий ступінь латентності. Дитина, яка довгий час зазнавала насильства щодо себе з боку батьків та/або інших вихователів, була свідком насильства у своїй сім'ї, врешті-решт, стає схильною до насильницької поведінки. Психіка дитини змушена захищати себе й вибирає для цього деструктивні форми захисту: або «пасивні» у вигляді хвороб та суїцидальних схильностей; або «активні» – компенсаторна агресія, як наслідок ідентифікації з агресором (батьком або іншою особою, яка здійснює насильство над ним та/або іншими членами сім'ї). У дитини формується або аутоагресія, або гетероагресія, і перш за все, по відношенню до мікросоціуму – родини.

Загалом, підліткова агресія може виявлятися у наступних формах:

1. **стійкої але неворожкої агресії** – форма типової для підлітка агресивної поведінки, що служить для захисту потреб дитини, її власності, прав і тісно пов'язана із задоволенням особистих бажань, досягненням певної мети (наприклад, піти на дискотеку, коли батьки не дозволяють);
2. **ворожкої, деструктивної поведінки, що завдає болю оточуючим** та має на меті зашкодити комусь або знищити щось у своєму оточенні.

Основними формами агресії, з якими приходиться стикатися батькам, виступають:

- ▶ **негативізм** щодо дорослих, який має на меті встановлення власних правил;
- ▶ **підозрілість** – тобто недовіра до оточуючих людей, яка ґрунтується на переконанні, що вони мають намір зашкодити або не дозволити щось;
- ▶ **фізична гетероагресія** – застосування фізичної сили проти іншої особи;
- ▶ **вербальна гетероагресія** – принижена агресія, виражена у словесній формі (образи, лайка, приниження тощо);
- ▶ **аутоагресія** – агресія, спрямована на себе¹¹ (самопошкодження, спроби самогубства або їх демонстрація).

Агресія старших підлітків щодо дорослих часто має на меті визначення меж дозволеного в поведінці та носить демонстративний характер. Вона може виявлятися в зухвалому порушенні тиші, сперечаннях зі старшими (нерідко в образливій формі), демонстративних сутичках на очах у дорослих, псуванні суспільного майна. Молоді люди уважно спостерігають за поведінкою дорослих і негайно на неї реагують, особливо, коли старші особи виявляють роздратування, гнів або страх. Підліткам подобається дратувати таких дорослих, а можливе покарання розцінюється як несправедливе – самі діти не планували тих чи інших наслідків власної поведінки, а тому вони розглядаються як «ненавмисні», «випадкові». Отже, підлітки схильні у всьому звинувачувати дорослих або ситуацію, але власної провини часто не визнають.

¹¹ Бэрон Роберт, Ричардсон Д. Агрессия: учебное пособие для студ. и аспирантов психол. факультетов, а также слушателей курсов психол. дисц. на гуманитарных факультетах вузов РФ. – СПб: Питер, 2000. – с. 30.

Таким чином, підліткова агресія може перетворитися на жорстокість, причому прояви насильства не рідко бувають спрямовані й на окремого дорослого чи однолітка. Частіше за все це відбувається, коли кримінальний вчинок здійснюється молодіжною групою, і безпосереднім поштовхом стають сильні емоції, що захопили всю компанію підлітків (часто на тлі алкогольного сп'яніння). Розмивання відповідальності, вплив групи, взаємне підбурювання, страх виглядати слабким призводить до прагнення вчинити якусь незвичайну «відважну», «хоробру» дію, якою може стати напад на безпомічну, в т.ч. стару людину.

Однак, підліткова жорстокість є, частіше за все, наслідком сімейного виховання, тобто **причину слід шукати у взаєминах дитини з батьками**. Серед неповнолітніх, схильних до насильства, поширені психопатичні риси, не пов'язані зі спадковістю, які сформувалися внаслідок несприятливих умов життя в сім'ї та виховання. Вибіркове обстеження нервово-психічного здоров'я цих підлітків показало, що в 12 % з них наявні психопатії, у 50 % – акцентуації характеру. Головне, що відрізняє таких підлітків, – утруднення у сфері самоконтролю, розгальмованість, поведінкова нестійкість.

Тривалість, безкарність і повторюваність випадків учинення сімейної жорстокості призводить до засвоєння підлітками «вигідності» насильницької поведінки не як способу самооборони, а у зв'язку зі сформованими у них настановами на насильство як самоцінну діяльність¹². Агресивна ціннісна орієнтація підлітка сама мотивує насильство щодо інших осіб; їй властиві байдужість до людського життя, зневага до суспільних норм поведінки.

Як вже зазначалося, основною групою підлітків та юнаків, схильних до вчинення насильства, є хлопці. Узагальнюючи дані досліджень (серед авторів, які займалися цією проблематикою, слід назвати О. Ткаченка, С. Дворянчикова, О. Кочаряна та ін¹³), можна визначити низку закономірностей поводження чоловіків, схильних до насильства в сім'ї.

Здійснюючи акт агресії, кривдник намагається стати сильніше жертви психологічно, за допомогою жорстокості затвердити свою перевагу, підкорити собі волю іншої людини та, тим самим, підтримати власну самооцінку та самоповагу. Насильницькі діяння розглядаються як неадекватні способи подолання власної психічної напруги, форма захисної реакції на вплив стресових ситуацій. Насильство, таким чином, дозволяє особі відновити або скомпенсувати втрачене відчуття суб'єктивного контролю над ситуацією. Така поведінка легітимується всім попереднім досвідом і вихованням, оскільки традиційно вважається, що схильність до агресії та жорстокості є ознаками мужності (або, щонайменше, формами поведінки, припустимими для чоловіка). Імідж «справжнього чоловіка» передбачає, що він має бути жорстким, сміливим, самовпевненим тощо, а «чоловіче» виховання часто передбачає розвиток навичок прямого фізичного насильства.

Окремо слід зупинитись на питанні сексуальної поведінки чоловіків, схильних до статевого насильства. М. Грот розрізняє три базових типи гвалтівників:

1. **Гвалтівник, мотивований гнівом**, прагне в першу чергу розрядити накопичену лютю. Насильницький секс стає, перш за все, способом приниження особи, на якій він «відіграється» за свої минулі (дійсні та уявні) образи.
2. **Гвалтівник, мотивований владою**, прагне не стільки заподіяти жертві шкоду, скільки довести їй свою перевагу. Такі чоловіки іноді намагаються викликати в жертви оргазмоподібні фізіологічні реакції, але не для того, щоб доставити тій задоволення, а для того, щоб утвердити свою владу над нею («я не лише силою беру тебе, але й змушую відчувати те, чого ти не хочеш»).
3. **Гвалтівник-садист** еротизує насильство як таке. Сама ситуація насильства викликає в нього статево збудження, він насолоджується болем і стражданнями жертви. Це найбільш небезпечний вид гвалтівників, і в переважній більшості випадків можна констатувати наявність психопатологічних симптомів або, навіть, душевної хвороби (хоча і не завжди).

Загалом, психологічні риси, характерні для (перш за все) хлопців і чоловіків, які постійно вдаються до насильницьких дій, є наступними:

¹² Лазаренко О.О. Соціальний портрет підлітка, який вчинює насильство в сім'ї // Наука і правоохорона № 1, 2010 – с. 45-50.

¹³ Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности и феминности в норме и патологии). – Харьков: Основа, 1996. – С. 72-78; Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психосексуальное развитие человека. Формирование мужского гендера. – Харьков: Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. инт-т». – 2005. – С. 85-93.; Дворянчиков Н.В., Ткаченко А.А. Некоторые дизонтогенетические механизмы формирования садизма // Российский Психиатрический Журнал – №3 – 1998. – С. 4-9; Ильина С.В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств // Вопросы психологии – 1998 – № 6 – С. 65 –75.; Кошелева А.Д., Алексеева Л.С. Психологическое насилие над ребенком в семье, его причины и следствия // Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания. – 2000. – С. 21 – 69.

- ▶ *дефектний, неадекватний образ себе*, в тому числі неадекватна самооцінка, яка не відповідає життєвим реаліям (як правило, занижена, незважаючи навіть на можливу об'єктивну успішність, що призводить до поведінки, спрямованої на її підвищення за рахунок інших осіб) або дисгармонійна (занижена в одних сферах та завищена в інших). Такі чоловіки нездатні прийняти себе такими, як вони є, з власними перевагами та недоліками, а тому намагаються вести себе відповідно до сценарію абстрактного «справжнього чоловіка», який проявляє агресивність, грубість, жорсткість, демонстрацію сили, низьку емоційність тощо;
- ▶ *високий рівень потреби у владі, встановленні тотального контролю над подіями та пануванні над людьми*, але контроль не пов'язується із самоконтролем, а власна жорстокість (в тому числі до дітей та домашніх тварин) декларується як необхідність доведення «своєї чоловічої гідності»;
- ▶ *впевненість у «природній», «генетичній» перевазі чоловіка над жінкою*, стійке дотримання традиційних уявлень про розподіл соціальних та сімейних ролей, гіперрольова («надчоловіча») поведінка;
- ▶ *нерозвиненість емоційної сфери при слабкому самоконтролі* та високій схильності до сплесків гніву (загалом, гнів є емоцією, яка проявляється найчастіше, а всі інші вважаються тими, що «не гідні справжнього чоловіка»);
- ▶ *пов'язування успіхів та невдач із зовнішніми факторами*, схильність звинувачувати у своїх невдачах інших осіб або несприятливий збіг обставин. Зокрема, насильство зумовлене провиною жертви, впливом алкоголю тощо, але не власними особистісними рисами та/або проблемами;
- ▶ *скарги на відчуження від інших людей і самотність, які насправді є наслідком нездатності до близьких емоційних контактів* і неспроможності будувати зрілі міжособистісні стосунки на засадах компетентності. Фактично, юнак, схильний до насильства, «власноруч» створює ситуацію самоізоляції, але не може собі в цьому освітитись для того, щоб не руйнувати власний образ «Я». Такі підлітки характеризуються недовірою до інших, уникають розмов про себе та власні проблеми, мають низький рівень емпатії, не вміють приймати допомогу й підтримку (вона сприймається як спроба принизити їхню гідність) та обговорювати особистісні проблеми з іншими;
- ▶ *походження* (з великою імовірністю, але не обов'язково) з родини, в якій стосунки будувались на насильницьких засадах;
- ▶ *намагання применшити неадекватність своєї поведінки як у власних, так і в чужих очах* (подібно до того, як хворі на алкоголізм чи наркоманію схильні доводити оточуючим відсутність в них залежності від спиртного чи наркотику). Така поведінка є не брехнею, а своєрідним самозапереченням, способом психологічного захисту та збереження позитивного уявлення про себе;
- ▶ *схильність до побудови залежних стосунків* і страх втратити дівчину чи друга, який трансформується у власницьке ставлення до них, яке пояснюється як демонстрація «справжньої любові» чи «вірності» (наприклад, патологічні ревності, намагання ізолювати особу від інших, замкнути спілкування на собі, обмежити коло їх друзів, застосування фізичної сили як «способу виховання поваги до себе» тощо). Фактично, близькі потрапляють у позицію, коли вони мають повністю підкорятись, щоб довести свою любов до нього, а найменші прояви особистісної незалежності (навіть у вигляді «несанкціонованої» зачіски або незвично приготовленої страви) сприймаються як спроба замаху на чоловічу гідність або зневага;
- ▶ *низький рівень усвідомлення того, що агресивне поводження може мати серйозні наслідки для життя та здоров'я інших людей*. Як наслідок, недовіра до скарг близьких людей на хвороби, біль, травми, погане фізичне почуття, а також заперечення можливості психологічного травмування, емоційних розладів, які розглядаються як «жіночі балачки», не гідні уваги.

У цілому, незважаючи на те, що кожна окрема ситуація насильства має свою специфіку, є загальні наочні ознаки, які можуть бути притаманні особам, схильним до скоєння насильства, зокрема в сім'ї. Всі вони можуть бути відносно легко виявлені під час безпосереднього спілкування з такими особами або шляхом опитування сусідів та знайомих (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Ознаки та риси осіб, схильних до скоєння насильства в сім'ї

Тип ознаки	Ознака
Фізичні	сліди опору жертви: синці, укуси, подряпини на руках та обличчі тощо.
Психологічні	<ul style="list-style-type: none"> ▶ надмірне бажання показати себе у вигідному світлі, яке переважає над вимогами ситуації та проявляється, здебільшого, в демонстрації фізичної сили або «справжньої чоловічої поведінки»; ▶ уникання розмов особистісного характеру; ▶ низька емпатія, схильність до грубощів, нездатність контролювати та гасити спалахи власного гніву; ▶ применшення серйозності ушкоджень, нанесених жертві, та небажання брати на себе відповідальність за травмування (фізичне та – особливо – психологічне) іншої людини; ▶ демонстрація готовності «в будь-яку мить» зробити з себе жертву при реальній залежності від стосунків з нею; ▶ наявність напруги в стосунках, ревнощі, схильність до маніпуляцій через погрози самогубства, заподіяння шкоди собі або залякування жертви, «купування» мовчання та слухняності жертви через подарунки як форму вибачення за насильство; ▶ патріархальність поглядів, презирство до протилежної статі, консерватизм; ▶ негнучкість у прийнятті рішень, невміння визнавати власні помилки; ▶ обґрунтування власних насильницьких дій зовнішніми ситуативними факторами, наркотиками, алкоголем тощо.
Сексуальні	<ul style="list-style-type: none"> ▶ схильність до невпорядкованих сексуальних стосунків, яка може заперечуватись і маскуватись надмірною строгістю до поведінки інших, ханжеством; ▶ сексуальна нестриманість; ▶ надмірна увага до «технічної» сторони сексуальних стосунків та заперечення важливості емоційної складової; ▶ схильність до насильницького сексу, яка виправдовується упередженням про те, що, нібито, «жінку неможливо згвалтувати, якщо вона цього не бажає».

Підлітки, схильні до насильницької поведінки у сім'ї, в абсолютній більшості набувають відносно стійких звичок, стереотипів антигромадської поведінки.

Для них стають характерними:

- ▶ постійна демонстрація зневаги до норм загальноприйнятої поведінки (нецензурна лайка, поява в нетверезому вигляді, псування суспільного майна, хуліганство та інше);
- ▶ пристрасть до спиртних напоїв, наркотиків, азартних ігор, бродяжництва, систематичних втеч з дому;
- ▶ ранні статеві зв'язки, статева розбещеність (часто внаслідок пережитого досвіду жертви сексуального насильства);
- ▶ схильність до мстивості, жорстокості, насильства навіть у безконфліктних ситуаціях, а також навмисне створення конфліктів;
- ▶ тероризування батьків та інших членів родини;
- ▶ культивування ворожнечі до ровесників, які відрізняються соціально прийнятною поведінкою, дисциплінованістю, успіхами в навчанні;
- ▶ звичка до привласнення всього, що погано лежить, що можна без покарання відняти у слабкішої людини.

Як самовиправдання своєї позиції агресивні, схильні до насильства підлітки застосовують *психологічний захист*, де відповідальність переважно покладається на інших осіб або на зовнішні обставини. Серед найбільш поширених прийомів психологічного самозахисту особистості агресивно-насильницького підлітка дослідники виділяють:

1. Удавання себе жертвою примушення, віроломства або обману інших осіб, або власних помилок, які нібито й спричинили протиправні дії.
2. Відмова від відповідальності за протиправну, насильницьку поведінку, яка подається як фатальний збіг обставин, а не результат власної активності суб'єкта.
3. Викривлення відомостей щодо ситуації насильства, коли перебільшується значення одних елементів і зменшується роль інших, що нібито виключає застосування до підлітка відповідних норм і санкцій; відбувається ретушування дійсності, зсув окремих обставин по місцю, часу й ролі осіб, які беруть участь у насиллі.
4. Переконавання у формальності порушених заборон, повсякденності подібних дій, що дозволяє розцінювати вчинені протиправні вчинки як припустимі та адекватні.
5. Девальвація правових, соціально-нормативних цінностей, знецінення особистості жертви насильства і тим самим невизнання поганих наслідків.
6. Применшення (або прикрашення) власної ролі у скоєному злочині, створення позитивного враження щодо своєї поведінки (наприклад, висвітлення її як допомоги іншим людям, захисту справедливості тощо).

7. Підміна справжніх причин насильницької поведінки, внаслідок чого діяння представляється не лише не злочинним, а навіть правомірним.
8. Зниження здатності до рефлексії та прогнозу, знижений самоконтроль, що надає певну розгальмованість та звільняє від соціальних обмежень.
9. Гіпертрофія цінності свого «Я», утвердження його винятковості, що ставить суб'єкта в його власних очах поза нормативними рамками.

Таким чином, поведінка підлітка, схильного до насильства, заснована на механізмі *психічного самозахисту* і внутрішнього звільнення від відповідальності, що призводить до відчуження від соціального правового контролю, до нейтралізації останнього та можливості виправдати свої вчинки.

Дослідження Г. Райана¹⁴ показали, що віктимізація та схильність до насильства часто мають одні й ті ж самі витoki. Фактично, і віктимність, і схильність до насильницьких діянь є дисфункційними поведінковими моделями щодо себе або інших людей; насильство залишається насильством незалежно від того, чи є воно фізичним, чи психологічним або економічним, спрямоване воно на когось або на власну особистість. Схильність до насильства є частиною більш загальних поведінкових та особистісних проблем, що підтверджується аналізом особистісних рис агресорів та жертв насильства (Таблиця 3).

Таблиця 3

Індивідуальні риси кривдника та жертви

Жертва (жінка)	Кривдник (чоловік)
Низька самооцінка, нерозвинена або слабо розвинена статево-рольова ідентичність, неадекватний образ себе	Низька самооцінка, нерозвинена або слабо розвинена статево-рольова ідентичність, неадекватний образ себе
Віра в міфи, що стосуються насильства	Віра в міфи, що стосуються насильства
Традиційні уявлення про родину, «правила поведінки» в подружжі, роль і обов'язки жінки та чоловіка	Традиційні уявлення про родину, «правила поведінки» в подружжі, роль і обов'язки жінки та чоловіка
Мають соматичні скарги, які є реакцією на стрес	Мають соматичні скарги, які є реакцією на стрес
Віряють у те, що сексуальні відносини можуть стабілізувати стосунки	Віряють у те, що сексуальні відносини можуть стабілізувати стосунки
Приховують агресію або реалізують аутоагресивні форми поведінки: потерпають від почуття провини, заперечують наявність гніву через «неправильність» такої поведінки	Схильні до демонстрації агресії: патологічно ревниві, схильні до сплесків гніву та ярості, як правило, негативно ставляться до емоційних проявів жінки через «неправильність її поведінки»
Демонструє «наджіночу» поведінку та відповідність суспільним уявленням про «справжню жінку»	Демонструє «надчоловічу» поведінку та відповідність суспільним уявленням про «справжнього чоловіка»

Як видно з Таблиці 3 на глибинному психологічному рівні сценарії поводження осіб, схильних до реалізації насильницьких дій (чи то в якості жертви, чи то в якості насильника), є дуже схожими. Підлітки, схильні до насильницької поведінки, більше за інших страждають від самопригночення (а зменшення жорстокості передбачає підвищення самооцінки та самоповаги кривдника). Низька самоповага переживається як неприємний стан, а позитивна оцінка діяльності чи особистості несе в собі звільнення від негативних переживань. Це спонукає людей поводитися так, щоб зменшити суб'єктивну вірогідність недооцінки й підвищити власні можливості щодо схвалення себе. Особи, схильні до насильства, обирають неадекватний шлях – замість роботи над собою вони намагаються позбутися джерела неприємних переживань (ним є, зазвичай, інша людина). Потреба в самоповазі у таких підлітків є надзвичайно високою, але оскільки вона не задовольняється соціально прийнятними способами, то вони вдаються до протиправних, зокрема насильницьких форм поведінки.

Підлітки з агресивно-насильницькою поведінкою, зазвичай, вважають себе людьми, які мають лише негативні риси або не можуть зробити нічого цінного чи корисного. Вони також упевнені, що значущі для них люди ставляться до них або погано, або не помічають їх. Водночас, «жорстокі» підлітки не мають або не вміють застосовувати механізми психічного захисту, що дозволяють зняти або пом'якшити негативні переживання власної малозначущості (зокрема, такі підлітки не вміють відрізнити оцінку їх дій від оцінки їх особистості). Отже, важливим завданням корекційної роботи є підвищення рівня самоповаги підлітка та унормування його самооцінки.

Важливим для правильної оцінки передумов насильницької поведінки особи є розуміння того факту, що їх вплив не є фатальним і не веде до протиправних дій. Однак наявність несприятливих передумов вимагає додаткових психолого-педагогічних корекційних заходів. Суспільство може і повинно попереджати протиправну поведінку дітей, і соціально-виховні профілактичні й корекційні програми повинні будуватися, виходячи з цього постулату (детальніша інформація представлена у розділі 3).

¹⁴ Ryan G. Creating an "Abuse-Specific" Milieu // *Juvenile Sexual Offending*. – Oxford, 1998. – P. 404-416.; Ryan G. *Focused Care and Work With Sexually Aggressive Young People*. – Glasgow: Geilsland School (Lomond Unit), 2000. – P. 2-9.

2

Глава

ВИЯВЛЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ ТА НАЛАГОДЖЕННЯ КОМУНІКАЦІЇ З ДИТИНОЮ

2.1. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ КОМУНІКАЦІЇ ПРАЦІВНИКА ОВС З ДИТИНОЮ

Професійне спілкування працівників органів внутрішніх справ, хоча і має значну специфіку, зумовлену характером їх обов'язків, але тим не менш відбувається відповідно до законів спілкування, і в загальному вигляді складається з наступних етапів:

1. *Формування першого враження та уточнення актуального емоційного стану опитуваної (допитуваної) особи.* Слід зазначити, що перший контакт з особою, як правило, відбувається після попереднього вивчення матеріалів справи, тобто перше враження щодо особи виникає ще до зустрічі з нею. Отже, в процесі першої зустрічі з дитиною слід абстрагуватися, відволіктися від упереджень, які можуть виникнути щодо неї, і намагатися спілкуватися з нею ніби «з чистого аркуша». Треба пам'ятати, що матеріали справи можуть містити документи, створені під впливом емоцій тих фахівців, які їх писали, або їх зміст є наслідком низького професійного рівня авторів.
2. *Усунення (нейтралізація, послаблення) бар'єрів комунікації та встановлення психологічного контакту.* У дитини також є упередження щодо працівника підрозділу ОВС, вона може вважати, що до неї ставляться необ'єктивно, або її лякає ситуація як така, вона може відчувати розпач або страх, або сплутаність.
3. *Досягнення мети,* тобто отримання необхідної інформації.
4. *Оцінки результатів та корекції процесу взаємодії.*

Для ефективної взаємодії з дитиною найбільш важливим є правильне розуміння перших двох етапів спілкування, оскільки вони мають вирішальне значення для подальших стосунків між дитиною та працівником підрозділу ОВС, який здійснює профілактичну роботу серед дітей.

Психічний розвиток – це складний процес, в якому неможливо виділити окремі, незалежні один від одного параметри, тому слід звернути увагу на оцінку всіх сторін психічної діяльності дитини, що й дозволить отримати цілісне уявлення щодо її ситуації.

Так, в дітей одного віку може спостерігатися значна різниця щодо періоду працездатності від 5 до 40 хвилин, тому слід орієнтуватися на середню вікову норму розвитку, хоча при оцінці індивідуальної ситуації конкретної дитини жорстка прив'язка до норми є неприпустимою – крім вікової та функціональної норми розвитку, слід враховувати можливість ситуативних змін (зниження темпу, емоційне гальмування-збудження під впливом обставин справи або неприємних спогадів тощо).

Як вже зазначалося, комунікація починається із формування першого враження. Цей процес має свої закономірності, тобто є досить упорядкованим і прогнозованим. Сприймання зовнішності є початковим моментом формування уявлення про особу, її наміри, риси характеру тощо. Воно включає інтерпретацію трьох груп ознак:

- ▶ фізичного вигляду (зріст, статура, стать, вікові ознаки, наявність травм або явних ознак хвороби чи інвалідності);
- ▶ невербальні (функціональні) ознаки (голос, міміка, жести, хода, поза);
- ▶ соціальне оформлення зовнішності (одяг, зачіска, прикраси тощо).

Наступний етап – встановлення психологічного контакту і підтримка спілкування. Психологічний контакт не виникає автоматично, без будь-яких зусиль з боку учасників комунікації. Він залежить від кількох чинників: 1) особистості учасників спілкування; 2) вибраних методів та умов налагодження взаємодії; 3) наявності чи відсутності психологічних бар'єрів, їх природи та вибору адекватних шляхів їх подолання.

Найбільш розповсюдженими «бар'єрами» спілкування є:

- ▶ *мотиваційний* – небажання чи незацікавленість у спілкуванні внаслідок упередженості, страху, осуду чи помсти з боку певних осіб (іншої сторони процесу, родичів, третіх осіб тощо), небажання розголосу події чи інтимних сторін життя;
- ▶ *інтелектуальний* – помилкова оцінка партнера по спілкуванню (його темпераменту, характеру, освіченості та ін.), різна «мова спілкування», розбіжності в розумінні одних і тих самих обставин справи через різний рівень обізнаності в питанні;

- ▶ *емоційний* – негативне ставлення до конкретної особи (судді або допитуваного), недовіра, агресивність;
- ▶ *вольовий* – небажання чи неможливість долати власні настанови і стереотипи, небажання підкорятись чужій волі тощо.

Психологічні бар'єри можуть виникати внаслідок незначних обставин (наприклад, негативного ставлення до деталей одягу особи), але більш серйозні їх причини можна звести до:

1. Індивідуально-типологічних (темпераментних) та індивідуально-психологічних (характерологічних) особливостей партнерів по спілкуванню.
2. Відмінностей у світогляді, сформованих переконань чи упереджень співбесідника.
3. Різного «бачення» ситуації спілкування і особистості партнера.
4. Статеві-вікових відмінностей.

Вагомою перешкодою для встановлення психологічного контакту може стати упередженість підлітка щодо працівника ОВС, недовіра до нього. Окрім того, значна кількість осіб знаходиться у несприятливих психічних станах (розгубленість, страх – аж до стану депресії).

Отже, вже зазначені види психологічних бар'єрів (інтелектуальний, емоційно-вольовий, мотиваційний) можуть набувати специфічного змісту. Так, *інтелектуальний бар'єр* проявляється у розбіжностях у переконаннях, моральних позиціях, поглядах та ін. *Емоційно-вольовий бар'єр* має вигляд негативного емоційного стану в певний момент (страх, розгублення, пригніченість тощо) або ж упередженого ставлення до суду.

Мотиваційний бар'єр найчастіше проявляється у небажанні вступати у контакт з принципових міркувань чи через страх помсти. Цей вид бар'єру заслуговує на особливу увагу, бо причина може бути удаваною, а реальне підґрунтя такої поведінки (раціональні або ірраціональні мотиви, імпульсивне рішення під впливом конкретного моменту часу, негативізм, корислива складова – підкуп тощо) потребує детального аналізу.

Психологічні чинники, що ускладнюють встановлення контакту, можна поділити на три групи:

- ▶ **особистісні проблеми** працівника уповноваженого підрозділу ОВС, який здійснює профілактичну роботу серед дітей, які визначаються рисами його характеру, недоліками професійного досвіду, помилками орієнтування в ситуації контакту;
- ▶ **труднощі встановлення контакту**, які виникають внаслідок специфічних рис партнера по спілкуванню. Вони можуть бути характерологічними (підозрілість, агресивність, негативізм та ін.), залежати від психологічного стану чи самопочуття, відображати негативний досвід спілкування з представниками правоохоронних органів;
- ▶ **особливості ситуації контакту**, що не сприяють встановленню довіри.

Одним із способів подолання зазначених чинників є належна організація комунікативного простору в кабінеті працівника уповноваженого підрозділу ОВС, який здійснює профілактичну роботу серед дітей. Бажано, щоб таким кабінетом була невелика за розмірами, пропорційна та добре освітлена (як природним, так і штучним світлом) кімната. Великі та непропорційні приміщення дуже складно підготувати для індивідуальних бесід та діагностичних процедур, оскільки вони не сприяють створенню комунікативної близькості та довірчої атмосфери. Безумовно, повної ізоляції від проникнення шуму в умовах ОВС досягти важко, але це і не є обов'язковим; достатнім є зниження загального шумового фону.

Важливим є питання кольорового оформлення кабінету. Загальний фон та сполучення кольорів не мають бути надто яскравими або темними. Краще застосовувати пастельні, заспокійливі відтінки зеленого та блакитного в поєднанні з теплим бежевим або жовтим кольорами. Така гама сприяє як адаптації до приміщення в цілому, так і до ситуації взаємодії із працівником відповідного підрозділу ОВС або залученим психологом.

Бажано, щоб в приміщенні також були живі кімнатні рослини, а ось стаціонарна наявність декоративних тварин чи птахів в кабінеті не рекомендується.

Базовий принцип оформлення – нічого зайвого. Захоплення декоруванням, не прив'язаним до функціональності, зруйнує просторовий оптимум та невідворотно вплине на результати психологічної роботи. Кабінет взаємодії з дитиною не має бути кімнатою відпочинку персоналу або «показовим куточком» установи ОВС. Обладнання приміщення зумовлене цілями та завданнями відповідної діяльності, воно є робочим місцем працівника ОВС чи психолога, а тому бажано, щоб в ньому були поєднані такі робочі зони:

1. *Простір взаємодії з підлітками.* Він забезпечується засобами для предметної, образотворчої, конструктивної, рухової, релаксаційної діяльності. В ідеалі, до переліку обладнання даного простору мають входити:

Меблі та обладнання	стілець, м'яке крісло (малогабаритне), м'який килим (2х2 м або більше), 1-2 подушки неправильної форми або плоскі м'які іграшки. Диктофон чи магнітофон із функцією запису.
Стимульний матеріал	стимульний матеріал до діагностичних методик і тестів відповідно до вікової диференціації.
Технічний та допоміжний матеріал	кольоровий папір, ножиці, прості та кольорові олівці, фломастери, ластик, картон, клей, пензлі, пластилін, фарби, білий папір різного формату. Набір об'ємних геометричних форм (куб, циліндр, куля, призма, конус). Набір мозаїк із картону чи пластику (пазл).

2. *Простір взаємодії з дорослими* (батьки, педагоги, інші фахівці), який забезпечується засобами для комунікативної діяльності.
3. *Простір інтерпретаційної та організаційно-планувальної діяльності*, який передбачає наявність наступних технічних засобів:
 - ▶ письмовий стіл із відділенням, що закривається на ключ (або сейф для збереження документації);
 - ▶ комп'ютер та засоби його технічного забезпечення;
 - ▶ папір стандартного формату;
 - ▶ нормативна, спеціальна та організаційно-методична документація;
 - ▶ література та друковані видання з питань дитячої та юридичної психології, спрямовані на підвищення професійної компетентності;
 - ▶ програми обробки та аналізу даних, отриманих в результаті діагностики та опитування дитини.

Безумовно, труднощі фінансового та матеріально-технічного забезпечення установ МВС впливають на умови професійної діяльності фахівців, однак при раціональній та обґрунтованій організації можливість забезпечення психологічної служби видається досить реальною (звичайно, за умов належного нормативного підґрунтя).

Особливого змісту набуває діяльність працівника міліції, коли він спілкується з потерпілою дитиною безпосередньо після вчинення насильства або жорсткого поведження з нею.

2.2. ОСОБЛИВОСТІ СПІЛКУВАННЯ З ДИТИНОЮ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВІД НАСИЛЬСТВА

2.2.1. ВИЯВЛЕННЯ ЖОРСТОКОГО ПОВЕДЖЕННЯ З ДИТИНОЮ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ СИСТЕМИ ІНДИКАТОРІВ ПРИХОВАНИХ ФОРМ НАСИЛЬСТВА В СІМ'І ЩОДО ДІТЕЙ

Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є *амбівалентність* (різнополюсність) як реакція на суперечливі вимоги батьків. Підлітки, які зазнали насильства, *поєднують в собі імпульсивність та довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість покращання внутрішньосімейної ситуації*. Вони відзначаються *низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізолюваність, страх перед майбутнім, впевненість у відсутності перспектив, провину за інциденти насильства*.

Діти, які живуть в умовах сімейного насильства, демонструють *схильність до депресій, високий рівень піддантя стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми*. Вони часто пропускають шкільні заняття (в тому числі через нездужання). Такі діти та підлітки відзначаються *високим рівнем ризику алкоголізації та наркотизації, пределінквентною та делінквентною поведінкою, зухвалою сексуальною поведінкою, дромоманією (патологічною схильністю до мандрів)*.

Найбільш типовими наслідками насильства в сім'ї стають наступні поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): *бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність; незвичайна замкненість*. До емоційних проблем таких дітей можна віднести *підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність та наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірну силу, часто неадекватну ситуацію* (лють або істеричні ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники).

Ознаками скоєного над дитиною насильства та неналежного догляду можуть бути також *недостатня вага; затримки у розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування та нав'язливі рухи; недотримання правил особистою гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам та віку дитини; часті звернення до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; відсутність необхідного лікування; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники*. Загалом, в Таблиці 4 узагальнені наочні ознаки, за якими дільничний інспектор міліції може визначити, що дитина є постраждалою від сімейного насильства.

Таблиця 4

Можливі наочні ознаки дітей, які потерпають від насильства в сім'ї

Тип насильства	Ознака в дитини
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> ▶ самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі); ▶ крововиливи сітківки ока; ▶ зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; ▶ забиті місця на тілі, сідницях або голові, які мають форму предмета (пряжки ременя, долоні, лозини тощо); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; ▶ сліди укусів людиною; ▶ незвичні опіки (цигаркою, розжареним посудом тощо).
Сексуальне¹⁵	<ul style="list-style-type: none"> ▶ знання термінології та жаргону, не властиве дітям певного віку; ▶ висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку); ▶ ознаки вагінального або анального проникнення стороннього тіла; ▶ підліткова проституція; ▶ вагітність (для підлітків); ▶ сексуальні злочини та домагання дітей, підлітків, дорослих; ▶ нерозбірлива та/або визивна сексуальна поведінка; ▶ уникнення контактів з ровесниками, відсутність догляду за собою.
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> ▶ ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; ▶ дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; ▶ брудний одяг, який не відповідає віку дитини (замалий або зavelикий) та погодним умовам; ▶ дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся, брудна шкіра, поганий запах, відсутність зачіски тощо; ▶ відсутність в дитини речей першої необхідності; ▶ постійне невідвідування шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт.
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> ▶ замкненість; ▶ демонстрація повної відсутності страху; ▶ нерівноважена поведінка; ▶ агресивність, схильність до нищення і насильства; ▶ уповільнене мовлення, нездатність вчитися, відсутність знань, загальновідомих дітям відповідного віку, невміння читати, писати; ▶ надто висока зрілість та відповідальність в порівнянні зі звичайними для цього віку дітьми; ▶ уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми; ▶ занижка самооцінка, тривожність; ▶ намагання справити враження людини, яка живе в злиднях; ▶ демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому, страх фізичного контакту; ▶ депресія, спроби самогубства; ▶ вживання алкоголю або наркотиків; ▶ психосоматичні хвороби, на кшталт болю в животі; ▶ насильство щодо свійських тварин та взагалі до слабших; ▶ почуття провини за отримання фізичних ушкоджень.

Звичайно, що виявити та зафіксувати всі ознаки сімейного насильства щодо дітей досить важко, тому, щоб допомогти дільничним інспекторам, було створено методика, яка дозволяє виявити картину поводження з дитиною. Ця індикативна методика була створена О. Кочемировською та А. Ходоренком, і в ній відокремлені та визначені основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) дітей, які потерпають від сімейного насильства. Базова індикативна методика (яка за необхідності може бути доповнена психодіагностичним тестуванням, глибинним інтерв'ю, інформацією, наданою дільничними інспекторами міліції, представниками закладів освіти та охорони здоров'я тощо) складається з трьох частин:

- ▶ карта первинного обстеження стану дитини, яка постраждала від насильства в сім'ї¹⁶;
- ▶ базові індикативні таблиці наявності сімейного насильства;
- ▶ карта спостереження за поведінкою дитини (застосовується, коли планується подальша психологічна реабілітації дитини).

¹⁵ Якщо хоча б один з перелічених пунктів відповідає дійсності, дитина потребує допомоги, а родина – ретельної уваги з точки зору наявності сексуального зловживання.

¹⁶ За основу було взято карту первинного знайомства з постраждалою дитиною, розроблену Службою соціальної швидкої допомоги «Дитина в небезпеці» (м. Санкт-Петербург).

Отже, застосовуються три основні методи збору інформації, а саме:

- 1. Огляд та безпосереднє спостереження**, яке включає до себе оцінку зовнішнього вигляду дитини, її стану та особливостей поведінки, поведінки інших членів родини, а також огляд житла. В психології спостереження є одним із основних методів оцінки дій та стану людини. Слід зазначити, що воно завжди є певною мірою суб'єктивним, тому необхідно уникати передчасних суджень та висновків, а основну увагу приділити фіксації тих чи інших ознак, які можуть свідчити про скоєння насильницького акту. Особливу увагу треба приділяти тілесним (тремтіння рук, уникання погляду у вічі, заплакане обличчя, надзвичайна мовчазність, знервованість й таке інше) та мовним проявам страху, агресії та фіксувати їх у відповідних графах індикативної методики. Потрібно уважно спостерігати за поведінкою осіб, оскільки часто аналіз поведінки дитини та інших членів родини може дати більше інформації, ніж пряме опитування.
- 2. Бесіда з дитиною.** Перший контакт із дитиною, постраждалою від насильства в сім'ї, або свідком насильства є надзвичайно важливим. В цілому, загальним принципом бесіди з дитиною – жертвою насильства – є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини (але, зрозуміло, що можливості працівників ОВС в цьому плані є дуже обмеженими). Корисну інформацію під час бесіди може надавати зовнішня поведінка дитини та її батьків, їх міміка, жести, інтонації мови. Водночас працівник ОВС має пам'ятати, що встановлення довірчого контакту з дитиною і з'ясування сімейної ситуації потребують багато часу й спеціальної підготовки, а тому це покладається на працівників відповідальних соціальних служб. Отже, надання ним первинної інформації щодо стану справ у відвіданій родині є завданням працівників ОВС, а тому необхідні відомості мають бути зібрані якомога ретельніше (в тому числі й шляхом бесіди з дитиною та її сім'єю – якщо це можливо). Таким чином, основна увага працівника ОВС має бути приділена спостереженню за дитиною та її станом, а також тому, щоб заспокоїти дитину та якомога швидше передати інформацію щодо неї до соціальних служб.
- 3. Опитування батьків, інших родичів, сусідів.** Необхідно зазначити, що опитування родичів та сусідів має проводитися на тих же засадах, що й бесіда з дитиною, оскільки для них розмови про ситуацію насильства теж зазвичай є досить важкими. Це пов'язано з тим, що родичі часто не хочуть «вносити бруд з хати», боятися подальшої відповідальності, втрати якихось благ, огласки, а тому намагаються применшити серйозність того, що сталося.

Повністю текст методики надано в Додатку 4.

→ 2.2.2 ПОБУДОВА БЕСІДИ З ПОСТРАЖДАЛОЮ ДИТИНОЮ

У разі звернення дитини, яка потерпіла внаслідок жорсткого поводження або насильства в сім'ї, безпосередньо до органу внутрішніх справ, для проведення опитування, надання їй психологічної допомоги доцільно використовувати можливості «зелених кімнат», система яких створюється в ОВС відповідно до розпорядження МВС від 24.04.2008 № 470.

Мета створення таких спеціальних приміщень полягає в забезпеченні відповідних умов для роботи працівників міліції з дітьми, які постраждали внаслідок злочинів, в т.ч. сексуальних, насильства в сім'ї та жорсткого поводження з дітьми, або стали свідками насильницьких злочинів. Передбачається, що використання «зеленої кімнати» у таких випадках має стати обов'язковою умовою проведення опитування. До роботи з дітьми у таких кімнатах залучаються психологи, адже дитина, яка страждає від насильства в сім'ї або жорсткого поводження з боку батьків, навіть якщо в їх діях відсутній склад злочину, має бути опитана в максимально пристосованих і сприятливих умовах, дружньому оточенні.

Обладнання «зелених кімнат» має відповідати вимогам для створення довірчої атмосфери: м'які меблі, домашні квіти, іграшки, фіранки на вікнах. Іншою важливою складовою є використання в процедурі опитування спеціальних методик і прийомів технік, тому важливо підготувати персонал до роботи з дитиною у «зеленій кімнаті».

У разі порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину, пов'язаного з насильством в сім'ї, або жорстким поводженням щодо дитини, процедура залучення осіб, які беруть участь у кримінальному процесі, до проведення допиту неповнолітнього регламентована Кримінально-процесуальним кодексом України.

Сьогодні кодекс не передбачає обов'язкової участі психолога при проведенні допиту дитини-свідка або дитини-потерпілого, але передбачає обов'язковість *присутності педагога* при здійсненні процесуальних

дій з дитиною, якій не виповнилося 14 років. При проведенні допиту дитини у віці від 14 до 16 років, педагог викликається на розсуд слідчого або суду. Якщо дитина має відставання у психічному розвитку і з нею важко встановити контакт, ця норма може бути застосована і до особи у віці до 18 років (у такому разі педагог має статус спеціаліста).

Водночас **психологічна служба** системи освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України. Діє на підставі ст. 21, 22 Закону України «Про освіту». Відповідно до «Положення про психологічну службу системи освіти України», затвердженого наказом Міністерства освіти України № 127 від 03.05.1999 року, наказу Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до Положення про психологічну службу системи освіти України» № 439 від 07.06.2001 року **психологи відносяться до педагогічних працівників**. Тобто їх залучення до проведення опитування дітей-свідків і дітей потерпілих може здійснюватися на тих самих підставах, що і педагогів.

Практика роботи поліцейських підрозділів у європейських країнах свідчить, що непідготовлений персонал не має працювати з дітьми, постраждалими від насильства, оскільки необхідно враховувати специфіку стану дитини, розуміючи, що він динамічно змінюється. Можна виділити **три етапи переживання дитиною ситуації жорстокого поводження з нею**:

- ▶ **Перший етап** реагування на стресову ситуацію – це, власне, період безпосереднього переживання ситуації насильства. Він триває протягом взаємодії з кривдником і характеризується розвитком гострих емоційних реакцій зі зростанням напруги, страху, тривоги, розгубленості, звуження свідомості з концентрацією уваги на психотравмуючих переживаннях. Емоційні реакції у одних потерпілих супроводжуються психомоторною загальмованістю, у інших – руховим збудженням («моторна буря») і навіть здійсненням дій, небезпечних для життя.
- ▶ **Другий етап** (адаптаційний, емоційно-когнітивний) – це період внутрішньої переробки психотравмуючої події, осмислення того, що трапилось, переживання негативних емоцій (тривога, страх, образа, сором, злість, бажання покарати кривдника), який супроводжується фіксацією на негативних переживаннях.
- ▶ **Третій етап** (невротичний) за часом нерідко співпадає зі здійсненням заходів щодо розслідування ситуації, які додатково посилюють травматизацію від ситуації насильства. У одних дітей розвиваються депресивні стани різної глибини та тривалості; у інших відбувається декомпенсація психічного стану, загострюються певні (зазвичай, негативні) характерологічні риси та з'являються неврозоподібні розлади. Затяжні депресивні стани тривалістю 2-5 місяців зазвичай спостерігаються в підлітково-юнацькому віці за наявності у потерпілих патологічного «ґрунту» (мінімальна мозкова дисфункція, особистісні розлади застрягаючого або істероїдного типу тощо).

Виявити депресивний афект буває досить складно – типовими є зниження працездатності, підвищена виснажуваність або, навпаки, надмірна збудливість, ранимість, плаксивість у поєднанні з відгородженістю, замкненістю, порушеннями сну, надцінними переживаннями, різноманітними фобіями, відчуттям провини та сорому. Можуть з'являтися суїцидальні наміри і навіть спроби, які слід розцінити як «істинні» (а не як демонстративні), оскільки їх мотивація має депресивний характер.

Для профілактики депресивних станів і недопущення аутоагресивних дій велике значення мають делікатний підхід оточуючих і надання потерпілим дітям моральної підтримки; своєчасність і ефективність заходів психологічної підтримки та – за необхідності – застосування адекватної медикаментозної терапії. Отже, з дітьми та підлітками, які постраждали від жорстокого поводження, має працювати команда фахівців – працівників уповноваженого підрозділу ОВС, що здійснює профілактичну роботу серед дітей, медиків, психологів, соціальних працівників, педагогів.

Співробітники уповноваженого підрозділу ОВС під час першого контакту з постраждалою дитиною/ підлітком мають:

- ▶ визначити рівень небезпечності перебування дитини в сім'ї, а також оцінити ступінь власної безпеки;
- ▶ створити довірчу атмосферу, переконавши постраждалу дитину у конфіденційності наданих нею відомостей щодо інциденту насильства та пояснивши їй межі конфіденційності;
- ▶ переконати дитину в тому, що надана нею інформація не ставиться під сумнів та не оцінюється як правдива чи неправдива.
- ▶ визначити й назвати сильні сторони особистості постраждалої дитини, як потенціал, що дає їй можливість опанувати пережитий стрес.

- ▶ допомогти постраждалій дитині-жертві розповісти про те, що з нею відбулося, допомогти їй визначити рівень небезпеки, в якій вона знаходилася (і, можливо, продовжує залишатися);
- ▶ допомогти дитині зрозуміти (принаймні, на початковому рівні), що причина, через яку їй завдано шкоду, полягає у особистості кривдника;
- ▶ надати правову інформацію та дані (номери телефонів, адреси) служб, які надають допомогу дітям, постраждалим від жорсткого поведження;
- ▶ пояснити дитині важливість залучення інших фахівців (медиків, психологів, соціальних працівників) для надання їй всебічної допомоги.

Важливим також є недопущення подальшої травматизації дитини в ході опитування її щодо ситуації насильства, яку вона пережила. Зокрема, слід звернути увагу на наступні поради:

- Правило 1.** Варто пояснити дитині, що нема нічого страшного в тому, що вона не знає відповіді на це чи інше питання; вона не має відчувати за це провини.
- Правило 2.** Дитині слід сказати, що якщо вона не розуміє питання, то вона може перепитати, попросити пояснити, що мав на увазі працівник ОВС.
- Правило 3.** Поясніть дитині, що ви можете повторювати питання для того, щоб краще зрозуміти її думку (а не через те, що ви їй не довіряєте тощо).
- Правило 4.** Скажіть дитині, що вона має виправити вас, якщо ви щось не так сказали або невірно зрозуміли її слова.
- Правило 5.** Спілкуйтеся з дитиною так, нібито ви вперше чуєте про ситуацію, яка трапилася: більше слухайте, не закінчуйте відповіді за неї, співчуйте.
- Правило 6.** Дозвольте дитині описувати те, що сталося її власною мовою навіть, якщо вона вас бентежить або дратує, адже дитина може не вміти висловлюватися по-іншому.

Слід зважати на **вікові особливості** дитини.

Дошкільний вік. Діти цього віку особливо чутливі до змін в їх житті і порушення їх безпечного оточення. Їм бракує життєвого досвіду, вони дуже залежать від своєї сім'ї. Отже, в ситуації жорсткого поведження їм для того, щоб опанувати стрес, заспокоїтися, необхідна підтримка дорослих (бажано близьких) людей. Самостійно впоратися з тим, що трапилося, дитина не зможе. На перших порах їй необхідно надати впевненість у відновленні спокійного, безпечного, знайомого життя, забезпечуючи можливість як для невербального, так і для мовленевого виразу своїх почуттів. Ефективними помічниками можуть стати малюнки та робота з фантазіями дитини.

Молодий шкільний вік. Через жорстоке поведження діти можуть стати замкненими та/або агресивними. В цьому випадку слід заохочувати висловлення їх досвіду і почуттів, зокрема шляхом залучення до гри, в якій дитина зможе відобразити травмуючу ситуацію. Гра забезпечує досить швидкий та ефективний вихід зі стресового стану, переосмислення події. Необхідно бути чутливими до переживань дитини та зрозуміти їх.

Підлітковий вік. Реакції однолітків дуже важливі для цієї вікової групи. Підлітки потребують схвалення з боку друзів, для них важливо, щоб їх почуття і страхи не були унікальними. Переживання ситуації жорсткого поведження, насильства можуть виявитися у вигляді агресії, бунту, замкненості, й до цього треба бути готовими. У підлітків цього віку може виникнути так звана «провина врятованого», коли вони виправдовують дії кривдника.

Юнацький вік. Велика частина увага, активність та інтереси дітей цього віку сконцентровані на однолітках. Страх перед тим, що їх почуття і реакції можуть бути незвичайними та не сприйнятими, може підштовхнути хлопців та дівчат до замикання в собі або депресії. Роздратування, злість, провина, сором як наслідки жорсткого поведження можуть виявлятися в безвідповідальних вчинках. Слід заохочувати хлопців й дівчат до підтримки стосунків із друзями, до участі в суспільному житті.

Корисними є поради щодо поведження під час опитування дитини, надані професором Краківського інституту судових експертиз Г. Кенке¹⁷.

¹⁷ Koenken G. The Cognitive Interview. A step-by-step introduction. – Krakow, 1993.

Поради щодо проведення інтерв'ю

1. Сидіти вільно, обличчям до дитини.
2. Висловлювати дружнє ставлення і підтримку.
3. Підтримувати зоровий контакт з дитиною.
4. Виявляти увагу й інтерес кивками голови, схвальними фразами або вигуками, але не використовувати оцінювальних слів на кшталт «добре» чи «погано».
5. Заохочувати дитину за її намагання допомогти вам і собі.
6. Уникати різких рухів та неочікуваної зміни бесіди.
7. Не переривати розповідь дитини, «йти за нею».
8. Робити перерви, коли дитина втомилася.
9. Зберігати терпіння.

Слід пам'ятати наступне:

- ▶ Діти демонструють свої переживання і побоювання за допомогою власної поведінки – надчутливої, замкнутої, агресивної тощо. Надайте дитині додаткову підтримку, підбадьорте її і будьте терплячими, адже він/вона знаходиться в стресовому стані.
- ▶ Ставтеся чутливо до переживань, які дитина виражає, проявляє чи висловлює.
- ▶ Допоможіть дітям висловити їх відчуття, говоріть про власні переживання («Мені стає сумно, коли я втрачаю друзів, можливо, і ти теж»), зрозумійте почуття дитини. Пам'ятайте, є постраждалі, які або не виявляють емоцій щодо події, або поводяться зухвало і агресивно, викликаючи відразу до себе (особливо, діти, залучені до комерційної сексуальної експлуатації). Намагайтеся не потрапити на цю вудку.
- ▶ Допоможіть дітям навчитися заспокоюватися самостійно, коли вони засмучені. Наприклад, іноді дитині потрібен час, щоб побути на самоті.
- ▶ Переконайте дитину, що у всіх виникають реакції на певні ситуації («Іноді діти лякаються і це нормально», «Якщо щось йде не так, як хотілося б, це може дратувати»).
- ▶ Іноді дітям легше відповісти на коментар, ніж на пряме питання, тому доцільно вести опитування у «розмовній» формі («Ти виглядаєш трохи засмученим. Напевно, ти думаєш про...»).
- ▶ Буває так, що дітям простіше коментувати свої почуття чи вчинки в контексті почуттів більшості дітей («Більшості дітей стає страшно й сумно, коли їх тато і мама сваряться.»).
- ▶ Якщо дитина проявляє емоції, можна назвати їх і запитати дитину, чи правильно ви її зрозуміли. Не слід розповідати дитині, як саме вона має почуватися. Майже завжди можна сказати дитині – це те, за що дуже боляче за неї, за те, що так трапилося; що дитина зробила добру справу, знайшовши мужність розповісти про те, що сталося.
- ▶ Використовуйте питання різного типу: «закриті», «відкриті», «багатоваріантні». Щоб дати дитині можливість розповісти про те, що трапилося, задавайте, коли це можливо, «відкриті» питання (Як... ? Що... ? Коли... ? Де... ?). Використовуючи «відкриті» питання, можна отримати спочатку загальне уявлення, а потім дізнатися подробиці («А далі що відбулося?» або «А до цього що сталося?»). Використовуючи «багатоваріантні» питання, ми нібито пропонуємо дитині вибрати відповідь з кількох варіантів. Часто можливість такого вибору стимулює подальшу розповідь дитини. На «закриті» питання можна відповісти лише «так» чи «ні». Іноді дитині дуже важко відповідати на «відкриті» питання, тоді можна поставити дитині «закриті» питання, щоб підтримати розмову. Відповівши на них, дитина і далі дає відповіді на (більш загальні і специфічні) «відкриті» питання. Узагальнюючи час від часу отриману інформацію, можна перевірити, чи правильно ви зрозуміли дитину.
- ▶ Обмежуйте свої вислови оцінювального або засуджувального характеру, адже дитина вважає себе винною в тому, що сталося, та часто намагається вигородити кривдника. Запевніть дитину, що вона не винна, але ніхто не вимагає, щоб вона ненавиділа кривдника. Не засуджуйте також і особу, винну в тому, що трапилося з дитиною, але скажіть, що насильство будь-якого роду – це погано, і що так поводитися нікому не дозволяється.

Працівник ОВС має пам'ятати, що успішність бесіди залежить від правильного розуміння рівня розвитку дитини. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду; крім того, слід пам'ятати, що діти (особливо молодшого віку) надають, здебільшого, правдиву інформацію, а їх свідчення є достовірними. Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства, але при підозрі щодо наявності статевого зловживання огляд та опитування треба проводити дуже обережно та делікатно.

■ **Розмовляючи з дитиною, яка зазнала зловживань з боку інших членів родини:**

1. Подбайте про безпеку дитини – бесіда не має її зашкодити, особливо якщо вона відбувається в присутності можливих кривдників.
2. Задавайте прямі запитання в м'якій формі (наприклад, «Чи правильно я розумію, що тобі зробили боляче? Розповіси, будь ласка, як саме це сталося? Покажи, де в тебе болить», «Мені здається, що тобі не вистачає їжі. Чи я правий?»).
3. Слухайте, не роблячи зауважень (наприклад, не слід переривати дитину, яка описує, що сталося за допомогою брудної лайки – можливо, вона не має інших слів для опису ситуації).
4. Надайте інформацію про місцеві служби допомоги (якщо це відповідає віку дитини або родичам, які зацікавлені у розв'язанні ситуації) та якомога швидше передайте туди відомості щодо інциденту насильства в сім'ї.
5. Скажіть дитині, що насильство в сім'ї може повторюватися, але звернення до працівників ОВСів міліції та (потім) до соціальних робітників – є першим і дуже важливим кроком для його подолання.
6. Скажіть дитині, яка зазнала насильства, що ви її підтримуєте, і що вона не винна в тому, що трапилось.

Працівник ОВС при спілкуванні з дитиною в жодному разі не має:

- ▶ бути нетерплячим та перебивати її;
- ▶ робити поспішні висновки;
- ▶ намагатися завершити думки дитини, її висловлювання;
- ▶ втрачати зоровий контакт з дитиною, жестами та рухами тіла демонструвати неухважність;
- ▶ відповідати недоладно;
- ▶ змінювати предмет розмови;
- ▶ залякувати дитину (в тому числі тим, що її родичів буде суворо покарано);
- ▶ критикувати дитину або глузувати з неї.

Необхідно пам'ятати, що:

- ▶ Жоден сигнал щодо насильства в сім'ї не можна сприймати легковажно, навіть якщо він надходить від дитини.
- ▶ Кожне втручання має індивідуальний характер. Ні в якому разі не можна переносити на конкретний випадок висновки, зроблені вами або вашими колегами у схожій, на вашу думку, ситуації сімейного насильства.
- ▶ Потрібно уважно спостерігати за поведінкою осіб, які перебувають на місці інциденту: не виключено, що аналіз поведінки може дати більше інформації, ніж вдасться одержати в процесі спілкування.
- ▶ Дитина, як правило, не здатна оцінити ситуацію і рідко називає пережите саме насильством: причиною виклику міліції може бути руйнування помешкання, бійка, скандал та ін.
- ▶ Кривдник дуже часто видає з себе спокійну, врівноважену людину, яка не розуміє, чому саме втручається міліція. Зовнішньо це виглядає досить вигідно.
- ▶ Винуватець часто покладає відповідальність за скоєне на жертву, мовляв, сама напросилася, довго дошкуляла йому, і він (вона) в якийсь момент просто втратив (ла) контроль, не стримався (лась).
- ▶ Винуватець обіцяє зробити все, що тільки побажають члени сім'ї та працівники міліції, аби тільки останні відмовилися від втручання.

2.3. ПОБУДОВА ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ З ПІДЛІТКАМИ, СХИЛЬНИМИ ДО АГРЕСИВНОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Окрему проблему становить спілкування з підлітками, які підозрюються у скоєнні насильства. Під час бесіди з ними працівник ОВС має враховувати, що вони, скоріш за все, намагатимуться будь-якими способами зменшити відповідальність за створену ситуацію та уникнути покарання.

Під час організації комунікації з дитиною, яка здійснює насильство в сім'ї, перш за все, слід пам'ятати, що практично всі діти в подібних ситуаціях постраждали або продовжують страждати від жорстокого й зневажливого поводження. Як правило, вони пережили психічну травму, а наслідки насильства є тяжкими, оскільки часто воно вчинювалося близькою для дитини людиною. Отже, виникає низка особистісних, емоційних і поведінкових проблем, які негативно впливають на все подальше життя дитини.

Таким чином, коли працівник уповноваженого підрозділу ОВС, який здійснює профілактичну роботу серед дітей, зустрічається з дитиною, схильною до насильства, він має пам'ятати про можливу наявність цілого ряду передумов, включаючи психотравматичний досвід, які могли призвести до агресивно-насильницької поведінки. Відповідно, дитина не стільки заслуговує на покарання, скільки потребує допомоги й підтримки на шляху подолання власних агресивних імпульсів. Ключовий момент роботи з такою дитиною – з'ясувати сенс її діянь, що дасть можливість зрозуміти шляхи налагодження ефективної взаємодії з нею. У зв'язку з цим працівникам ОВС потрібна консультативна допомога з боку психологів, соціальних працівників тощо.

При організації розмови з дитиною, схильною до насильства, слід розуміти, що першим завданням є побудова з нею довірчих відносин. Крім того, діти з агресивно-насильницькою поведінкою часто мають низький рівень інтелекту, тобто їх біологічний вік може не відповідати психологічному.

При спілкуванні з особою, яка скоїла насильство, працівник ОВС має:

- ▶ назвати себе;
- ▶ розмовляти спокійно, демонструючи врівноваженість;
- ▶ звертатися до кривдника із повагою, але зберігати дистанцію, не допускати «приятелювання»;
- ▶ довести до відома дитини-кривдника, що існує закон, представником якого у даному випадку є міліціонер – представник ОВС;
- ▶ дотримуватися позиції: «Я просто виконую свої обов'язки. Підліток порушив закон, це має певні юридичні наслідки».

За таких обставин кривдник (кривдниця) усвідомить, що його (її) поведінка виходить за межі внутрішніх стосунків у сім'ї, і на боці постраждалих – держава. Процедура втручання має стати для винуватця сигналом, що він (вона) не може розраховувати на подальшу безкарність. Головна ідея втручання – в присутності порушника (порушниці) окреслити серйозність ситуації, сприяти зменшенню у нього (неї) почуття безкарності. Надалі це може призвести до припинення ним агресивних дій.

Організація комунікації з дитиною, схильною до насильства в сім'ї, – це складний процес, оскільки вона, по-перше, заздалегідь агресивно налаштована, по-друге, – у неї немає мотивації спілкуватися з тим або іншим фахівцем.

Важливою умовою встановлення і підтримки контакту стає форма звернення до дитини: припустимим можна вважати лише звернення на ім'я. Необхідно встановити зоровий контакт з дитиною, використовувати м'які, неквапливі жести, відкриті пози.

Слід пам'ятати, що не всі обороти і вирази «дорослої» мови дитина може зрозуміти, тому необхідно брати до уваги вік дитини, умови виховання в сім'ї, особливості її інтелектуального розвитку. Треба звернути увагу на особистий словник дитини та, якщо це можливо, користуватися при розмові саме ним.

Отримана під час бесіди інформація, ступінь її повноти й достовірності залежать від того, наскільки опитувана особа здатна до самоспостереження. Адже можливості дітей й підлітків щодо цього обмежені. Проте це не означає, що з ними можна розмовляти лише про якісь зовнішні, об'єктивні факти їхнього життя. Слід обговорювати переживання, що виникають у них, емоційні реакції та інше.

Діти не завжди здатні детально описувати свої думки й почуття, пригадати всі події, і саме тому особливу роль відіграє правильно поставлене питання. Правильно сформульоване і вчасно поставлене питання не лише дозволяє фахівцеві отримати необхідні відомості, але й виконує своєрідну розвиваючу функцію, допомагаючи дитині усвідомити власні переживання, розширює можливість вербалізації суб'єктивних станів.

Фахівець при побудові комунікації має *дозволяти дитині говорити абсолютно вільно*, не перериваючи її, і водночас він повинен бути уважним, щоб не пропустити нічого важливого і *вчасно поставити уточнююче питання*. В багатьох випадках фахівець або підказує дитині те, що він хоче від неї почути, або взагалі не ставить запитань, оскільки не розуміє, що саме хоче дізнатися.

Проводячи бесіду з дітьми, схильними до насильства, фахівцеві дуже важливо зайняти правильну позицію. Зробити це складно, оскільки зазначена вище асиметричність комунікації посилюється негативізмом підлітка, віковою дистанцією і, що дуже ймовірно, загальним негативним ставленням працівника ОВС до дитини.

На думку психолога Й. Шванцарі, оптимальною в цьому випадку може бути позиція, яка відповідає принципам недирективного підходу:

1. Фахівець має створити теплу, довірчу атмосферу, що дозволяє якомога раніше встановити контакт з дитиною.
2. Фахівець має сриймати та приймати дитину такою, якою вона є.
3. Своїм ставленням фахівець повинен дати дитині можливість відчувати атмосферу доброзичливості, в якій вона може вільно поводитися.
4. Фахівець має тактовно ставитися до позиції дитини: він нічого не засуджує і нічого не виправдовує, але при цьому – все розуміє.

Реалізація такого ставлення, заснованого на створенні атмосфери безумовного прийняття, відвертості, допомагає дитині проявити себе, розкритися.

Нижче наведено **загальну схему побудови взаємодії з дитиною, схильною до насильства в сім'ї**:

- ▶ створіть атмосферу довірчих відносин;
- ▶ звертайтеся й стежте за поведінкою дитини щотижня;
- ▶ переконайте її, що користуватися допомогою – добре;
- ▶ прагніть того, щоб дитина зрозуміла, чим є насильство насправді;
- ▶ аналізуйте поточну образливу поведінку дитини та її наслідки;
- ▶ обговоріть особистісні якості й риси, що призводять до агресивної поведінки;
- ▶ поясніть дитині зв'язок між причиною, результатом та наслідками;
- ▶ запитуйте про ненасильницькі варіанти можливої поведінки в тій чи іншій ситуації;
- ▶ формуйте наближені й віддалені цілі дитини;
- ▶ виробляйте позитивну систему цінностей та самооцінку в дитини;
- ▶ працюйте над її вмінням вирішувати проблеми конструктивно й самостійно (без підтримки друзів з такою ж асоціальною поведінкою);
- ▶ працюйте над ухваленням дитиною безпечних та відповідальних рішень.

При проведенні бесіди часто виникає проблема реєстрації даних. Рекомендується *застосовувати систему скорочень та кодів*, щоб максимально утримати емоційний контакт з дитиною, що вже «відкрилася». Змінювати дистанцію, що вимушено склалася, можна за допомогою використання невербальних жестів – нахилитися до дитини, торкнутися її руки та інше.

Як правило подібні бесіди з дітьми й підлітками носять глибоко особистісний, інтимний характер, тому слід *визначити межі конфіденційності*. Якщо виникає необхідність повідомити (або з'ясувати щось додатково) інших фахівців чи батьків, слід обов'язково домовитися про це з дитиною.

Залежно від того, як розгортається комунікація, може виникнути необхідність у психологічній підтримці дитини, яка є одним із найважливіших чинників поліпшення взаємин із дитиною, підлітком і включає:

- ▶ зосередження на позитивних сторонах особистості дитини, її перевагах з метою зміцнення її самооцінки;
- ▶ допомогу дитині в уникненні та виправленні її помилок;
- ▶ допомогу дитині у розв'язанні поточних проблем;
- ▶ допомогу дитині в формуванні адекватного прояву емоцій та самоконтролю;
- ▶ підтримку дитини при невдачах.

Існують помилкові засоби, так звані «*пастки підтримки*», які лише посилюють негативну поведінку дитини та перешкоджають нормальному розвитку її особистості. Серед них, зокрема:

- ▶ гіперопіка;
- ▶ залежність дитини від дорослого;
- ▶ нав'язування нереальних стандартів стосунків, поведінки та іншого;
- ▶ стимулювання шляхом порівняння з братами чи сестрами й однолітками.

Існують вислови, які можуть підтримати, а можуть і зруйнувати віру дитини в себе. Наприклад, слова *підтримки*: «Знаючи тебе, я упевнений, що ти це подалаєш»; «Це серйозний виклик, але я впевнений, що ти готовий до нього». Натомість фрази руйнування є натупними: Фрази *руйнування*: «Знаючи тебе, можна бути впевненим, що вся наша розмова є даремною» або «З тебе нічого путнього вже не буде».

Коли з дитиною обговорюється її протиправна, агресивна або насильницька поведінка, важливо чітко продемонструвати дитині: «Те, що ти зробив (-ла) дуже погано, я противник подібної поведінки, але поважаю твою особистість і хочу надати тобі допомогу в подоланні ситуації, що склалася». Фахівець має допомогти дитині не лише зрозуміти, чому відбулися негативні події, а й показати, що все може бути по іншому.

На жаль, дорослі часто зосереджуються на минулих гріхах дитини та використовують їх проти неї. Це патова позиція, яка здатна лише укріпити негативну поведінку дитини, тоді як вона має розуміти – в неї є можливість все почати з чистого аркуша. Для надання психологічної підтримки, слід застосовувати мовлення, яке працює на розвиток «Я-концепції» дитини, створює настанову «Ти можеш це зробити», наприклад:

- ▶ Навіть якщо ти зробив щось не так, це може бути гарним уроком на майбутнє.
- ▶ Усі ми люди, й усі помиляємося. Виправляючи свої помилки, ти вчишся.

Підтримувати дитину також можна за допомогою:

- ▶ *окремих слів* («красиво», «правильно», «добре», «продовжуй» і так далі);
- ▶ *висловів* («А ось це вже краще», «Згоден з твоєю думкою», «Я радий, що ти це розумієш», «Я чекав, що ти зробиш саме такі висновки» і так далі);
- ▶ *дотиків* (погладити по плечу, доторкнутися до руки, м'яко підняти підборіддя дитини, наблизити своє обличчя до її обличчя, обійняти дитину та інше);
- ▶ *сумісних дій, фізичної співучасті* (сидіти, стояти поряд з дитиною, м'яко вести її, грати з нею, слухати її та інше);
- ▶ *виразу обличчя* (усмішка, підморгування, кивок, сміх та інше).

Отже, для того, щоб підтримати дитину, необхідно:

1. Спиратися на сильні сторони дитини.
2. Уникати додаткового підтвердження її негативної поведінки.
3. Демонструвати своє розуміння й повагу до почуттів дитини.
4. Приймати індивідуальність дитини.
5. Допомогати дитині розібратися в тому, що відбувається.
6. Заохочувати спроби дитини виправити ситуацію.
7. Дозволити дитині самостійно вирішувати проблеми, коли це можливо.
8. Демонструвати оптимізм.

При побудові ефективної комунікації з дитиною, схильною до насильства в сім'ї, фахівцеві слід звертати увагу на обраний стиль взаємодії. Слід спитати себе: «Я звертаюся **ДО** дитини?» або «Я говорю **З** дитиною?». Коли ми звертаємося **ДО** дитини, ми, як правило, дещо зверхні, прискіпливі, схильні до критики, погроз, докорів, повчань, оцінок, перевірок і далі тому подібних способів спілкування, які, швидше, шкодять взаєминам, ніж покращують їх. Крім того, підібний стиль комунікації заважає дитині навчитися розв'язувати власні проблеми та відповідати за свої вчинки. Фахівець може добитися лише того, що підліток відчує себе знедоленим і, як наслідок, його агресія посилиться.

Натомість, коли ми говоримо **З** дитиною, прислухаємося до того, **що вона говорить і відчуває**, то допомагаємо їй розвиватися та отримуємо всю необхідну інформацію.

Чи можна дитині дозволяти проявляти свої почуття під час бесіди? Відповідь на це питання може бути тільки позитивною. На жаль, багато дорослих з дитинства засвоїли, що відчуття страху, гніву, печалі не можна виражати відкрито. Наслідком цього переконання є невміння справлятися з аналогічними почуттями в дитини. Отже, демонстрація підлітком негативних почуттів або їх неадекватний вияв означає, що на нього і на його емоції довгий час не звертали увагу, або на їх висловлення було накладено заборону, тобто ніхто не навчив дитину контролювати себе й опанувати власний стан.

Часто дорослі, спілкуючися з дітьми, прагнуть змагатися з ними, а не будувати бесіду, основується на взаємоповазі, коли і дитина, й дорослий чесно й відкрито висловлюють свої думки і не бояться приниження чи негативізму.

Ефективна комунікація зі «складною» дитиною – це прийняття того, про що вона розповідає, та її почуттів, а також відмова від засудження дитини.

Можна не погоджуватися з дитиною, але необхідно прийняти її почуття. Формування такого стилю спілкування вимагає терпіння й практики, тим більше, що йдеться про дітей, схильних до жорстокої, насильницької поведінки в сім'ї. З цієї точки зору важливою навичкою є **рефлексійне слухання**, яке дозволяє побудувати ефективний зворотний зв'язок з дитиною, найповніше зрозуміти її та зробити висновки щодо подальшого виправлення ситуації.

Велике значення для оволодіння навиком рефлексійного слухання має розуміння різниці між закритою та відкритою відповіддю. *Закрита відповідь* демонструє, що дорослий або не чує і не розуміє дитини, або вважає за краще ігнорувати її (тобто обмежує процес комунікації). *Відкрита відповідь* свідчить, що дорослий чує дитину і цікавиться тим, що вона говорить. Відкриті відповіді стимулюють дитину продовжувати свою розповідь, розкриваючи її почуття.

Відкриті відповіді можна розділити на декілька категорій:

- ▶ *«стартери»:* «Я розумію», «О-о-о», «М-м-м», «Я хотів би більше дізнатися про це», «Розкажи мені ще що-небудь» і тому подібне;
- ▶ *мовчання:* фахівець нічого не говорить, але всім своїм виглядом демонструє зацікавленість;
- ▶ *відкриті питання замість закритих питань.* Відкриті питання, перш за все, покликані допомогти дитині прояснити її проблеми. Навпаки, закриті питання за своєю суттю наближаються до ствердження, і на них можна відповісти лише «так» чи «ні».

Рефлексійне слухання відображає загальні настанови фахівця щодо дитини: «Я турбуюся про тебе, мене цікавить все, що з тобою відбувається і що ти робиш», «Я слухаю тебе, тому що мені важливе твоє життя».

Для ефективного рефлексійного слухання необхідні:

- ▶ бажання вислухати дитину і розуміння того, що це потребує часу;
- ▶ прагнення допомогти даній конкретній дитині;
- ▶ прийняття як негативних, так і позитивних емоцій дитини та визнання того, що вони є реальними та справжніми;
- ▶ ставлення до дитини як до самостійної особистості;
- ▶ віра в здатність дитини навчитися керувати відчуттями, собою і своїми емоціями, опанувати їх та навчитися самостійно знаходити найбільш ефективні рішення;
- ▶ розуміння того, що агресія вказує на необхідність надання дитині допомоги щодо її припинення.

Під час спілкування з дитиною агресивно-насильницького типу, фахівець не має заперечувати наявність у себе негативного ставлення до неї. Природно говорити собі: «Звичайно, це чудово допомагати такій дитині, але і у мене є почуття (і часто негативні) щодо неї, і вона має про них знати». Отже, слід повідомляти підлітка про власні почуття щодо нього – перш за все для того, щоб він розумів межі припустимості і неприпустимості власної поведінки, вчився контролювати її, спираючись спочатку на зовнішню оцінку, а потім виробляючи власні критерії. Однак висловлювати власні почуття можна ефективно (за допомогою так званих «Я-повідомлень») і неефективно (застосовуючи «Ти-повідомлення»).

«Ти-повідомлення» («Краще б ти цього не робив», «Ти не маєш так поводитися» тощо) містять важливий елемент оцінки, звинувачення та викликають бажання захищатися чи нападати у відповідь. Почувши подібне звернення до себе, підліток (як і переважна більшість людей) відчуває себе незрозумілим, неприйнятним, вивуватим і реагує агресивно.

Формула «Я-повідомлення» («Я хвилююся, коли ти запізнюєшся», «Мене бентежить те, що тебе легко роздратувати» тощо) побудована на тому, що акцентуються почуття, які викликає в дорослого та чи інша поведінка дитини. Вона є більш ефективною, оскільки не містить в собі оцінки, а фіксує наявний стан речей, демонструє довіру, дозволяє підлітку зберегти самоповагу та зменшує його антагонізм із дорослим.

Конструкція «Я-повідомлення» включає три елементи: 1) опис поведінки дитини без оцінки; 2) вказівку на те, яким чином поведінка дитини заважає дорослому; 3) опис емоцій, які переживає дорослий.

Застосування «Я-повідомлення» означає необхідність:

1. Фокусуватися на власних емоціях, а не на негативній поведінці дитини.
2. Спілкуватися з дитиною тоном, що демонструє увагу.
3. Уникати звинувачень, критики, оцінювання тощо.
4. Уважно слухати все, що розповідає дитина про власну проблему.

Загальні правила ефективної комунікації з дитиною, схильною до насильства в сім'ї:

1. Слід розмовляти з дитиною доброзичливо, поважним тоном. Для того, щоб впливати на дитину, слід навчитися бачити позитивну сторону спілкування з нею та стримувати критику.
2. Фахівець має бути одночасно непохитним і добрим: вибравши спосіб дії, не слід виказувати невпевненість, але й надмірна жорсткість не потрібна.
3. Треба знизити рівень контролю, адже він вимагає додаткових зусиль, але рідко призводить до бажаного результату. Ефективнішим є спокійне та реалістичне планування дій та надання дитині певної свободи щодо їх реалізації у зазначені терміни.
4. Дитина потребує підтримки, тому їй необхідно надати та продемонструвати розуміння почуттів дитини.
5. Корекція поведінки вимагає зусиль та терпіння. Якщо один підхід виявився невдалим, слід зупинитися, проаналізувати переживання й вчинки – і дитини, і свої – та змінити тактику.

2.4. ДІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ОВС, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ПРОФІЛАКТИЧНУ РОБОТУ СЕРЕД ДІТЕЙ, ПРИ ВИЯВЛЕННІ ФАКТУ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ЩОДО ДИТИНИ

Органи внутрішніх справ у своїй діяльності щодо попередження насильства в сім'ї керуються Конституцією України, Законами України «Про міліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї» відповідними наказами МВС України, іншими нормативно-правовими актами.

Працівники органів внутрішніх справ (ОВС) зокрема:

- ▶ **Приймають та розглядають заяви (повідомлення)** про вчинення насильства в сім'ї або загрозу його вчинення, а при отриманні заяви, повідомлення чи іншої інформації про факт вчинення насильства в сім'ї вживають передбачених законом заходів щодо припинення правопорушення, а саме:
 - ▶ у разі необхідності надають потерпілому або правопорушнику першу медичну допомогу, викликають бригаду швидкої медичної допомоги;
 - ▶ при безпосередній загрозі життю та здоров'ю дитини чи іншим членам сім'ї, які постраждали від насильства в сім'ї, вживають заходів щодо ліквідації цієї загрози та надають необхідну допомогу у вилученні їх із сім'ї та направленні до спеціалізованих установ, що надають допомогу особам, які опинилися у складних життєвих обставинах;
 - ▶ протягом трьох днів інформують відповідне управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а у випадках жорстокого поводження з дитиною чи вчинення стосовно неї насильства – службу у справах дітей. У разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, рішення приймається відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.
- ▶ **Вносять офіційні попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та ставлять кривдника на профілактичний облік.** У разі повторного протягом року вчинення насильства в сім'ї, під розписку видають такій особі направлення для проходження корекційної програми (якщо вона не перебуває на диспансерному обліку з приводу наявності психічного розладу). Важливим інструментом ОВС є «зелені кімнати», в яких відбувається робота з підлітками, які перебувають у конфлікті із законом, у тому числі і з тими, які вчинили насильство в сім'ї.
- ▶ **Направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми** та в **триденний термін** надсилають до закладу чи установи, в яких проводять корекційні програми, повідомлення про направлення особи для проходження корекційної програми. Якщо до ОВС надходить інформація щодо невідвідання особою корекційної програми, вони вживають заходів, передбачених ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

- ▶ **Проводять роз'яснювальну роботу в сім'ях, де вчинено насильство в сім'ї** (або існує загроза його вчинення), повідомляють членів сім'ї про права, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися, передбачену законодавством відповідальність.
- ▶ Вживають заходів, спрямованих на своєчасне **виявлення осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї**, та дітей, щодо яких вчинено насильство в сім'ї або існує загроза його вчинення, та інформують про цих осіб центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей.
- ▶ **Здійснюють первинне вивчення поведінки**, проблем та особистості дітей, засуджених до покарань у вигляді громадських робіт, виправних робіт, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей і передають матеріали до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та кримінально-виконавчої інспекції.
- ▶ Збирають та узагальнюють інформацію про **осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність**.
- ▶ Здійснюють **контроль за неповнолітніми, які перебувають на обліку** кримінальної міліції у справах дітей.
- ▶ Взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства **у питаннях попередження насильства в сім'ї**.
- ▶ **Надають інформацію** з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.
- ▶ Здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Повноваження **підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей**, поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, яка вчинила насильство в сім'ї, не досягла 18-річного віку.

У більшості випадків громадяни звертаються з приводу жорсткого поведження з дітьми до ОВС, але приймати відповідні заяви й повідомлення можуть інші державні органи: заклади освіти і охорони здоров'я, управління у справах сім'ї та молоді, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді¹⁸. Заяви приймаються і передаються для реєстрації до відповідного територіального підрозділу служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання звернення¹⁹.

Перед працівниками міліції постає завдання ідентифікувати дії, які були здійснені щодо дитини, визначити, чи можна їх кваліфікувати, як насильство, і прийняти рішення щодо втручання. Враховуючи особливий статус потерпілого, рішення необхідно приймати якомога швидше.

Втручання у випадку насильства в сім'ї²⁰ складається з чотирьох етапів:

- 1. Етап наближення** – час між отриманням повідомлення про насильство в сім'ї та моментом, коли працівник міліції з'являється на місці події. Протягом цього етапу працівник будує певну картину того, що відбувається за місцем виклику, попередньо планує подальші дії відповідно до вимог законодавства та власного психофізичного стану;
- 2. Етап, що передуює контакту**, – період між прибуттям на місце події та початком комунікації з її безпосередніми учасниками. Протягом цього часу відбувається отримання додаткової інформації шляхом опитування свідків та спостереженням за ситуацією. На цьому етапі працівник ОВС приймає попереднє рішення щодо необхідності термінового втручання та вилучення постраждалих (у разі реальної загрози життю та здоров'ю особи, щодо якої вчиняється насильство в сім'ї)²¹.
- 3. Етап контакту** – швидка перевірка ситуації, порівняння попередньої картини вчинення насильства в сім'ї з реальним станом речей та прогнозування можливого розвитку подій (з урахуванням поведінки та фізичного стану учасників конфлікту, наявності в приміщенні сторонніх осіб, інших чинників, що можуть ускладнити процедуру розв'язання конфлікту). На цьому етапі відбувається

¹⁸ Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2789-14&zahyst=4/UMfPEGznhh821.Zi4bFd9CHl4uks80msh8le6>

¹⁹ Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16.01.2004 № 5/34/24/11 Доступ до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04>

²⁰ Безпальча Р. Предотвращение и противодействие домашнему насилию и торговли женщинами / Winrock International. - К., 2004.

²¹ У іншому випадку міліціонер поступово виконує передбачену законом процедуру (вносить офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї, видає направлення на проходження корекційної програми тощо).

опитування всіх учасників інциденту, причому слід враховувати зменшення здатності потерпілої особи правильно мислити, оскільки вона повністю сконцентрована на тому, що трапилося.

4. **Етап виходу з контакту** – завершення передбачених законом процедур, залучення (за необхідності) додаткових фахівців, надання інформації щодо можливих способів отримання допомоги, взяття кривдника на профілактичний облік, а сім'ї (перш за все, дітей) під контроль тощо.

Проблема жорсткого поводження з дітьми актуальна не лише для України, тому ООН та Рада Європи розробили стандарти втручання працівників поліції/міліції при отриманні повідомлення або виявленні факту насильства щодо дитини.

Приблизний алгоритм дій працівника поліції/міліції (рекомендації ООН)

1. Опитати дитину в окремій кімнаті в присутності працівника соціальної служби або іншого законного представника (без присутності того з батьків, хто вчинив насильницькі дії).
2. Ретельно зафіксувати скарги дитини на стан здоров'я.
3. Дати консультації дорослому, який представляє інтереси дитини, щодо її прав відповідно до законодавства.
4. Скласти і зареєструвати рапорт про випадок насильства або жорсткого поводження щодо дитини.
5. За необхідності забезпечити транспортування потерпілої дитини до найближчої лікарні або іншого медичного закладу для лікування та огляду.
6. За необхідності забезпечити переміщення потерпілої дитини до безпечного місця або притулку, якщо це необхідно або вимагається.
7. Надавати дитині можливість забрати особисті речі з місця проживання.
8. Забезпечити захист особі, яка повідомила про факт насильства або жорсткого поводження по відношенню до дитини.
9. Влаштувати так, щоб кривдник залишив домівку, а якщо це неможливо, і потерпіла дитина залишається під загрозою насильства або жорсткого поводження, арештувати кривдника.

Особливу увагу необхідно звернути на останній пункт, адже він повністю узгоджується з п. 3.3.7. Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення: «... у разі потреби термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, які їх замінюють, жорстко поводяться з нею, працівники кримінальної міліції у справах дітей спільно зі службами у справах дітей вирішують питання щодо подальшого влаштування дитини»²². Дитина **має бути доставлена до спеціальної установи для дітей** (притулок, центр соціально-психологічної реабілітації), причому успіх реабілітації залежить від досвіду перебування дитини в такому закладі та самої процедури поміщення її туди²³.

Відповідно до Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, отримати таку інформацію працівник міліції може від самої дитини (наприклад, під час проведення профілактичної лекції в школі). Наразі розроблені і використовуються індикатори прихованих форм насильства²⁴ (див. п. 2.2.1). Про виявлення подібних ознак може повідомити вчитель, знайомі дитини, навіть її друзі та однокласники. Факти жорсткого поводження з дитиною можуть бути виявлені під час проведення спільних рейдів із відвідання неблагополучних родин, а також при виїзді працівників міліції на місце сімейних конфліктів. Як тільки працівнику міліції стає відомо про такі факти, він має скласти відповідний рапорт і зареєструвати його у Журналі реєстрації заяв та повідомлень про злочини (ЖРЗПЗ), після чого впродовж доби повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей (ССД) органу місцевого самоврядування за місцем проживання дитини.

Нижче наведена схема дій працівника міліції при отриманні повідомлення про жорстоке поводження з дитиною, вчинення насильства в сім'ї щодо дитини або його загрозу.

²² Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України 16.01.2004 № 5/34/24/11 Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. Доступ до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0099-04>

²³ Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: Навчально-методичний посібник. І.В. Козубовська, В.В. Сагарда, О.В. Дорогіна та ін. / За ред. І.В. Козубовської, В.В. Сагарди. – Ужгород, 2000. – С. 37-39.

²⁴ Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочеміровська О., Ходоренко А. – Х., 2006.

Дії працівника міліції при отриманні повідомлення про жорстоке поводження з дитиною, вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини або його загрозу

* за місцем проживання дитини

У разі отримання усної заяви працівник міліції має оформити протокол усної заяви, який реєструється належним чином. Відповідно до п. 2.4. Наказу МВС від 14.04.2004 № 400 у протоколі усної заяви про злочин, де йдеться мова про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення, в обов'язковому порядку зазначається, ким вчинено насильство в сім'ї, час і місце його вчинення, перелік умисних дій фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування, інші обставини вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення.

Водночас, працівник міліції повинен у разі необхідності забезпечити надання психологічної, медичної допомоги дитині, проведення огляду, а за необхідності і судово-медичної експертизи на предмет встановлення ступеня тяжкості нанесених тілесних ушкоджень, факту зґвалтування або іншого статевого контакту. Працівник міліції також має упевнитися, що здоров'ю та життю дитини не загрожує небезпека у разі її повернення до місця проживання. За наявності такої загрози працівник ОВС має вжити заходів для поміщення дитини до притулку²⁵ або центру соціально-психологічної реабілітації дітей²⁶.

Особливу увагу необхідно приділити дітям з функціональними обмеженнями. Зазвичай через фізичні вади, а також внаслідок залежності від дорослих осіб, які ними опікуються, ці діти можуть стати жертвами жорсткого поводження (в т.ч. сексуального насильства з боку членів сім'ї). Працівник міліції, який виявив факт насильства або жорсткого поводження з такою дитиною, перш ніж її опитувати, має порадитися з лікарем (щодо особливостей хвороби дитини), психологом, який допоможе правильно побудувати розмову. У разі необхідності вилучення такої дитини, за сприяння територіального підрозділу служби у справах дітей вона може бути направлена до центру соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями.

При надходженні письмової заяви від закладів освіти (школи, дитячого садочку тощо), управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту, центрів соціальних служб для молоді, повідомлень (у т.ч. по телефону) від медичних установ порядок дій працівника міліції є аналогічним.

Усі звернення та повідомлення щодо жорсткого поводження з дітьми впродовж 3 діб, як того вимагає ст. 97 Кримінально-процесуального кодексу України, розглядає керівництво органу внутрішніх справ. У разі

²⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565 „Про Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх” [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-97- %D0 %BF](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-97-%D0-%BF)

²⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 року № 87 „Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей” [http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=87-2004- %EF](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=87-2004-%EF)

необхідності проведення додаткової перевірки, проведення експертиз цей термін може бути подовжений до 7 діб. Після перевірки викладених у зверненні фактів керівник органу внутрішніх справ або особа, яка виконує його обов'язки, приймає рішення про притягнення винних осіб до відповідальності або передачу матеріалів прокуророві для прийняття рішення (за підслідністю). Крім того, працівники міліції за всіма фактами жорсткого поводження з дітьми та результатами розгляду зобов'язані інформувати заявника, службу у справах дітей, батьків або осіб, які їх замінюють, а у разі необхідності органи прокуратури та суд.

Дуже важливо під час проведення перевірки, викладеної в заяві чи повідомленні інформації про насильство щодо дитини, забезпечити право дитини на конфіденційність та не розголошувати інформацію, яка стала відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків. Відповідно до п. 2.6. Порядку не допускається розголошення відомостей по суті звернення дитини, з'ясування додаткової інформації, що не стосується суті звернення.

Ця заборона не поширюється на працівників міліції, які мають відношення до вирішення справи, адже вони зобов'язані повідомити службу у справах дітей про факт жорсткого поводження з дитиною, за яким проводиться перевірка. З'ясування додаткової інформації необхідне для встановлення причинно-наслідкового зв'язку, що є однією з підстав порушення кримінальної справи (іноді батьки або особи, які їх замінюють, доставивши до лікаря дитину з ознаками насильства, заявляють, що травму було отримано випадково).

Водночас за рамками проведення перевірки на прохання дитини, висловленого в будь-якій формі, не можуть бути розголошені її прізвище, місце проживання, навчання або роботи.

Незалежно від способу отримання повідомлення з приводу жорсткого поводження з дитиною, вчинення відносно неї насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, – інформація підлягає ретельній перевірці. Під час її проведення в обов'язковому порядку слід отримати інформацію про дитину від класного керівника, шкільного психолога. Доцільно також опитати тренера спортивної секції, гуртка, якщо такі відвідує дитина. Насправді, у разі вчинення насильства над дитиною в сім'ї, ці особи можуть стати єдиними дорослими, яким може довіритися дитина.

Під час проведення перевірки за фактами жорсткого поводження дуже важливо правильно кваліфікувати дії дорослих осіб. Так, якщо насильство – це умисні дії, що спричиняють шкоду фізичному, психічному здоров'ю, порушують права та основні свободи дитини, то жорстоке поводження може проявлятися і в бездіяльності або нехтуванні. Його проявами є, зокрема:

- ▶ залишення малолітньої дитини впродовж тривалого часу без будь-якого нагляду;
- ▶ ухилення від виховання дітей (незабезпечення відвідування ними школи, відсутність щонайменшого контролю за дозвіллям дитини та місцями її перебування, залишення без уваги фактів алкогольного чи наркотичного сп'яніння дитини тощо);
- ▶ незабезпечення належних (безпечних та таких, що сприяють розвитку) умов перебування дитини за місцем проживання чи в іншому місці, штучне створення незадовільних побутових умов;
- ▶ невжиття заходів щодо лікування дітей при наявності загрози їх фізичному здоров'ю;
- ▶ безпідставне обмеження в харчуванні, одязі, інших предметах першої необхідності тощо.

Обставинами, які вказують на злісний характер невиконання обов'язків по догляду за дитиною (за що передбачена кримінальна відповідальність – ст. 166 КК України), **є, зокрема, його тривалість, системність, багаторазовість, а також неодноразові звернення представників влади, освітніх, медичних та інших закладів, органів опіки та піклування, громадян з приводу неналежного виконання зазначених вище обов'язків**²⁷. У разі виявлення фактів злісного невиконання батьками (особами, які їх замінюють) визначених законом обов'язків по догляду за дитиною, зібрані матеріали у встановленому порядку передаються до органів прокуратури.

Якщо зібрані працівником міліції матеріали вказують на вчинення насильства в сім'ї щодо дитини, він зобов'язаний вжити передбачені Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» спеціальні заходи щодо його припинення. Ними є:

- ▶ винесення офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- ▶ постановка на профілактичний облік;
- ▶ винесення захисного припису;
- ▶ направлення на проходження корекційної програми.

Кривдник також може бути притягнутий до адміністративної відповідальності згідно зі ст. 173² Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Якщо у матеріалах перевірки буде достатньо доказів того, що в діях кривдника міститься склад злочину, працівник міліції складає обґрунтований рапорт на ім'я керівника органу про передачу матеріалів до слідчого підрозділу для порушення кримінальної справи.

²⁷

Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2005 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хаврюнюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2005. – 1104 с.

3

Глава

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: ВЗАЄМОДІЯ ОВС З ВІДПОВІДНИМИ ОРГАНАМИ ТА СЛУЖБАМИ

Практика корекції та соціотерапії насильницької поведінки свідчить, що це складна справа, адже мішенню такої корекції є особистість кривдника – окремі риси його характеру, поведінка та система переконань.

Існують два шляхи попередження насильницької поведінки. Перший – *ситуативна профілактика* – полягає в тому, щоб створити умови, за яких здійснення насильницьких дій пов'язано з підвищеною складністю або небезпекою: посилення контролю за сім'ями, розгалуження служб безпеки й охорони порядку, підсилення покарання за правопорушення тощо. Це найбільш поширений спосіб профілактики насильства, але він впливає на ситуацію, в якій може відбутися насильство, а не на особистість порушника. Отже, недолік ситуативного підходу в тому, що він майже не зачіпає систему цінностей і переконань особистості, а заснований на нав'язуванні соціальних норм та вимог людині, для якої вони не є значущими.

Інший підхід до попередження насильства націлений на *профілактику саме насильницької поведінки*. Він впливає, перш за все, на когнітивну та ціннісно-мотиваційну сфери осіб, схильних до насильницьких дій таким чином, щоб знизити вірогідність їх актуалізації у майбутньому. Метою цього підходу є вплив на особистість, але його реалізація складніша за ситуативне попередження через відсутність дієвої системи психологічного супроводу сімей із насильницькими стосунками.

Ефективне попередження насильницької поведінки передбачає поєднане застосування обох зазначених вище підходів, перш за все в регіонах, що відзначаються високими показниками насильства в сім'ї. Профілактика насильства в сім'ї означає як створення позитивного соціального середовища, так і формування відповідних особистісних якостей та навичок. Необхідно розробляти спеціальні програми, спрямовані на корекцію та профілактику насильницької поведінки. Важливою умовою успішності таких групових занять є розуміння контексту особистої історії та потреб кожного учасника; водночас вони мають бути доступні для широкого застосування.

3.1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗДІЙСНЕННЯ МІЖВІДОМЧОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛУ ОВС, ЩО ЗДІЙСНЮЄ ПРОФІЛАКТИЧНУ РОБОТУ СЕРЕД ДІТЕЙ, З ФАХІВЦЯМИ ІНШИХ ДОТИЧНИХ ОРГАНІВ, УСТАНОВ ТА ЗАКЛАДІВ

Для налагодження ефективної взаємодії підрозділів ОВС з фахівцями інших органів, установ та закладів (фахівцями служби у справах дітей, управлінь та відділів у справах сім'ї та молоді, Центрів соціальних служб для сім'ї та молоді, медичними працівниками тощо) було прийнято ряд нормативно-правових актів, які є обов'язковими для виконання всіма органами влади як центральними, так і місцевими. Зазначені акти передбачають організацію та здійснення взаємного інформування щодо виявлення фактів насильства в сім'ї над дитиною, жорсткого відношення, а також реальної загрози їх вчинення, а також проведення спільних заходів із захисту, надання допомоги та вилучення дитини, яка потерпає від насильства та жорсткого поводження. Це насамперед:

- ▶ спільний наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 16 січня 2004 року № 5/34/24/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення»;
- ▶ спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 року № 1983/388/452/221/556/596/106 «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах»;
- ▶ спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї».

Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорсткого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення визначає механізм взаємодії ОВС зі структурними підрозділами служби у справах дітей органів місцевого самоврядування, закладами освіти, медичними установами у попередженні жорсткого поводження з дітьми, фізичного, сексуального, психологічного, соціального насильства, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від жорсткого поводження.

Пункт 3.6 зазначеного Порядку передбачає, що **працівники підрозділів органів внутрішніх справ, які здійснюють профілактичну роботу серед дітей²⁸, тісно співпрацюють зі службами у справах дітей, центрами соціальних служб для молоді, органами прокуратури, освіти, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я відповідно до законодавства.**

По-перше, всі звернення та повідомлення, в яких вбачаються ознаки злочинних діянь або загроза їх учинення, обов'язково реєструються в черговій частині ОВС, після чого розглядаються керівництвом цього органу для подальшого прийняття рішення і відповідно до законодавства. Якщо питання, порушені в заяві (повідомленні), не належить до компетенції ОВС, працівники міліції переадресовують їх за належністю і повідомляють про це відповідну службу у справах дітей та особу, яка подала звернення (повідомлення). В цьому контексті, важливим є налагодження особистих контактів між працівниками міліції, які безпосередньо відповідають за напрямком попередження насильства в сім'ї, та медичними працівниками, вчителями.

По-друге, у разі необхідності надання медичної допомоги дитині, яка потерпіла внаслідок жорсткого поводження, працівники міліції терміново інформують заклади охорони здоров'я і вживають заходів для направлення дитини до лікувальної установи.

По-третє, за всіма фактами жорсткого поводження з дітьми та результатами їх розгляду, працівники відповідних підрозділів ОВС зобов'язані інформувати:

²⁸

В порядку: «працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх»; «служби у справах неповнолітніх».

1. Заявника.
2. Службу у справах дітей.
3. Батьків дитини або осіб, які їх замінюють (за згодою дитини).
4. Органи прокуратури та суд (у разі необхідності).

Інформування має здійснюватися якнайшвидше – по телефону з обов'язковим дублюванням у письмовій формі.

По-четверте, працівники ОВС письмово інформують служби у справах дітей, управління у справах сім'ї та молоді щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї щодо дітей, і які у зв'язку з цим взяті на профілактичний облік в ОВС.

Служби у справах дітей місцевих органів виконавчої влади також ведуть облік дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, зокрема тих, стосовно яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення. *Щоб уникнути подвійного обліку, і водночас не залишити без уваги жодної дитини, яка потерпає від насильства в сім'ї, необхідно проводити періодичні звірки обліків таких сімей та дітей.*

Відповідно до *Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах*, визначені керівником органу внутрішніх справ працівники беруть участь у роботі дорадчого органу, який утворюється при центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Метою діяльності цього органу є здійснення координації між суб'єктами соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, та комплексне розв'язання проблем таких сімей. Ця норма дозволяє оперативну і всебічну сприяти захисту прав дитини, потерпілої внаслідок жорсткого поведження, а також вживати відповідних заходів, направлених на недопущення повторення таких фактів.

Взаємодія ОВС із соціальними службами організовується таким чином:

- ▶ ОВС надсилають центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відомості про виявлені дисфункційні сім'ї, осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та дітей, щодо яких є загроза вчинення насильства;
- ▶ працівники міліції організовують спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді профілактичну та просвітницьку роботу з підлітками, молоддю, схильними до правопорушень, з числа сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, та їхніми батьками;
- ▶ за поданням працівника центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді ОВС забезпечує у межах своєї компетенції першочерговий розгляд заяв про випадки насильства в сім'ї щодо дітей.

Безпосередньо організацію взаємодії відповідних підрозділів ОВС з управліннями у справах сім'ї та молоді регламентує спільний наказ від 07.09.2009 № 3131/386 «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї». Відповідно до цього наказу органи внутрішніх справ:

- ▶ інформують протягом трьох днів про отримання заяви чи повідомлення про вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини службою у справах дітей;
- ▶ отримавши заяву чи повідомлення або іншу інформацію про вчинення насильства в сім'ї, вживають передбачені законом заходи щодо припинення насильства. За необхідності надається перша медична допомога потерпілому або правопорушнику, викликають бригаду швидкої медичної допомоги;
- ▶ щоквартально у межах своїх повноважень надають відповідним управлінням (відділам) у справах сім'ї, молоді та спорту інформацію щодо кількості фактів насильства в сім'ї, потерпілих та осіб, які його вчинили;
- ▶ спрямовують осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до проходження корекційних програм, а осіб, які потерпіли від дій агресора, – до реабілітаційних програм, які здійснюються фахівцями соціальних служб, неурядових організацій, а у певних випадках – закладами охорони здоров'я.

Загалом, нормативне забезпечення механізму взаємодії ОВС та відповідних органів і служб місцевих органів самоврядування є задовільним. Однак проблемою залишається надання безпосередньої соціальної, юридичної, медичної допомоги дітям, потерпілим від жорсткого поведження або насильства в сім'ї.

Отже, для ефективного планування, організації та проведення заходів із попередження насильства в сім'ї щодо дітей та жорсткого поведження з ними необхідно враховувати наступне:

- ▶ для організації та здійснення профілактичних заходів бажано створити робочу групу, в яку включити зацікавлених представників державних органів і служб, на які покладено обов'язки щодо захисту прав і свобод дітей (служба у справах дітей, управління або відділи у справах сім'ї та молоді, заклади освіти, Центри соціальних служб для сім'ї та молоді), а також громадських організацій;
- ▶ при вирішенні питання, що стосується реагування на факти насильства в сім'ї щодо дітей та жорсткого поводження з ними, застосовувати комплексний підхід, поєднуючи покарання винних з одночасним наданням допомоги (психологічної, медичної, юридичної, соціальної) потерпілій дитині;
- ▶ пам'ятати, що насильство над дитиною може повторитися, і тому вона потребує подальшого супроводу з боку відповідних органів державної влади. Кривдник також потребує додаткового контролю і нагляду (в ОВС – профілактичний облік осіб, які вчиняють насильство в сім'ї). Отже, доречно складати спільні плани корекційно-профілактичної роботи з сім'єю, де вчинюється насильство над дитиною.

3.2. ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ ТА АГРЕСИВНОЇ І НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: РОЛЬ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ОВС ІЗ УСТАНОВАМИ ОСВІТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНИМИ СЛУЖБАМИ

Діти і підлітки, постраждали від жорсткого поводження, як і діти-правопорушники, є соціально дезадаптованими. Дезадаптація знаходить своє відображення, зокрема, у викривленні ціннісних орієнтацій, соціальних настанов, суб'єктивних уявлень щодо норм моралі і права, в асоціальних формах поведінки, ослабленні соціалізуючої ролі сім'ї та школи.

Шкільна дезадаптація представлена *педагогічною занедбаністю учнів*. Основні проблеми пов'язані з учбово-виховним процесом – ставленням до навчання як такого, до вчителів, правил і розпорядку шкільного життя. Педагогічна занедбаність призводить до хронічної неуспішності за низкою предметів шкільної програми, опору педагогічному впливу, демонстративної зухвалості стосовно вчителів, нехтування нормами спілкування та асоціальних вчинків (спочатку поодиноких, а поступово – постійних).

Важливо розуміти, що шкільна дезадаптація в значній кількості випадків є наслідком постійного перебування дитини в умовах фізичного, психологічного, економічного чи, навіть, сексуального насильства. Водночас, педагогічна неуважність може поглибити травматичні переживання та посилити дезадаптацію підлітка, спровокувавши його переорієнтацію на асоціальні форми поведінки як способу підвищення самооцінки та самоствердження («якщо ви вважаєте мене поганим, то я буду ним»).

Соціальна занедбаність дітей і підлітків є значно глибшою і виникає внаслідок неправильного підходу до виховання в сім'ї. Соціально занедбані учні не лише погано вчать, а пропускають шкільні заняття, а й глибоко відчужені від сім'ї і школи. Такі діти розвиваються переважно під впливом асоціальних, криміногенних підліткових груп, що призводить до засвоєння ними відповідних групових норм і цінностей, деформації свідомості, ціннісних орієнтацій і викривлення соціальних настанов. Соціально занедбаним підліткам притаманні бродяжництво, наркоманія, пияцтво, алкоголізм, прояви жорстокості тощо. Фактично, це портрет дитини, яка потерпає від жорсткого поводження з боку дорослих у власній сім'ї, зокрема від нехтування обов'язками щодо виховання дитини.

У стосунках із такими соціально дезадаптованими дітьми й підлітками необхідні спеціальні заходи підтримки і ресоціалізації. **Соціальна дезадаптація – процес зворотний, і спільні зусилля педагогів, шкільних практичних психологів і співробітників ОВС можуть мати успіх.** Отже, до завдань спільної роботи дотичних органів і служб мають входити не лише попередження відхилень психосоціального розвитку дітей і підлітків, а й забезпечення їх ресоціалізації і соціальної реабілітації.

Спільна робота фахівців із профілактики соціальної дезадаптації дітей і їх ресоціалізації вимагає розуміння всієї сукупності чинників, які призводять до деформацій особистісного розвитку. Їх можна розподілити на наступні групи:

1. **Індивідуально-психологічні особливості підліткового віку.**
 - ▶ Інтенсивна фізіологічна перебудова організму:
 - ▶ нерівномірний розвиток органів і тканин викликає посилене серцебиття, головні болі, швидку стомлюваність, зниження уваги, зниження самоконтролю, послаблює адекватність реакцій та сприяє агресивним вибухам;

- ▶ перебудова рухового апарату порушує плавність і гармонійність рухів, що викликає сором'язливість і почуття незручності, які приховуються за демонстративною грубістю;
- ▶ посилюються дратівливість і невірноваженість, а також млявість і депресивність.
- ▶ Підвищення інтересу до теми сексуальної норми, уявлення щодо якої є нереалістичним, сформованим під впливом кінопрокату та ЗМІ. Невідповідність цим штучним еталонам викликає тривожність, песимізм, а як спосіб їх подолати – агресію. Спотворення розвитку сексуального інтересу (зокрема внаслідок пережитого досвіду сексуального насильства) може призвести до аморальних вчинків, правопорушень.
- ▶ Прагнення набути статус дорослої, самостійної і незалежної людини (ця настанова реалізується як у позитивний, так і у негативний спосіб шляхом наслідування зовнішніх проявів дорослості – паління, вживання алкоголю, нецензурна лайка тощо).
- ▶ Суперечливий розвиток певних рис особистості (некритичність, низька критичність до власних вчинків, вразливе самолюбство, неадекватно високий рівень домагань, розбалансована самооцінка тощо).

2. *Негативний вплив сім'ї:*

- ▶ Прямий деформуючий, асоціальний або криміногенний вплив сім'ї, бездоглядність та нехтування обов'язками.
- ▶ Педагогічно байдужа позиція батька та матері, яка призводить до втрати відчуття рідної домівки, або надмірне потурання всім примхам дитини.
- ▶ Надмірне бажання батьків у будь-який спосіб нав'язати підлітку власні уявлення про світ, ідеали, критерії, що не враховує потреби підлітка як особистості, яка розвивається.
- ▶ Жорстоке ставлення батьків один до одного та до дитини.

3. *Занедбаність у дошкільному віці*, який є періодом найбільшої інтенсивності психічного розвитку.

4. *Недоліки і невикористані резерви шкільного виховання (виховання в умовах соціальних установ).*

Вищезазнані чинники є найбільш актуальними в контексті пропонованого видання. Вони призводять до формування схильності підлітків до правопорушень і жорстокості, вплив яких може бути подоланий (по-слаблений) шляхом прямого ресоціалізаційного втручання. Перелік причин може бути продовжений (серед них і вплив економічної ситуації, і географічне розташування, і національні особливості, і традиції, й інші), але більшість з них не залежить від дій фахівців і тому не розглядається окремо.

Спільна робота співробітників уповноважених підрозділів ОВС з навчально-виховними установами, загальноосвітніми школами має ґрунтуватися, виходячи з наступного розподілу напрямків роботи:

1. Діагностику й подальшу корекцію психологічних рис особистості дітей, схильних до правопорушень, та дітей у конфлікті з законом здійснює **практичний психолог**.
2. Аналізує наявність/відсутність психічних і соматичних патологій, визначає напрями їх лікування (за наявності) **медичний працівник**, який має відповідну спеціалізацію.
3. Вивчають умови проживання дитини і її соціальне оточення **працівники ОВС спільно з учбовим закладом та за його сприяння**.
4. Виявлення наявності/відсутності жорсткого поведження з дитиною, насильства над нею покладено на фахівців – **практичний психолог, медики, працівники ОВС, навчальний заклад**.

Після з'ясування рис особистості життя «складних» дітей, підлітків групи ризику щодо здійснення правопорушень мають розроблятися і запроваджуватися заходи із корекції та профілактики соціальної дезадаптації, ресоціалізації і соціальної реабілітації дезадаптованих дітей і підлітків.

Співробітники ОВС, практичні психологи, педагоги можуть спільно здійснювати наступну діяльність:

1. Правове виховання, формування правосвідомості у дітей і підлітків – педагоги, працівники ОВС.
2. Виховну роботу, спрямовану на створення атмосфери толерантності у соціальному оточенні дитини, – педагоги, практичний психолог.

3. Профілактичні й корекційні тренінгові програми для дітей, які є жертвами насильства та дітей-правопорушників, – практичний психолог.
4. Індивідуальні консультації і групи зустрічей з батьками «складних» дітей і підлітків – педагоги, працівники ОВС, практичний психолог.

У Додатку 6 пропонуються зразки анкет для педагогів, батьків і дітей, спрямованих на виявлення можливого насильства у родині та його вплив на формування/можливе формування у дітей насильницької, протиправної поведінки.

3.3 РОЛЬ ОВС У ЗДІЙСНЕННІ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Участь у корекції агресивно-насильницьких дій підлітків (перш за все, спрямованих на членів сім'ї) можна розглядати як новий вид **індивідуально-профілактичної роботи працівників ОВС**. Його специфіка полягає у поєднанні заходів нагляду й контролю зі здійсненням соціального супроводу і наданням консультацій щодо того, яким чином підліток має будувати стосунки з батьками та/або іншими членами родини (бабуся, дідусь, брати, сестри), найближчим оточенням, іншими представниками суспільства.

Ч. 1 ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає, що відповідні підрозділи ОВС спрямовують осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження програм корекції їх поведінки. Корекційні програми спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки особи, яка вчинила насильство в сім'ї. За непроходження корекційної програми особа несе адміністративну відповідальність.

Згідно з Інструкцією щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї²⁹, **проходження корекційних програм організовує спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї**³⁰. У контексті роботи з кривдниками він має забезпечити:

- ▶ проходження кривдниками корекційних програм;
- ▶ у разі неявки (або ухилення без поважних причин) особа, яка отримала направлення, для проходження корекційної програми, контролює надання (протягом трьох робочих днів) спеціалістами, які здійснюють корекційні програми, письмового повідомлення до органу, що видав направлення (ОВС);
- ▶ розроблення та затвердження методичних рекомендацій щодо впровадження і реалізації корекційних програм, а також забезпечення ними кризових центрів та фахівців, які проводять корекційні програми (до їх числа залучаються спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, представники громадських організацій, установ та закладів соціального обслуговування тощо, які здійснюють роботу з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах).

Важливо пам'ятати!

Дитина може бути спрямована до проходження корекційної програми, лише якщо їй виповнилося 16 років (особа направляється для проходження корекційної програми після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, яке, у свою чергу, може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку).

За наявності кризового центру в регіоні, працівник міліції офіційно спрямовує туди неповнолітнього (надавши йому направлення під підпис) для проходження корекційної програми. На базі кризових центрів для сімей, в яких виявлено насильство або існує реальна загроза його вчинення, має проводитися робота з корекції насильницької поведінки (а також надаватися допомога постраждалим від насильства в сім'ї). Відповідні заходи здійснюють фахівці, які пройшли спеціалізоване навчання, в корекційній роботі. Кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї відповідно до соціальних потреб регіону.

²⁹ Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 № 3131/386.

³⁰ Сьогодні ним є Міністерство соціальної політики України.

Результати моніторингу стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї 2001–2011, проведеного у 2011 році МЖПЦ «Ла Страда-Україна», свідчать, що не у всіх регіонах створені та діють кризові центри, але в більшості регіонів діють установи, які надають допомогу жертвам насильства в сім'ї. Такі установи фінансуються як з обласних та місцевих бюджетів, так і з міжнародних фондів.³¹

Що ж робити працівникам міліції у таких випадках? Крім того, як має здійснюватися реагування, коли підліток, який вчиняє насильство в сім'ї, не досяг 16-річного віку? Нижче наведено відповіді на ці запитання.

Практика свідчить, що підлітки, які вчиняють дії, що підпадають під ознаки насильства в сім'ї, як правило, схильні й до інших протиправних дій. Внаслідок браку знань щодо норм поведінки в суспільстві, щодо положень законодавства такі підлітки не відчують себе відповідальними за порушення як суспільних, так і правових норм. виправити ситуацію можливо лише за умов надання їм інформації щодо соціально прийнятних способів спілкування з батьками, родичами, однолітками (в т.ч. іншої статі), форм проведення дозвілля, розв'язання конфліктних ситуацій тощо. Розуміючи необхідність комплексного підходу до профілактики протиправної, насильницької поведінки підлітків, працівники відповідних підрозділів органів внутрішніх справ самі не в змозі здійснити весь комплекс заходів, адже для цього необхідні знання і досвід роботи у сфері дитячої педагогіки, психології, здійснення соціального патронажу, роботи з сім'єю, що опинилася в складних життєвих обставинах, тощо. Для проведення такої комплексної профілактики працівники міліції мають залучати спеціалістів інших органів державної влади, недержавних інституцій, які можуть і мають надати дитині, яка вчиняє насильство в сім'ї, а втім перебуває у конфлікті з законом, допомогу щодо корекції її поведінки. Саме тому, на наш погляд, на підрозділи органів внутрішніх справ, які уповноважені від імені держави здійснювати заходи з профілактики насильства в сім'ї, покладається роль координатора в організації проведення профілактичної роботи з підлітками, які вчиняють насильство в сім'ї.

Працівнику міліції, відповідальному за проведення індивідуально-профілактичної роботи, слід налагодити контакт і домовитися про проведення програм з представниками органів освіти (центрів практичної психології), державної соціальної служби для сім'ї та молоді (ЦСССМ за місцем проживання неповнолітнього), громадських організацій, що працюють у сфері надання соціальних послуг, адміністрацією школи, в якій навчається підліток. Адже саме ці органи і служби здійснюють низку заходів, зокрема організують надання психологічних, юридичних, соціально-педагогічних, інформаційних та інших послуг членам сім'ї, в якій було вчинено насильство або існує реальна загроза його вчинення³². Таким чином, створюється міждисциплінарна команда фахівців, яка, вивчивши методичні рекомендації з проведення корекційних програм для підлітків, які вчиняють насильство в сім'ї, зможе реалізувати їх у повному обсязі. Крім того, доцільно використовувати ресурс «зелених кімнат», на базі яких і проводити психолого-педагогічну корекцію агресивно-насильницької поведінки підлітка та профілактику його майбутніх протиправних діянь (зокрема, в сім'ї)³³.

Загалом, соціально-психологічні риси підлітків, які перебувають на профілактичному обліку в ОВС, свідчать про необхідність залучення психологів, педагогів, соціальних працівників, представників громадських організацій до корекції асоціальної поведінки дитини у конфлікті з законом. Надання ефективної допомоги дитині та її сім'ї можливе лише шляхом застосування комплексних заходів соціально-педагогічного, медико-психологічного і організаційно-адміністративного характеру що, у свою чергу, вимагає створення розгалуженої мережі спеціальних дитячих установ та чіткої системи роботи з дітьми у конфлікті з законом. Виникає необхідність відкриття спеціальних центрів соціальної реабілітації; спеціальних (корекційних) учбово-виховних установ для неповнолітніх із порушеннями розвитку, які вчинили суспільно небезпечні діяння; відомчих консультаційних пунктів, психологічних служб.

Нормативно-правові аспекти здійснення індивідуально-профілактичної роботи працівниками ОВС серед дітей, а також попередження щодо них жорсткого поводження, закріплені на сьогодні Наказом МВС України від 19.12.2012 № 1176 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей». Витяги з Інструкції подано у Додатку 5.

³¹ Моніторинг стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї 2001–2011 / Кол. авт.: О.М. Бандурка, О.Ф. Бондаренко, В.О. Брижик та ін.; заг. ред. О.М.Бандурки, К.Б. Левченко; вступне слово О.О. Зарубінського. – Х., «Права людини», 2011. – 240 с.

³² Відповідно до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.

³³ «Зелена кімната» повинна мати два приміщення (або дві зони в одному приміщенні) – терапевтичне, де проводиться групова робота, та приміщення для працівника ОВС, з якої він спостерігає за поведінкою неповнолітнього через скло позавізуального спостереження.

3.3.1. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОГРАМ

Однією з передумов запровадження та проведення соціально-педагогічної корекційної роботи з підлітками, які вчиняють насильство в сім'ї, є розуміння працівниками міліції та залученими до програми фахівцями принципів ведення корекційної роботи, які коротко викладені нижче.

Напрямок корекційної роботи має обиратися, виходячи з характеру правопорушення, вчиненого підлітком, та відповідно до наявності та тривалості досвіду насильства в сім'ї. Головними напрямками роботи є: **соціально-психологічна та психолого-педагогічна корекція**, яка стимулює виявлення позитивних якостей підлітка та сприяє формуванню глибокого усвідомлення відповідальності за власні вчинки, та **правова корекція** – припинення насильства після ознайомлення підлітка з правовими наслідками його неправомірної поведінки, надання знань щодо меж та обсягів покарання за вчинення насильства в сім'ї.

Якщо агресивно-насильницька поведінка, соціальна дезадаптація зумовлені причинами медичного характеру (нервово-психічні захворювання і патології), необхідною стає **медична корекція**. В цьому випадку заходи виховного характеру, консультації для педагогів і батьків супроводжуються втручанням медиків (психіатрів, невропатологів, психотерапевтів). Однак при всій важливості медико-психологічної допомоги вирішальне значення мають соціально-педагогічні та психолого-педагогічні програми, спрямовані на оздоровлення сімейного, шкільного, суспільного виховання, гуманізацію системи стосунків підлітка, дитини.

Складним завданням є корекція поведінкових відхилень, які ґрунтуються на спотворених чи гіпертрофованих біологічних потребах дитини. У дітей в конфлікті з законом вони зустрічаються відносно нечасто (порівняно із дорослими правопорушниками), проте вони не мають випасти з поля зору фахівців. Психобіологічним чинником може стати підліткова гіперсексуальність, яка знайшла розрядку не в соціально-активних формах діяльності (спорт, творчість, здорові стосунки тощо), а закріпилася у вигляді поганих звичок (потреби в алкоголі, курінні, наркотиках та інше) або безцільного марнування вільного часу. Подолання психобіологічних викривлень вимагає **комплексних заходів педагогічного, психологічного, медичного, а іноді й адміністративно-примусового характеру**.

Агресивно-насильницькі дії часто є проявом тієї чи іншої акцентуації характеру підлітка (більш докладно див. Додаток 1), тому їх психолого-педагогічна корекція вимагає індивідуального підходу до кожного випадку. Так, наприклад, гіпертимний підліток потребує соціальної організації виходу енергії, галасливості, рухливості через спорт або інші високоактивні види діяльності. Водночас, подібний спосіб є недостатнім для підлітків з епілептоїдною акцентуацією, які мають навчитися керувати своїми спалахами роздратування, та долати мстивість. Ігнорування особливостей акцентуєваних підлітків знизить ефективність втручання та лише посилять антисоціальні прояви їх поведінки.

Важливим аспектом реалізації корекційних заходів щодо кривдника також є **робота із членами його родини**. Вона суттєво впливає на подолання негативної сімейної ситуації, а також виступає ресурсом для виходу з небажаних ситуацій і обставин. Зважаючи на це, працівники міліції відповідно до спільного наказу «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах»,³⁴ залучають до роботи з підлітками, які вчиняють насильство в сім'ї, фахівців Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для соціального інспектування сім'ї, де проживає неповнолітній, вивчення її життєдіяльності, оцінки її наявного стану й ресурсного потенціалу, первинної діагностики особистості неповнолітнього агресора та інших членів сім'ї тощо.

Мета корекційної роботи – корекція агресивної і насильницької поведінки підлітків, які вчинили насильство в сім'ї або у середовищі ровесників.

Завдання програми:

- ▶ навчити підлітків, які вчинили насильство, зокрема в сім'ї, самостійно визначати власні проблеми, знаходити та здійснювати соціально прийнятні кроки щодо їх розв'язання;
- ▶ засвоїти базові комунікативні навички (встановлення й підтримка контакту, створення сприятливого клімату спілкування, активного слухання, експресії та імпресії, використання вербальних і невербальних засобів спілкування; навички безконфліктного спілкування);
- ▶ знизити емоційну напругу та особистісну тривожність, опанувати основи аутогенного тренування та релаксації і зняття м'язових затисків;

³⁴ Спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14 червня 2006 року № 1983/388/452/221/556/596/106.

- ▶ сформувати навички саморегуляції та самоконтролю;
- ▶ підвищити самооцінку та відповідальність за свої вчинки і своє життя;
- ▶ розвинути здатність розуміти емоційний стан іншої людини та вміння адекватно проявляти свій;
- ▶ сформувати просоціальні ціннісні орієнтації та моральні уявлення.

Організація роботи будується на принципах:

- ▶ **гуманізму** – утвердження норм поваги і доброзичливого ставлення до кожної особистості, відмова від примусу і насильницької взаємодії;
- ▶ **конфіденційності** – особиста інформація, отримана в процесі роботи, не підлягає свідомому або випадковому розголошенню;
- ▶ **компетентності** – фахівець чітко знає і враховує межі втручання, спираючись на свою компетенцію;
- ▶ **відповідальності** – фахівець піклується, перш за все, про благополуччя підлітків, з якими працює, і результати роботи не мають шкодити їм.

Корекція поведінки підлітків, які вчинили насильство в сім'ї, відбувається у формі індивідуальних консультацій та групової роботи.

При проведенні **індивідуальної роботи** неефективними є загальні бесіди з дитиною про необхідність «добре поводитися». В ході індивідуальної роботи (в т.ч. на підставі даних психодіагностики) слід визначити проблемні зони особистості дитини-агресора, які необхідно опрацювати на підставі заздалегідь складеної стратегії.

Головне завдання групової роботи – навчити учасників групи саморозкриттю та самоаналізу, розвинути вміння висловлювати, аналізувати свої емоції та психічні стани, загальні проблеми, невдачі. Спілкування в групі сприяє формуванню нових моделей поведінки, розвитку почуттів близькості та довіри до оточуючих. Інша **мета групових занять** – допомогти учасникам сконцентрувати свої зусилля на тих змінах, яких вони прагнуть досягти в житті – від найпростіших до світоглядних.

У групових дискусіях обговорюються найрізноманітніші теми: самооцінка, довіра, сила, провина, контроль, сум, втрати, гнів. **Забороненими є тільки дві теми, які пов'язані з ситуацією насильства: сексуальні подробиці насильства та деталі фізичного насильства.** Основними формами групової психокорекційної роботи можуть бути психотехнічні вправи; групові дискусії; ігри; релаксаційні техніки; драматизація; робота з мріями, фантазіями і снами та інше.

Корекційні групи можуть бути відкритими та закритими.

Відкрита група: під час роботи відбувається постійна зміна учасників – деякі залишають групу, а інші приходять на їх місце. Відкрита група може бути 3-х типів:

1. Зміна складу учасників з можливими кількісними змінами.
2. Збереження кількісного складу групи – ті, що пішли, замінюються іншими.
3. «Реформована» група, в якій після завершення роботи деякі учасники залишаються для продовження терапії, а до них додаються нові учасники. Це варіант напіввідкритої-напівзакритої групи.

Відкритий тип групи дає можливість учасникам зустрітися з великою кількістю різних людей, також буде спрацьовувати ефект соціального осуду, коли «колишні», які в програмі перебувають певний час і вже встигли змінитися, будуть створювати певний вплив на «новачків».

Відкрита група може діяти необмежений час. Протягом її існування може змінюватися навіть фасилітатор, але орієнтація та мета групи залишаються незмінними.

Закрита група: склад групи залишається незмінний, а коли деякі члени групи залишають її, нові учасники не приймаються. Тривалість роботи закритої групи обмежена.

У роботі з відкритою групою існують певні труднощі, наприклад, важко підтримувати взаємодовіру та об'єднувати групу; отже, психокорекційна робота не може бути глибинною. Підготовка нових учасників до роботи в групі потребує додаткових зусиль фахівця. У відкритій групі важко добитися такої інтенсивності міжособистісних стосунків, яка можлива у закритій групі.

В корекційній роботі осіб з підлітками, які вчинили насильство в сім'ї, бажано застосовувати відкриті групи; оптимальними є групи першого (учасники постійно змінюються) або третього типу (реформована група).

Психокорекційна робота з дітьми і підлітками з жорсткою, агресивною поведінкою має свої особливості, а саме:

- 1. Поєднання індивідуальної і групової роботи.** На початкових етапах повинна проводитися індивідуальна робота з дитиною, в цьому випадку вона буде ефективнішою. При входженні нової особи в групу може виникати цілий ряд ускладнень, тому рекомендується використання «знайомства» (попередньої зустрічі, в ході якої відбувається психодіагностика, визначається необхідність індивідуальної корекції поведінки дитини). З урахуванням необхідності та результативності індивідуальної психокорекційної роботи з дітьми слід вводити їх до групи.

Попередня зустріч надає змогу сформувати реалістичні очікування учасників щодо роботи групи, а також:

- ▶ пояснити основні принципи групової роботи, цілі групи та оцінити їх співвідношення з особистими цілями підлітка;
 - ▶ ознайомити дитину з методами роботи і способами поведінки в групі, завдяки якій вона могла б отримати максимальну користь від занять;
 - ▶ надати основні правила роботи в групі;
 - ▶ з'ясувати очікування, фантазії, надії, побоювання підлітка, пов'язані з роботою в групі;
 - ▶ здійснити діагностику з використанням методик вивчення рівня агресії, соціальної адаптації і депресії.
- 2. Затвердження правил.** В підліткових групах слід обговорювати та узгоджувати правила поведінки в групі в процесі підготовки до групової роботи. Кожна дитина повинна розуміти, що правила є гарантією безпеки та довіри. Під час їх формулювання важливо зосередитися на затвердженні правил співпраці та взаємоповаги. Підлітки схильні бути надто суворими або висувати нереалістичні вимоги до групи, тому необхідно обговорити сутність кожного правила та основні норми й обмеження (зокрема, межі конфіденційності, спосіб висловлення власних думок, дотримання регламенту тощо), які виникають в групі. Важливим моментом є формування відчуття причетності кожної дитини до розробки правил.
 - 3. Організація часу групової роботи.** В дитячих групах до плану кожного заняття має бути включена перерва. Цей час використовується для вільного спілкування, а також для обговорення минулих та майбутніх подій. Під час таких перерв ведучий може відстежити «больові місця» та конфліктні зони дітей-учасників групи. Останні 10-15 хвилин групового заняття можуть бути присвячені груповій грі, в ході якої діти відпочивають від емоційно складної групової роботи та вільно спілкуються.
Важливо, щоб заняття починалися та закінчувалися вчасно, незалежно від запізень чи неявки деяких членів групи. Це призведе до розуміння як дітьми, так і дорослими необхідності дотримуватися правил.
 - 4. Організація простору групової роботи.** Місце проведення групової зустрічі повинно бути затихим та зручним. Кімната не повинна бути занадто великою, але в ній має бути місце для руху та виконання групових вправ. Як правило, учасники розсаджуються колом, щоб мати змогу бачити один одного. Сидіти бажано на простих стільцях, які легко переставляються, а не на кріслах.
 - 5. Визначення ступеня власної довіри дитині.** Необхідно знати причини брехні або фантазування дитини, з'ясувати сенс мовчання (або заперечення). Дитині необхідна упевненість в тому, що їй вірять.
 - 6. Узгодити ступінь закритості інформації.** В окремих випадках (пов'язаних, зокрема із загрозою життю та здоров'ю дитини) збереження повної конфіденційності неможливе, тому не слід її обіцяти. Водночас, необхідно попередити дитину, в яких випадках інформація буде передана іншим особам, назвати коло цих осіб (фахівці служби у справах дітей, медици, суд тощо) та роз'яснити порядок взаємодії з ними.
 - 7. Регулярність групової роботи.** Дітям важко говорити про те, що з ними відбувається, і чому аналіз їх дій і психокорекційна робота може займати тривалий час, що вимагає певного графіку роботи та зустрічей.

8. **Сприяння організації соціально-педагогічного простору поза групою.** Слід приділити особливу увагу формуванню змістовного дозвілля дитини, розширенню кола її просоціальних інтересів (спорт, ремісництво, творчість тощо) та скороченню обсягів марно втраченого часу. Непродуктивна діяльність в період вільного часу швидко призведе до рецидиву правопорушення. Крім того, слід формувати складні соціальні потреби дитини (а ця сфера у дітей в конфлікті з законом, як правило, недорозвинута – вони не розуміють власних потреб, не можуть їх висловити, а тому «застрагають» на рівні найпростіших імпульсів), адже саме потреби є джерелом діяльності особистості. Опора на добре розвинені потреби дитини – обов'язкова умова усунення деформацій її поведінки, а відсутність у підлітка певної потреби зводить нанівець і психологічну, і педагогічну діяльність.
9. **До роботи з дітьми і підлітками необхідно залучати батьків.** По-перше, їх оцінка поведінки дитини є головним джерелом інформації про її реакцію на психокорекційну роботу. По-друге, без продуктивної зміни сімейної системи структури дитячо-батьківських стосунків результативність роботи з підлітком є сумнівною. Необхідно запровадити психологічне навчання батьків, які мають набути нові навички спілкування з дитиною, адекватних змінити (за необхідності) стиль виховання тощо. Отже, доцільно сприяти організації батьківських груп-зустрічей, семінарів для батьків зі «складними» дітьми, проведенню спільних дитячо-батьківських тренінгів.
10. **Індивідуальний підхід.** Організація роботи здійснюється з урахуванням віку, ступеня розвитку та рівня травматизації дитини. Якщо фахівець на підставі психодіагностики виявляє, що підліток потребує додаткової допомоги, то він має запросити відповідного спеціаліста (психолога, педагога, медика тощо), який усуває той чи інший негативний чинник та надає рекомендації для проведення в подальшому профілактичної роботи з дитиною. Крім того, для надання *допомоги* дитині, схильній до насильницької поведінки, в першу чергу слід виключити органічні порушення як її передумову.

Загалом, психодіагностика має включати вивчення:

- ▶ Інтелектуального розвитку. Рекомендованими методиками в цьому випадку можуть бути: «Інтелектуальна шкала Векслера для дітей»; «Шкільний тест розумового розвитку (ШТРР)».
- ▶ Психічних станів і рис особистості:
 - ▶ наявність акцентуацій характеру або психопатій («Психодіагностичний опитувальник особистості» А.Є. Лічка, Методика визначення акцентуацій характеру К. Леонгарда);
 - ▶ рівень самооцінки («Методика вивчення самооцінки» К. Будассі);
 - ▶ наявність тривожних станів («Шкала реактивної та особистісної тривожності»; Ч.Д. Спілбергер та Ю.Л. Ханіна, «Самооцінка депресії»);
 - ▶ рівня агресії (Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі; Методика діагностики рівня агресивності А. Ассінгера);
 - ▶ характерологічні особливості підлітка (проективні малюнкові методики «Неіснуюча тварина», «Малюнок людини», «Малюнок дерева», «Малюнок будинку»).
- ▶ Особливостей ціннісно-мотиваційної сфери особистості підлітка (оцінка потреби у досягненні, наявність мотивації успіху або уникнення невдачі, методика визначення ціннісних орієнтацій М. Рокіча тощо).
- ▶ Міжособистісних стосунків в сім'ї та групі однолітків (методика Р. Жіля; визначення рівня адаптації за методикою К. Роджерса та Р. Даймонда, проективні малюнкові методики «Малюнок будинку», «Моя сім'я»);
- ▶ Ефективності психокорекційного втручання. Ефективність програми має підтвердитися результатами повторного діагностичного обстеження, проведеного після закінчення циклу групових занять (за тими ж діагностичними методиками, що й на початку).

Дотримання наведених вище порад дозволить створити позитивну динаміку в розвитку особистих якостей, соціальних навичок і умінь особи учасників психокорекційної групової роботи; активізувати їх соціальну активність та знизити рівень агресивно-насильницьких проявів.

Нижче наведені варіанти програм корекції агресивної та насильницької поведінки підлітків.

3.3.2. ВАРІАНТИ ПРОГРАМ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Програма 1³⁵

Пропонована програма складається з чотирьох модулів, які охоплюють проблематику загальнолюдських цінностей, взаємин з батьками, однолітками, ознайомлюють підлітків з основами правових знань.

Програму розраховано на 32 години (16 тижнів). Заняття відбуваються один раз на тиждень; тривалість одного заняття – 2 години, з урахуванням послідовності модулів програми. В залежності від проблем підлітка (непорозуміння з батьками, однолітками, агресивна поведінка, залежна поведінка та ін.) кількість годин, відведених на кожний модуль, можна змінювати.

Форма роботи: групова та індивідуальна.

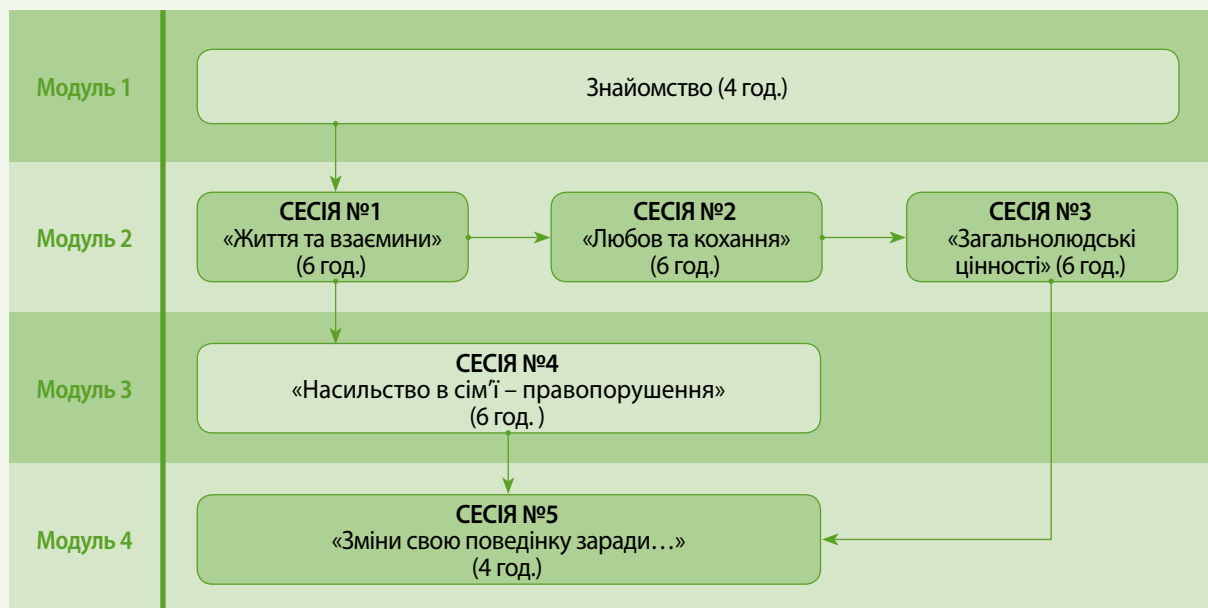

Рис. 2. Структура програми корекції агресивної та насильницької поведінки підлітків

Перший модуль розрахований на 4 години і складається з двох частин.

Частина перша (знайомство, 2 години) проводить тренер групи – працівник міліції або соціальний працівник ЦССМ. Метою модуля є розуміння неповнолітнім (учасниками групи), що він (вони) можуть привернути увагу до своїх проблем та обговорити їх. Під час знайомства та встановлення контакту з учасниками групи тренеру необхідно повідомити їм про їх права та обов'язки, сприяти формуванню у них мотивації до співпраці з фахівцями, які будуть проводити сесії, а також соціальними працівниками, до яких можна звернутися по допомогу, узгодити час і місце його зустрічей з фахівцями. Наприкінці знайомства слід запропонувати підліткам написати маленькій твір на тему «Мої найкращі риси» або «Чому я унікальний?» (це необхідно для проведення другої частини модуля).

Частина друга. Для визначення напрямів корекції поведінки підлітків треба оцінити їх потреби та ризики, чинники ризику, що можуть завадити ефективній участі дитини в програмі (депресія, негативне ставлення до міліції чи взагалі до дорослих, асоціальне оточення). Задля цього проводиться опитування підлітків, їх батьків та вчителів (бажано класного керівника) за допомогою **опитувальника BARO** (Додаток 6).

Для оцінки потреб і ризиків можна використовувати біографічний метод (інформація від сусідів, родичів, знайомих), медичні довідки, соціально-педагогічні, психологічні характеристики, власні спостереження тощо.

▲ **Другий модуль – складається з групових сесій. Метою модуля є показати підліткам можливості побудови стосунків із оточуючими, навчити аналізувати причини конфліктів та знаходити шляхи для їх конструктивного розв'язання без застосування насильства.**

Підліткам пропонується обговорити конфліктні ситуації, пов'язані з порушенням прав одних членів сім'ї іншими, можливості і способи вирішення проблеми ненасильницьким шляхом, методи опанування власних негативних емоцій. В ході роботи підлітки набувають знань щодо:

- ▶ поняття насильства в сім'ї, його видів, форм вияву та шляхів подолання;
- ▶ негативних наслідків насильства для себе та членів родини; відповідальності за вчинення насильства в сім'ї;
- ▶ прав та обов'язків членів сім'ї: громадянських, соціальних, культурних, функцій сім'ї;
- ▶ понять життєвих умінь, агресії, конфлікту та стратегій поведінки в ньому, ознаки ненасильницької поведінки.

Також підліткам прищеплюються навички опанування своїх негативних переживань, розв'язання конфліктних ситуацій, що виникають під час спілкування з батьками, іншими членами родини, однолітками, незнайомими людьми.

У межах другого модуля проводиться сесія, мета якої – навчити учасників групи, як будувати стосунки з батьками, іншими членами сім'ї, з урахуванням їх особливостей (молодші за віком, особи похилого віку, особи з особливими потребами), а також з особами протилежної статі. Під час цієї сесії підлітки набувають знань щодо:

- ▶ інституту сім'ї, побудовання взаємовідносин між членами сім'ї;
- ▶ поняття гендерної рівності в сім'ї, розподілу прав та обов'язків між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї;
- ▶ гендерної чутливості.

До проведення зазначеної сесії запрошується психолог.

Проведення сесії, яка присвячена загальнолюдським цінностям, можна запропонувати фахівцю в області історії, філософії, культурології чи релігієзнавства, представнику церкви. У останньому випадку треба бути уважним щодо врахування можливої належності сімей учасників групи до різних конфесій. Мета сесії – ознайомити підлітків з загальнолюдськими (можливо християнськими, мусульманськими та ін.) цінностями, спонукати замислитися над цінностями життя. На реальних життєвих прикладах показати взаємозв'язок між звичаєвим правом і правовими нормами, які регламентують життя сучасного суспільства, зокрема недопущення насильницького вирішення конфліктних ситуацій. Під час сесії підлітки набувають знань щодо духовних надбань людства, загальнолюдських цінностей та звичаєвих норм поведінки

▲ **Третій модуль проводить сам працівник міліції. Метою модуля є ознайомлення підлітків з основними ознаками насильства в сім'ї, його видами, ситуаціями, які чинним законодавством кваліфікуються як правопорушення, та правовими наслідками вчинення насильства в сім'ї, як одним із проявів протиправної поведінки, видами відповідальності.**

Підлітки набувають знань щодо:

- ▶ законодавчого регулювання стосунків у сім'ї, зокрема основних положень Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Сімейного кодексу України;
- ▶ правової відповідальності за вчинення насильства в сім'ї;
- ▶ психологічних, правових, медичних, соціальних наслідків для себе і членів родини.

▲ **Четвертий модуль складається з однієї сесії, яку бажано, щоб проводив психолог. Метою є орієнтувати підлітків на прийняття свідомого вибору щодо зміни поведінки з насильницької на ненасильницьку.**

Підлітки набувають вмінь щодо:

- ▶ ведення конструктивного діалогу з метою розв'язання конфліктів, що стосуються забезпечення як прав самих підлітків, так і прав інших членів сім'ї;
- ▶ формування власної соціальної відповідальності;
- ▶ подолання власної агресії;
- ▶ здатності приймати виважені рішення;
- ▶ самовизначення, самоорганізації.

При проведенні останньої сесії дуже важливо, щоб фахівець, який її проводить, чітко позначив перспективи двох шляхів: продовження **насильницької поведінки**, яка може привести до скоєння злочину, самотності, безперспективності, відсутності смислу життя, чи зміна її **на протилежну** заради кохання, віри, суспільно прийнятного майбутнього.

По закінченню програми за допомогою психолога аналізуються зміни, що відбулися в поведінці підлітків. Найкраще це можуть зробити самі підлітки, коли їм запропонувати написати твір «Як я хотів би змінити моє життя, і чому...»

Важливо, щоб після закінчення програми соціальний працівник (соціальний педагог, якщо мова йде про учня школи) здійснював супровід як підлітка (допомагав у реалізації плану змінення поведінки, у влаштуванні підлітка на навчальні курси, роботу, отриманні необхідних документів тощо), так і його сім'ї, адже при існуванні проблем в сім'ї виправлення підлітка може гальмуватися, а іноді взагалі виявитися неможливим.

■ Програма 2 (програма психолого-педагогічної корекції агресивної та жорсткої поведінки дітей, які вчинили насильство в сім'ї або в середовищі ровесників)³⁶

Мета програми: корекція агресивної та насильницької поведінки підлітків.

Термін дії програми: 3 місяці.

Завдання програми:

Блок	Завдання
I	1. Зняття емоційної напруги та зниження особистісної тривожності. 2. Формування навичок соціально придатних способів виявлення гніву. 3. Діагностування характеру стосунків у групі, самооцінки, комунікативних проблем, тривожності, особливостей темпераменту, акцентуацій характеру.
II	1. Усвідомлення підлітками власного емоційного світу та почуттів інших людей (формування здатності до емпатії та рефлексії). 2. Контроль емоцій та поведінки дитини. 3. Сприяння формуванню адекватної самооцінки.
III	1. Опанування конструктивних поведінкових реакцій. 2. Розвиток соціально придатних форм поведінки для досягнення сімейної адаптації. 3. Розвиток комунікативних навичок дитини та членів родини. 4. Формування навичок самоконтролю та саморегуляції.
IV	1. Закріплення отриманих вмій та навичок. 2. Підтримка процесу формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.
V	1. Закріплення отриманих вмій та навичок. 2. Підтримка процесу формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.

Структура програми:

Модуль	Змістове наповнення
I блок	Соціально-психологічна діагностика та планування корекційної програми. <i>Індивідуальна робота:</i> первинне інтерв'ю, укладання угоди, психодіагностика, вивчення соціальних обставин.
II блок	Налагодження терапевтичного альянсу та відреагування. <i>Групова робота:</i> формування довірчих стосунків, дослідження ситуації та її наслідків. <i>Індивідуальна робота.</i>

³⁶ Наводиться за: програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації [Електронний документ] / Кочеміровська О., Мустафаєв Г., Заварова Н., Михайлов Б., Романова І. та ін. – К.:ОБСЕ, 2009 – 127 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/75925>

Модуль	Змістове наповнення
III блок	Усвідомлення <i>Групова робота:</i> усвідомлення підлітками власного емоційного світу та почуттів інших людей, контроль емоцій та поведінки дитини, формування адекватної самооцінки, усвідомлення конструктивних поведінкових реакцій. <i>Індивідуальна робота та сімейна психотерапія.</i>
IV блок	Формування. <i>Групова робота:</i> формування альтернативної поведінки та ефективної взаємодії в сім'ї, вміння знаходити способи соціально прийнятної поведінки, підвищення ефективності нових способів поведінки, комунікативних навичок. <i>Індивідуальна робота та сімейна терапія.</i>
V блок	Закріплення. <i>Групова робота:</i> формування вміння розпізнавати та висловлювати ранимі почуття, підтримка формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень. <i>Індивідуальна робота:</i> а) суб'єктивна особистісна оцінка клієнта; б) оцінка фасилітатора; в) оцінка групи; г) кінцева психодіагностика; д) сімейна оцінка.

Форми та методи роботи:

- ▶ бесіди;
- ▶ релаксаційні вправи;
- ▶ психогімнастика;
- ▶ арт-терапія;
- ▶ рольові ігри;
- ▶ вправи на візуалізацію;
- ▶ вправи з елементами тілесно-орієнтованої терапії.

■ Програма 3 (програма формування відповідальної соціально-позитивної поведінки в підлітків у конфлікті з законом)³⁷

Програма базується на концепції, що схильність дітей і підлітків до насильства є проявом їх особистісних проблем, а безпосередні дії агресивно-насильницького типу – своєрідною формою психологічного захисту.

Мета програми – зниження загального рівня агресивних і насильницьких імпульсів шляхом корекції деструктивних рис особистості підлітків.

Завдання психокорекційної роботи:

1. Формування навичок самоаналізу, саморефлексії як основи регуляції свого емоційного стану, поведінки.
2. Вивчення й переосмислення «Я – образу».
3. Формування самоповаги, адекватної самооцінки як основи адекватних взаємин з тими, хто оточує.
4. Корекція емоційної сфери, сформованих деструктивних форм поведінки.
5. Аналіз причин виникнення конфліктних ситуацій і шляхів їх вирішення.
6. Корекція патологічних особистісних настанов, стереотипів та помилкових уявлень щодо міжособистісних стосунків, у тому числі з протилежною статтю.
7. Формування навичок постановки і досягнення життєвих цілей.
8. Формування та визначення соціальних і професіональних ролей.

Форми і методи роботи:

Форма проведення: групова. Група 12-15 осіб, за необхідності можливі індивідуальні консультації.

Методи роботи:

1. Ритуал вітання, ритуал прощання.
2. Бесіда, групова дискусія, обговорення.
3. Ролеві, комунікативні ігри.
4. Психотехнічні вправи.
5. Психодраматичні техніки, етюди для відтворення відчуттів, емоцій, еталонів поведінки в різних ситуаціях.

6. Рухомі ігри та динамічна релаксація.
7. Прослуховування психотерапевтичних історій, метафор.
8. Вільне малювання з подальшим обговоренням.

Тривалість програми: 45 годин (15 тижнів; 3 години на тиждень).

Є домашні завдання.

Програма складається з наступних модулів:

Особистісний	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Аналіз та прийняття свого «Я – образу»; ▶ вивчення внутрішніх конфліктів, страхів; ▶ знаходження внутрішніх ресурсів з метою формування позитивного відношення до себе; ▶ формування почуття внутрішньої стійкості особистості та довіри до себе; ▶ формування адекватної самооцінки.
Емоційно-вольовий	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Навчання засобам зниження емоційної напруги; ▶ емоційне усвідомлення своєї поведінки; ▶ визнання наявності агресивних, насильницьких імпульсів як особистісної проблеми; ▶ формування навичок самоконтролю.
Комунікативний	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Аналіз та корекція неадекватних, насильницьких моделей взаємодії; ▶ формування комунікативних навичок, заснованих на емпатії; ▶ формування адекватних засобів реагування у конфліктних ситуаціях.
Смислоттєві очікування та ціннісні орієнтації	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Аналіз життєвих очікувань; ▶ робота над цілепокладанням; ▶ аналіз існуючої системи цінностей; ▶ руйнування антигромадських, антисоціальних орієнтацій; ▶ регламентація способу життя.

Кожне окреме заняття складається з трьох частин:

- ▶ Вступна частина (розминка) (1/4 часу заняття).
- ▶ Основна (робоча) частина (1/2 часу заняття).
- ▶ Фінальна частина (1/4 часу заняття).

Вступна та фінальна частини зазвичай займають приблизно по чверті всього часу заняття. Близько половини часу приділяється власне роботі.

Вступна частина включає питання про самопочуття членів групи і одну-дві «рухавки». На початку кожного заняття ведучому важливо відчувати групу, діагностувати стан учасників, щоб скоректувати план роботи на день. У цьому можуть допомогти питання: «Що нового (доброго, незвичайного) трапилось за цей час?», «Назвіть одну добру і одну погану подію, які відбулися між нашими зустрічами», «Що запам'яталося з попереднього заняття?» та інше. При розминці використовуються різні вправи, які дозволяють учасникам настроїтися на роботу в групі, активізуватися, увійти до ситуації «тут та зараз».

Основна частина присвячена темі заняття. Вибір вправ залежить від етапу розвитку групи; до основної частини заняття можуть входити спеціальні (незаплановані) вправи, залежно від потреб групи. Ведучий стежить за груповою динамікою, підвищує мотивацію учасників, опрацьовує агресію, внутрішні конфлікти і т.ін.

Тематичний план тренінгової програми³⁸

№	Тема
1	Знайомство. Визначення правил групової роботи, цілей, перспектив тренінгу, очікувань учасниць. Попередня психологічна діагностика
2	Визначення особистісних та соціальних ролей, розташувань: життєва перспектива, соціальні та професійні ролі, особливості статевої поведінки
3	Позитивне прийняття себе. Формування внутрішньої стійкості особистості, довіри до себе
4	Побудова структурних блоків «Я-образу», нового ставлення до себе
5	Аналіз та корекція статевої поведінки. Формування стосунків «Я і моя Мати», «Я і мій Батько» як основи створення адекватного образу «Я-жінка» («Я-чоловік»).

³⁸ Одна тема може розглядатися протягом кількох занять.

№	Тема
6	Виявлення та корекція хибних настанов щодо взаємин з протилежною статтю. Навчання способів виявлення ознак зрілої та дисфункційної родини
7	Аналіз та корекція неадекватних моделей побудови міжособистісних стосунків
8	Визначення значимих життєвих очікувань та ціннісних орієнтацій
9	Розвиток уміння самостійно ставити ціль та знаходити шляхи її досягнення. Визначення типу орієнтації особистості учасниць (внутрішня/зовнішня), форм контролю (інтернальний/екстернальний), виявлення моментів передання відповідальності за свої дії іншим
10	Завершення роботи. Рефлексія. Психодіагностика з метою оцінки досягнутих результатів

▣ **Програма 4 (психолого-педагогічна корекційно-розвиваюча програма подолання агресивної поведінки підлітків)³⁹**

Мета програми: корекція агресивної поведінки підлітків у результаті цілеспрямованої педагогічної дії.

Завдання програми:

1. Формування мотивації до самовиховання і саморозвитку.
2. Формування базових ціннісних орієнтацій.
3. Підвищення особистісної самооцінки.
4. Навчання підлітків комунікативним навичкам.
5. Формування уміння вирішувати конфлікт за допомогою конструктивних альтернатив.
6. Формування відповідальної поведінки та толерантного ставлення до оточуючих.

Цільова група програми: підлітки з агресивною поведінкою, в т.ч. вихованці шкіл соціальної реабілітації;

Принципи побудови та структура програми: програма застосовує принципи структурного, когнітивного та особистісно-орієнтованого підходів.

Форма проведення: діагностика – індивідуальна; корекційна – групова.

Назва етапу	Зміст етапу
Дослідницький етап (16 годин)	Діагностика, виявлення факторів ризику
Підготовчий етап (10 годин):	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Налагодження стосунків тренера з групою; ▶ об'єднання групи, виховання здібності до погодженої взаємодії; ▶ зняття тривожності, збільшення впевненості в собі; ▶ формування бажання співробітництва та змін у своєму житті
Продуктивний етап (20 годин)	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Розвиток рефлексії, емпатії; ▶ оволодіння методами асертивної поведінки; ▶ гармонізація й оптимізація розвитку підлітка; ▶ оволодіння способами взаємодії зі світом і самим собою; ▶ вирішення конфліктів за допомогою конструктивних альтернатив
Завершальний етап (10 годин)	Вимірювання динаміки реакцій. Психодіагностика

Загальна тривалість програми – 56 годин.

Вміст вправ включає:

- ▶ технології роботи з групою (дискусія, мозковий штурм, обговорення в групі (міні-групі), лекція-бесіда, відеолекторії);
- ▶ ігрові методи;
- ▶ методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції;
- ▶ методи тілесно-орієнтованої психотерапії;
- ▶ методи арт-терапії.

³⁹ Авторська програма Н. Заварової, Г. Кирмач, В. Харченко (Центр практичної психології та соціальної роботи Луганського інституту післядипломної освіти). Текст наводиться за текстом пояснювальної записки.

■ Програма 5 (програма профілактики насильницької поведінки підлітків⁴⁰)

Мета програми: розвиток у підлітків навичок розв'язання конфліктних ситуацій соціально прийнятними методами та вміння контролювати власні агресивні імпульси.

Завдання програми:

- ▶ формування адекватних уявлень про насильство;
- ▶ формування паттернів ненасильницького розв'язання конфліктів та зниження ризику реалізації насильницької поведінки;
- ▶ розвиток комунікативних навичок, побудованих на емпатії;
- ▶ зниження ризику віктимізації шляхом формування позитивної самооцінки;
- ▶ корекція сформованих деструктивних форм поведінки.

Цільова група програми: підлітки 11-17 років.

Форма проведення: групова.

Структура програми:

Компонент	«Зона впливу»
Формування комунікативних навичок, тренінг асертивності	<ul style="list-style-type: none">▶ Розуміння процесу спілкування;▶ вербальна та невербальна комунікація;▶ система особистісних прав та цінностей;▶ комунікативний стиль;▶ асертивність та конфліктність
Усвідомлення та визнання соціальної норми насильства, прийняття відповідальності за власну поведінку	<ul style="list-style-type: none">▶ Визнання зон викривлення образу насильства;▶ поведінкові стратегії;▶ зв'язок між думками, емоціями та вчинками;▶ цілепокладання та система цінностей;▶ самооцінка
Розвиток емпатії та розуміння жертви насильства	<ul style="list-style-type: none">▶ Когнітивна та емоційна емпатія;▶ усвідомлення думок та почуттів жертви насильства
Розвиток навичок конструктивної соціальної взаємодії	<ul style="list-style-type: none">▶ Прийняття концепції ненасильницьких дій;▶ медіація і консенсус;▶ розв'язання конфліктів;▶ впевнена, невпевнена та агресивна поведінка

Відповідно до групових очікувань й групової динаміки, окремі вправи можуть бути модифіковані, їх порядок може бути змінено, але загальна спрямованість курсу має зберігатися, і кожен компонент, описаний у таблиці, має бути представлений хоча б частково.

Тривалість: програму розраховано на 16,5 урочних годин. Вона може бути розділена на 11 занять по 90 хвилин кожне (заняття 6-7 і 9-10 є подвоєними та продовжуються 140-150 хвилин. Отже, такий розклад робить програму прийнятною для реалізації в школі та закладах позашкільної освіти. Тренінг також може бути проведений методом занурення, інтенсивний (3 дні по 300-330 хвилин «чистого» часу). В останньому випадку термін тренінгового курсу складає 15,5 годин за рахунок зменшення часу на проведення вправ для розігріву та кінцевих вправ. Інтенсивний варіант може бути рекомендований громадським організаціям, які працюють з підлітками.

➔ 3.3.3. ЗРАЗКИ ВПРАВ, ЯКІ МОЖУТЬ ЗАСТОСОВУВАТИСЯ В КОРЕКЦІЙНІЙ РОБОТІ

Нижче наведені зразки вправ, які можуть бути використані при проведенні корекційної роботи. Вправи подані у тій формі, в якій вони можуть виконуватися в групі.

«Історія імені»

Пропонуємо членам групи представитися, використовуючи власне ім'я, і розповісти про нього: як воно було вибрано; його етнічне коріння; чи міняв учасник ім'я або ж тільки хотів це зробити; чи були у нього прізвиська; чи любив він своє ім'я; як він хотів би, щоб його називали.

⁴⁰ Авторська програма О. Кочемировської.

Дана вправа багато що говорить про людину, тому що з ім'ям пов'язана і історія життя людини, і її відчуття. Це може стати добрим розігріванням перед психодраматичною роботою.

«Хто Я?»

Інструкція: «Протягом 15 хвилин Ви повинні відповісти на питання: «Хто Я?», використавши для цієї мети 20 слів або пропозицій. Не прагніть відібрати правильні або неправильні, важливі або неважливі відповіді. Пишіть їх так, як вони приходять Вам на думку. Правильних і неправильних відповідей тут бути не може».

Аналіз результатів (коментар тренера):

Подивіться, скільки слів і пропозицій Ви встигли написати за 15 хвилин. Чим більшу кількість слів і пропозицій Ви встигли написати за відведений час, тим вищий у Вас рівень самопрезентації. Зверніть увагу, Ви використали всі 15 хвилин або припинили роботу десь у середині, вирішивши, що про себе все можливе Ви вже сказали? Останнє найчастіше свідчить про те, що у людини є обмежене коло уявлень, і вона не користується можливістю заглянути за його межу.

Якщо відповідей у Вас дуже мало – не більше 8, це означає, що Ви або не бажаєте розкривати себе (навіть самому собі), або (що зустрічається частіше) просто не думаєте про себе і користуєтеся в повсякденному житті лише деякими, можливо, найбільш важливими, а частіше найбільш простими й очевидними характеристиками.

Від 9 до 17 відповідей – це середній, помірний рівень самопрезентації. Як майже про всякий середній рівень тут складно сказати що-небудь визначене. Подумайте, що Вам перешкодило відповісти? Чого Вам не вистачало? Не змогли відразу включитися в роботу? Жорстко контролювали себе, піддаючи свої відповіді строгій цензурі? Або Вам не вистачило слів, щоб виразити те, що Ви відчуваєте? Проаналізуйте.

Коли відповідей 18 і більше, це говорить про високий рівень самопрезентації. Це свідчить про те, що людина дивиться на себе з різних сторін, так або інакше думає про себе і, головне, не соромиться самого себе. Але, зверніть увагу, чи немає у Вас відповідей, що повторюються, наприклад: «Я люблю рок-музику», «Моє найулюбленіше заняття – слухати музику» і тому подібне. Такі відповіді, що повторюються, свідчать про те, що людину хвилює якась одна тема, одна проблема. Це важливо, але для визначення рівня самопрезентації порахуйте всі ці відповіді як одне. Підкресліть і випишіть цю важливу для Вас тему, навіть якщо вона здається Вам дивною. Подумайте, чому Ви «застрягли» саме на ній. Це ніколи не буває випадковим.

Якщо відповідей більше 22 – має місце схильність до демонстрації, бажання бути в центрі загальної уваги.

Тепер проаналізуємо відповіді з погляду змісту. Напевно, Ваш самоопис починається зі слів «дівчина/хлопець», «подруга/друг», «син/дочка», «брат/сестра» і тому подібне. Це так звані ролеві й формально-біографічні характеристики. Подивіться уважно, скільки у Вас таких характеристик, яке місце вони займають у Вашому автопортреті? Якщо таких характеристик більшість, то Ви маєте декілька соціальних ролей. Але де ж в цьому Ви? У чому тоді виявляється Ваша індивідуальність? Закреслюйте ці відповіді, що залишається? Ви дійсно більше нічого не бачите в собі або ж «висунули» їх вперед, щоб не думати про щось інше? Тоді про що?

Тепер подивіться на свої відповіді з погляду часу. Вони відносяться до минулого, теперішнього чи майбутнього часу, або вони взагалі поза часом? Якщо більшість відповідей відносяться до минулого, чому так вийшло? Ваше минуле Вам здається кращим, ніж сьогодні або, навпаки, у минулому було щось, що заважає Вам жити і сьогодні. Зв'язуючи все в своєму житті в основному з майбутнім, що Ви залишаєте сьогоднішньому дню? Який Ви сьогодні? Якщо більшість відповідей поза часом – у Вас немає відчуття, що Ви міняєтеся, що щодня ставляться перед Вами нові завдання? Вам подобається це відчуття стабільності, постійності? А може бути Ви просто боїтеся мінятися, боїтеся нового, невідомого, що може виявитися у Вас? Якщо у Ваших відповідях поєднується минуле, сьогоднішнє і майбутнє, причому сьогоднішнє все ж таки більше, це свідчить про повноцінне відчуття часу свого життя.

Ще раз подивіться на відповіді. Поставте біля кожного з них «+» – якщо це Вам в собі подобається, «-» – якщо не подобається, «0» – якщо Вам все одно і «?» – якщо Ви не можете вирішити, подобається Вам це в собі чи ні. Порахуйте кількість знаків. Яких більше – позитивних або негативних? А, може, в основному нулі або знаки питання? Це свідоцтво Вашого відношення до самого себе – приймаєте Ви себе або відкидаєте, любите чи ні, байдужі або самі не знаєте, як до себе відноситися. Звичайно, насправді відношення до себе – набагато складніша річ. Ми отримали лише перші, найзагальніші орієнтири. Але вони теж багато про що говорять. Тепер зверніть увагу на наявність таких характеристик у себе як «злий (а)», «добрий (а)», «поганий (а)», «дурний (а)», «розумний (а)», «невдаха», «щасливчик» – наскільки вони є результатом Ваших роздумів про себе, а наскільки ярликом, який Ви повісили на себе, щоб до Вас ніхто і, перш за все, Ви самі, не чіплялися? Відповідь на це питання вимагає серйозних роздумів і навіть мужності.

Виберіть відповіді (бажано не менше 10), які, на ваш погляд, найбільш важливі для Вас, і напишіть, чому Ви володієте тими або іншими рисами. Наприклад, так: «Я непривабливий (а) тому, що вже таким (ою) народився (лася)». Після розділіть ці відповіді на чотири категорії: «залежить від мене» (позначте категорію буквою «Я»); «залежить від інших» (буква «І») – від кого, до речі?; «від випадку, долі» (буква «Д»); «ні від чого не залежить, просто так вийшло» (буква «Н»).

Тепер порахуйте, скільки у Вас відповідей в кожній категорії. Яких відповідей у Вас більше: відповідей «І» або відповідей «Д»? Ви вважаєте себе іграшкою в руках інших людей або в руках долі? А може Ви думаєте, що людина – це те, що з неї ліпить життя, інші люди? Але чи не відмовляєтеся Ви тим самим від себе, від того, щоб відчувати себе господарем свого життя, свого власного «Я»?

Якщо у Вас домінує буква «Я» – добрий результат. Але задумайтеся, якщо Ви майже у всіх випадках бачите причину тільки в собі, чи не призводить це до того, що Ви намагаєтеся контролювати у своєму житті все і вся? Переважання букви «Н» говорить про те, що Ви від когось ховаєтеся або від чогось тікаєте, позбавляючи себе шансу проаналізувати і зрозуміти дещо в собі, в своєму житті, в тому, чому Вам везе або не везе.

«Я – предмет»

Ведучий пропонує групі відповісти на питання: «Якби Ви були предметом, то яким?» Кожен учасник записує на аркуші паперу цей предмет і його якості, які повинні відображати його «Я», при цьому, не указуючи свого імені. Після виконання завдання ведучий забирає картки з відповідями і зачитує їх групі. Всі учасники описують людину, яка закодувала себе таким чином, а після відгадують, хто це.

«Я у символічній формі»

Ця вправа може бути продовженням попередньої. Цього разу учасникам знадобляться кольорові олівці й папір.

Інструкція: «Уявіть, будь ласка, себе у вигляді якогось предмету або явища природи, тварини або рослини, того, що краще всього охарактеризувало б Вас, Ваш характер, стиль життя і т.д. Потім намалюйте цей образ якомога детальніше. Аркуш не підписується».

По завершенню роботи, тренер забирає малюнки, змішує їх, щоб не можливо було визначити, кому вони належали.

Кожен з малюнків по черзі демонструється тренером всім учасникам групи. Завдання останніх – виходячи із змісту зображення, «відчутти» й описати особливості цієї людини: відношення до себе, інших, відмінні риси характеру, взаємини з протилежною статтю, відношення до життя, перспективи, проблемні моменти особистості, «темні плями» минулого, все, що тільки можливо буде припустити з деталей малюнка. Головний герой на протязі цього часу зберігає мовчання і не видає себе. Після того, як аналіз малюнка завершений, слово надається авторові, де він може внести поправки, висловити свої міркування, висновки, відчуття з приводу почутого.

«Мій страх»

Мета даної вправи – навчити учасників способам поводження з чинниками внутрішньої невизначеності.

Хід роботи:

1. Тренер просить членів групи намалювати на папері «мій найстрашніший страх» і зробити написи, що відображають його зміст. Краще, якщо малюнок буде виконаний кольоровими олівцями або маркерами.
2. Тренер оголошує, що зараз відбудеться «зліт» страхів. Кожен учасник від імені свого страху представляється і пояснює, як саме він впливає на господаря і навіщо. Після цього «страхи» з'ясовують, хто з них найстрашніший. Далі вони з'ясовують, чому їх господарі не можуть без них прожити.
3. Обговорення результатів повинно включати відношення учасників до страхів після «зльоту».

В результаті мають бути з'ясовані функції наявного страху, «користь» для даної конкретної людини, а також його причетність до унікальності учасника.

«Листок по колу»

Вгорі на невеликому аркуші паперу кожен учасник пише своє ім'я та пускає по колу. Член групи, який отримав аркуш, повинен написати, що йому подобається (або чим він захоплюється) в людині, чиє ім'я написано на аркуші. Далі край аркуша, на якому був зроблений напис, завертається і передається наступному, і так до тих пір, поки аркуш не повернеться до свого господаря.

«Сильні сторони і таланти»

Дана вправа дозволяє виявити сильні сторони і таланти, підвищити толерантність до відчуттів, які виникають при усвідомленні своїх позитивних якостей, а також узяти відповідальність за свої хороші якості.

Інструкція: «У всіх нас є сильні сторони. Ми іноді зосереджуємось на негативних сторонах і забуваємо про свої хороші якості, які успадкували й розвивали. Перерахуйте деякі з цих основних якостей, які Ви принесли через своє життя, і які дадуть Вам сили для зміни в майбутньому».

Далі просимо учасників вибрати будь-яку людину з групи, від якої вони хотіли б одержати лист з позитивною оцінкою власної особистості, де містилися б подяка за їх силу, допомогу і визнання їх хороших якостей. Але написати цей лист учасникам буде необхідно самостійно, тобто самим собі, неначе вони є тією людиною.

Написані листи можуть обговорюватися як в парах, так і всією групою. Можна попросити учасників вибрати кого-небудь в групі на роль того, хто слухає або читає лист.

Робота в «акваріумі»

Робота в техніці «акваріум» припускає розділення групи на два кола – зовнішнє і внутрішнє. Внутрішнє коло обговорює задану ведучим тему дискусії, а зовнішнє коло тільки слухає, не маючи права вступати в дискусію. Так, проводяться три сесії: у першій – дискусію веде перше коло, в другій – вони міняються місцями, в третій – йде сумісне обговорення. Кожна сесія обмежена часом – 30 хвилин. Частина кожного компоненту залежить від ступеня довіри в групі, від готовності групи до тісного психологічного контакту і т.ін.

Можливі теми для обговорення:

- ▶ Я і моя агресія.
- ▶ Насильство як засіб існування.
- ▶ Навіщо мені необхідна злість й насильство.
- ▶ Як зміниться моє життя, якщо в ньому не буде місця насильству.
- ▶ Як відчують себе жертви мого насильства.
- ▶ Як я можу контролювати свою злість.
- ▶ Мої права і права інших людей.
- ▶ Мої обов'язки і обов'язки інших людей.
- ▶ У чому полягає цінність життя людини.
- ▶ Що таке «добре» і що таке «погано».
- ▶ Що означає несправедливість.
- ▶ Які головні цінності в житті.

Навколо кожної з тем можуть виникати додаткові питання.

«Малюнок жертви»

Кожному учасникові пропонується пригадати одну постраждалу від його агресивного стану людину. Далі просимо намалювати жертву якомога детальніше, використовуючи кольорові олівці або маркери. Після цього кожен з учасників по колу демонструє свій малюнок і розповідає про те, що трапилося від імені жертви, прагнучи не упускати ніяких деталей. В кінці вправи обов'язково обговорити у колі відчуття, які переживали учасники в процесі малювання й розповіді. Можлива глибша робота з одним з учасників, який краще за інших увійшов у роль жертви.

«Образ насильства»

На першому етапі просимо учасників на аркуші паперу написати слово «НАСИЛЬСТВО». Потім необхідно протягом 10 хвилин поряд написати якомога більше слів-асоціацій на це поняття. Наприклад: НАСИЛЬСТВО – страх, біль, сила і так далі.

На другому етапі кожен учасник у колі зачитує свої слова-асоціації після чого ведучий повинен підвести учасників до групової дискусії на задану тему.

«Гарячий стілець»

З групи вибираються два добровольці. Вони сідають на два стільці, що стоять один напроти одного, але в центрі всієї групи. Один учасник наділяється роллю «жертви», інший – що «здійснює насильство». Завдання агресора – пригадати людину, якій він недавно заподіяв біль, і уявити, що на стільці навпроти сидить саме вона. Ведучий повинен стимулювати розмову між «жертвою» і агресором. В кінці вправи обговорюються відчуття кожного з учасників вправи, вислуховуються переживання й думки решти членів групи.

Вправу можна продовжити, помінявши головних учасників місцями.

«Маяк»

Учасникам надається наступна інструкція: «Сядьте в зручну позу, розслабтеся, можете закрити очі. Уявіть собі маленький скелястий острів далеко від землі. У центрі острова, на вершині, стоїть маяк. Тепер Ви – цей маяк. Ваші стіни такі товсті та міцні, що навіть сильні вітри, котрі постійно дмуть на острові, не можуть похитнути Вас. Із вікон маяка і вдень, і вночі, в будь-яку погоду, на зустріч кораблям лунуть промені світла, які слугують їм орієнтиром. Пам'ятайте про енергетичну силу, завдяки якій є світло, що рятує моряків від неприємностей і вселяє в людей надію і впевненість.

«Стан»

Вправа виконується в два етапи. На першому – просимо учасників за допомогою кольорових олівців або маркерів на одній стороні аркуша ватману намалювати свій гнів. На другому етапі учасники повинні зобразити свій стан, коли вони відчували себе щасливими. Потім кожен член групи демонструє і пояснює свої малюнки.

В кінці вправи необхідне групове обговорення того, що відбувається.

«М'яч по колу»

Група сідає на підлогу в тісне коло так, щоб сусіди торкалися один одного. Ноги повинні бути витянуті в середину кола, руки за спиною спиратися на підлогу. П'яти під час гри не повинні відриватися від підлоги, руки також залишаються на місці, все інше може рухатися. Один з учасників тримає м'яч на колінах. Мета вправи полягає в тому, щоб, не допомагаючи собі руками, щонайшвидше передавати м'яч по колу. Підсилюючи ефект, будь-який з учасників може прокричати: «Зміна напрямку!» або «Швидше!».

«Розтисни кулак»

Вправа дає можливість добре пізнати партнера: його сприйнятливості, особливості поведінки, прямо-ту або замкненість, схильність до маніпулювання, стиль поведінки в конфліктах.

Учасники групи розбиваються на пари, сідають поряд і вирішують, хто з них буде **А**, а хто – **Б**. **А** стискає праву руку в кулак. Перед **Б** постає завдання – розтиснути кулак **А**. Він може вибирати будь-який спосіб (словесна або фізична дія), який здається йому прийнятним, і пробує застосувати його, а партнер **А** вирішує, чи хоче він чинити опір, як довго він буде це робити, і коли він поступиться партнерові. Згодом пари міняються ролями. Коли пари завершили роботу, вся група обмінюється отриманим досвідом:

- ▶ Які засоби тільки підсилювали опір?
- ▶ Які засоби можна назвати тактовними?
- ▶ Чи намагався хто-небудь перевірити, як партнер реагує на стрес?
- ▶ Чи грала яку-небудь роль довіра партнерів один до одного?
- ▶ Як би Ви оцінили ступінь довіри у групі в цілому?

«Побоювання»

Учасники обирають собі в партнери того, з ким їм важко або не дуже хочеться спілкуватися. Для цього достатньо, щоб хоч один з партнерів переживав би негативні почуття й недовіру до іншого. На краще, якщо недовіра не взаємна. Пари розходяться по кімнаті.

Той, хто переживає до партнера негативні почуття, має 5 хвилин, щоб повністю вивчити причини свого недовір'я. Він повинен говорити своєму партнерові фрази, які завжди починаються так: «Я не довіряю тобі, тому що...». Партнер мовчки слухає, не ставлячи питань і ніяк не коментуючи ці вислови, тим більше – не вступаючи в суперечку. Замість цього він намагається розглядати цю відвертість (часто неприємну) як перший крок на шляху до зближення. Після закінчення 5 хвилин та людина, якій були адресовані звинувачення, має

можливість дати на них відповідь. Вона підтверджує те, що, на її думку, було відмічено правильно, і обов'язково говорить про те, в чому її партнер помиляється. Після цього партнери міняються ролями.

«Розмова через скло»

Учасники розбиваються на пари. Далі кожна пара за допомогою жестів, міміки й пантоміміки прагне про що-небудь домовитися. Тему ведучий повідомляє одному з них, і він повинен передати цю інформацію своєму партнерові, уявляючи, що стоїть перед звуконепроникним склом. Розмовляти заборонено!

Обговорення вражень про вправу в групі.

«Схожі і різні»

Кожен учасник отримує папір і ручку. На аркуші він пише 2 імені: тієї людини з групи, яка, як йому здається, схожа на нього більше за всього, і того, хто зовсім на нього не схожий – за темпераментом, установками, поведінкою й характером. Потім кожен учасник повідомляє імена тих двох, яких він вибрав, і стисло розповідає, чому він це зробив.

У завершальній дискусії всі учасники можуть прокоментувати подію та обговорити деякі питання:

- ▶ Наскільки вірно кожен сприймає себе і тих, хто його оточує?
- ▶ Наскільки високий ступень справжньої схожості та відмінностей і наскільки великий ступень проєкцій?
- ▶ Чи мають вибрані люди якесь символічне значення? Можливо, вони викликають спогади про відносини в сім'ї, про друзів, ворогів – тобто нагадують людей, з якими людині, яка вибрала їх, довелося зустрічатися в житті?
- ▶ Яких членів групи особливо часто вибирали інші учасники, яких – дуже рідко? Що це означає?
- ▶ Як відчували себе вибрані учасники? Чи був вибір, на їх думку, адекватний?

«Конфлікти»

Учасники діляться на пари. Перший співбесідник звинувачує в чомусь іншого, створюючи ситуацію конфлікту. Другий член пари реагує трьома різними способами:

1. виправдовується і вибачається (з позиції жертви).
2. Використовує «Ти-повідомлення» у відповідь звинуваченням (позиція обвинувача).
3. Використовує «Я-повідомлення».

Потім учасники міняються ролями і придумовують нову ситуацію конфлікту. Надалі, в колі кожна пара показує групі свою ситуацію і варіанти рішень. Група аналізує побачене, правильність використання прийому «Я-повідомлення».

«Емпатія»

Один з членів групи виходить з кімнати. Ті, які залишилися, повинні охарактеризувати його, називаючи риси характеру, звички, особливості поведінки, причому виключно позитивні. Хтось з групи при цьому веде «протокол», записуючи, хто і що сказав з приводу того, хто вийшов. По закінченню обговорення запрошується головний учасник, якому зачитується сказане. Його завдання – визначити, хто міг би про нього таке сказати.

«Мої 3 мети»

Вправа проводиться в три етапи, на кожен з яких виділяється по 6 хвилин часу:

1. Учасникам необхідно виписати три головні мети на найближчі три роки життя.
2. Визначити три головні мети на найближчий рік життя.
3. Таким чином, мета першого року з попереднього пункту завдання розбивається на конкретніші й найближчі цілі.
4. Просимо учасників уявити собі страшну ситуацію – з певних причин Вам залишилося жити півроку. Які будуть Ваші три мети на цей час?

Тут учасники уявляють критичну ситуацію, стимулюючи або активну позицію по відношенню до своїх життєвих перспектив в цілому, або демонструють пасивну модель життєдіяльності, що стає предметом обговорення в групі.

Додаткові питання для обговорення:

- ▶ Чи вдалося виконати завдання повністю?
- ▶ Чи має місце узгодженість першого й другого пункту завдання?
- ▶ Які почуття Ви переживали при виконанні вправи?
- ▶ Який досвід був Вами отриманий при виконанні вправи?

«Минуле, сьогодні, майбутнє»

Вправа є одним з варіантів «гарячого крісла». У середину кола ставиться крісло, в яке запрошується сісти будь-хто охочий з членів групи. На першому етапі роботи головний герой вправи зберігає повне мовчання, не залежно від того, що чує в свою адресу. Решта членів групи якийсь час уважно роздивляється його, вивчає, звертає увагу на свої відчуття, які викликає у них головний герой, а потім по черзі діляться своїми враженнями. Ці враження доцільно структурувати певним чином. Спочатку учасники обговорення повідомляють свої припущення, домисли про те, якою була в ранньому дитинстві людина, яка сидить в «гарячому кріслі». Якими пестливими іменами її називали близькі, як її дратували в школі, яким характером вона відрізнялася, як ладнала з однолітками, батьками, представниками протилежної статі і так далі. Головний герой лише слухає і намагається відстежувати власні переживання, емоції, враження, які виникають у нього при цьому.

Потім група повідомляє головному героєві свої припущення і домисли щодо того, який цей учасник поза заняттями в даній групі, який він в сім'ї, як його сприймають люди в його справжньому житті.

І, нарешті, група повідомляє про те, що, на її думку, чекає на цю людину в майбутньому, якою вона буде через 10 років.

Після цього слово надається головному героєві. Він може говорити все, що накопилось до цього моменту на душі. Має право коментувати або обійти мовчання окремі репліки, фрази, повідомлення. Нерідко така процедура викликає загострення переживань, тому тренерів важливо стежити за тим, щоб решта учасників групи, які тепер уже стають слухачами, не перебивали, не переривали своїми репліками, виправданнями, питаннями, співчуваючими фразами монологу людини з «гарячого крісла».

Дану вправу можна проводити впродовж декількох занять з різними учасниками.

«Цілепокладання»

Інструкція: «Говорять, що наше життя достатньо довге, щоб встигнути виправити свої помилки, але не достатньо коротке, щоб не зробити нових. Керуючись цією мудрістю, спробуємо правильно розпорядитися нашим майбутнім.

- ▶ Подумайте, будь ласка, якби це було у Ваших руках, як довго Ви б хотіли прожити?
- ▶ Визначтеся, скільки років в цьому випадку у Вас залишається попереду?
- ▶ Розділіть цей період на п'ять етапів, кожен з яких повинен мати свою мету. Позначте ці цілі.
- ▶ Тепер зосередьтеся на першому (з п'яти) етапі. Розбийте вже позначену мету даного етапу на 3-5 конкретніших цілей. До кожної конкретнішої мети пропишіть завдання, шляхом вирішення яких Ви будите рухатися до поставленої мети, і свої дії з приводу виконання поставлених завдань (тобто, що конкретно Вам необхідно зробити для того, щоб вирішити позначені завдання»).

Обговорення результатів роботи.

«Дороги»

Після етапу розслаблення просимо учасників тренінгу уявити собі дорогу, дорогу свого життя. У кожного виникне свій образ: асфальтованої, шосейної дороги, стежини, струмочка, бездоріжжя і так далі. В процесі роботи необхідно стимулювати учасників до детального переживання образу: яка ця дорога, від куди починається, куди веде, чи «бачать» вони її нібито з боку або рухаються по ній; чи легко їм йти; чи є хтось поряд, що на узбіччі дороги; чи є колір у цього образу, запах, відчуття на тілесному рівні; яке емоційне переживання образу, і так далі.

По завершенню роботи з бажаними проводиться аналіз та інтерпретація результатів переживання даного образу, корекція уявлень про свій життєвий шлях і перспективи.

«Боротьба з собою як спосіб зміни»

Інструкція:

«Життя нам дає можливість, як насолоджуватися ним, так і примушує здійснювати певні дії, які приносять користь, але робити їх не хочеться. Заповніть, будь ласка, нижче приведену таблицю, з урахуванням Ваших сьогоднішніх бажань».

Треба	Хочу
...	...

Далі просимо групу розбитися на трійки, де один – це людина («господар»), яка не може вирішити, чого слід дотримуватися – «треба» або «хочу»; другий – виконуватиме роль «треба»; третій – «хочу».

Кожен з героїв з іменами «Треба» і «Хочу» повинен докладно довести своєму «господареві», що саме він найбільш значущий в його житті. Вислухавши обох, «господар» повинен вибрати когось одного з них. Далі учасники тренінгу міняються ролями так, щоб кожен з трійки опрацював свої «треба» і «хочу».

По завершенню роботи, трійки повертаються до кола для обговорення отриманих результатів.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ
ДЖЕРЕЛ

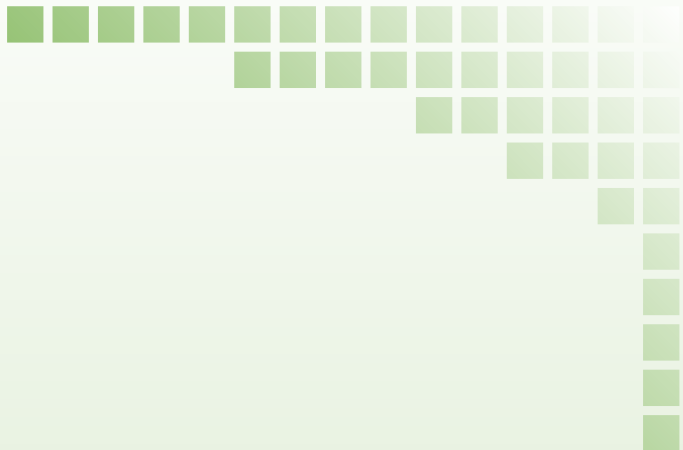
1. Адлер А. Детская психология и исследование невротозов // Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. – М. : За экономическую грамотность, 1995. – С. 97–120.
2. Акоста В.Г., Бисли М., Джайма Ш. Насилие в семье: Как бороться с ним государству. – Пер. с англ. – М. : Глас, 1999.
3. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины. // Психология семьи. Уч. пособие. – Самара: Изд. дом „Бахрах-М“, 2002. – с. 294–308.
4. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни / Ю.М. Антонян. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 318 с.
5. Антонян Ю.М. Проблемы внутрисемейной агрессии / Ю.М. Антонян, И.В. Горшкова, Л.М. Зулкарнеева. – М. : НИИ МВД, 1999. – 56 с.
6. Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М. : Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 16 – 33.
7. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений: Пер. с англ. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 11–502.
8. Беличева С.А. Основы превентивной психологии / С.А. Беличева. – М. : Редакц.-изд. центр консорциума «Социальное здоровье России», 1994. – 221 с.
9. Блага А.Б. Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – № 2 – С. 161–165.
10. Бойко О.В. Побутове насильство як об'єкт кримінологічних досліджень // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 18.– X. : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С. 470–474.
11. Браун Дж., Кристенсен Д. Теория и практика семейной психотерапии – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
12. Брижоватий Т.В., Яковчук-Бесараб К.О. Соціальні послуги дітям, які зазнали насильства в сім'ї // Стандарти соціальних послуг. Збірка проектів документів. Книга 2 / Ред. Л.Л. Сідельнік. – К. : ТОВ «ЛДЛ» – УФСІ. – С. 92–142.
13. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2000. – 426 с.
14. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: Пер. с нем. – М. : Педагогика, 1991. – С. 50–71.
15. Восстановительное правосудие для несовершеннолетних и социальная работа: учеб. пособие / под ред. Л.М. Карнозовой. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2001. – 334 с.
16. Гайдаренко Н.В., Ярославцева Н.Д. Психологические последствия жестокого обращения с детьми // Актуальные проблемы современного детства. – М., 1994. – С. 88–92.
17. Гидденс Э. Социологическое значение созависимости // Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. – СПб. : Питер, 2004. – С. 106–122.
18. Гришко А.А. Формирование моделей адекватного семейного и материнского поведения у женщин, отбывающих наказание в виде лишения свободы. Практическое пособие. – X. : НТМТ. – 2007. – 72 с.
19. Дворянчиков Н.В., Ткаченко А.А. Некоторые дизонтогенетические механизмы формирования садизма // Российский Психиатрический Журнал – № 3 – 1998. – С. 4–9.
20. Дети риска. Практические аспекты психологической помощи детям, пострадавшим от насилия. – СПб. : Санкт-Петербургский Фонд кризисной психологической помощи детям и подросткам «Новые шаги». – 2002. – С. 8–14.
21. Догадина М.А., Пережогин Л.О. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших. – М. : Сам себе адвокат . – <http://www.rusmedserv.com/psychsex/sexvictim.shtml>
22. Елизаров А. Н. Социально-психологическая помощь семье, страдающей от насилия // Психология зрелости и старения. Ежеквартальный научно-практический журнал. – 2006. – № 4(36). – С. 32–48.

23. Ениколопов С.Н., Дворянчиков Н.В. Концепции и перспективы исследования пола в клинической психологии [Електронний документ] // Журнал практической психологии и психоанализа – № 2 – 2002. – Режим доступу: http://svitk.ru/004_book_book/14b/3103_enikolopov-koncepcii.php
24. Ефективне запобігання та реагування на випадки насильства в сім'ї. Методичний посібник для тренерів з проведення тренінгів для дільничних інспекторів міліції / О. Кочемировська, Д.Й. Стрейстану, Г. Христова. – Запоріжжя: Друкарський світ, 2010. – 364 с.
25. Єсипенко О.М. Роль центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в організації та наданні допомоги/послуг особам, які вчинили насильство – Луганськ: Луганський обласний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, 2009. – 19 с.
26. Журавель Т.В., Кочемировська О.О. Вплив несприятливих умов соціалізації на формування дезадаптивних форм мислення та поведінки дитини // Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів: навчально-методичний посібник / Авт. кол.: Бондаренко Т.В., Гришко А.А., Журавель Т.В., Зверева І.Д. та ін. / За заг. ред. І.Д. Зверєвої – К. : «Версо 04», 2011 – 760 с. – С. 256–274.
27. Забезпечення правового та психолого-педагогічного супроводу дітей з асоціальними проявами у поведінці в умовах закладу соціальної реабілітації: Методичний посібник / Укл. Луценко Ю.А., Шиян О.П. – К. : ПЦ «Фоліант», 2009. – 136 с.
28. Запорожець О.Д. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх: Метод. рекомендації. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 44 с.
29. Защита детей от жестокого обращения / Под ред. Е.Н. Волковой. – СПб. : Питер, 2007. – 256 с.
30. Зиновьева Н.О., Михайлова Н. Ф. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации. – СПб., 2003. – С. 3–38.
31. Ильина С.В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств // Вопросы психологии – 1998 – № 6 – С. 65 –75.
32. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Харків, 2006.
33. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / Авт.: Брижик В.О., Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Нікітіна О.М., Христова Г.О. / За заг. ред. Журавель Т.В., Христової Г.О. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 238 с.
34. Кле М. Психология подростка: Психосексуальное развитие: Пер. с фр. – М.: Педагогика. – 1991. – 171с.
35. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков: Социально-психологические и психиатрические аспекты. – Мн. : Беларусь, 1988. – 207 с.
36. Конышева Л.П., Коченов М.М. Влияние поведения жертвы сексуальных посягательств на их исход // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – 1995. – Вып. 8. – С. 209.
37. Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности и фемининности в норме и патологии). – Харьков: Основа, 1996. – С. 72–78.
38. Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психосексуальное развитие человека. Формирование мужского гендера. – Харьков: Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. инт-т». – 2005. – С. 85–93.
39. Кочемировская Е.А. Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков. Практическое пособие. / Е.А. Кочемировская, А.А. Гришко. – Харьков: НТМТ, 2007. – 84 с.
40. Програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації [Електронний документ] / Кочемировська О., Мустафаєв Г., Заварова Н., Михайлов Б., Романова І. та ін. – К. : ОБСЄ, 2009 – 127 с. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/ukraine/75925>

41. Кочемировська О.О, Христова Г.О. Український досвід у сфері впровадження корекційних програм та системи заходів юридичної відповідальності, що застосовуються до осіб, які вчинили насильство в сім'ї // Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні – 2009: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти. Аналітичний звіт / Хаар Р, Лактіонова Г.М, Христова Г.О., Кочемировська О.О. та ін. / Ред. О. Кочемировська, уряд. О. Кочемировська, С. Павлиш. – К.: ПРООН, 2010.
42. Кочемировська О.О. Вікова психологія для суддів: дитина в контакт з законом. – Харків, 2009. – 100 с.
43. Кочемировська О.О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с.
44. Кочемировська О.О. Стандарти якості надання соціальних послуг: загальні засади та можливі механізми запровадження // Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від насильства в сім'ї / О. Кочемировська, Г. Христова. – Запоріжжя: Друкарський світ. – 2011. – 228 с. – С. 91–154.
45. Кошелева А.Д., Алексеева Л.С. Психологическое насилие над ребенком в семье, его причины и следствия // Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания. – 2000. – С. 21–69.
46. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2002. – 992 с.
47. Криминология / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М., 1995. – С. 275–276.
48. Куницына В. Н. Стратегии и тактики влияния и манипулирования // Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Козаринова, В. М. Погольша – СПб.: Питер, 2001. – С. 174–191.
49. Кэмпбелл Д. Насилие как защита от нервного расстройства в подростковом возрасте // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 241–253.
50. Кэмпбелл Д. Щит стыда: размышления об оценке состояния подростков, совершивших сексуальное насилие над детьми // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗов / Под ред. Н.К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С. 254–273.
51. Лебедев А.В. Оценка нервно-психического состояния подростков, состоящих на учете в инспекции по делам несовершеннолетних. // Психология и профилактика асоциального поведения несовершеннолетних / Под ред. С.А. Беличевой. – М.: Редакц.-изд. центр консорциума «Социальное здоровье России», 1996. – 268 с.
52. Личко А.Е. Подростки с повышенным риском алкоголизации / А.Е. Личко, А.А. Александров, А.А. Вдовиченко. – Л.: Медицина, 1977. – С. 50–54.
53. Личко А.Е. Подростковая психиатрия / А.Е. Личко. – М.: Медицина, 1979. – 312 с.
54. Миллер Э. Политические последствия дурного обращения с детьми // Обыкновенное зло: исследование насилия в семье / Сост. и ред. О.М. Здравомыслова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – С. 17–42.
55. Москаленко А.П. Формирование адекватного отцовского поведения у мужчин, отбывающих наказание в местах лишения свободы. Психологический тренинг. – Харьков: НТМТ. – 2007. – 120 с.
56. Московка М.М. Жорстокість та насильство до дітей у сім'ї як соціальний феномен // Все для вчителя. – 2009. – № 1. – С. 43–46.
57. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2005 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, А.С.К., 2005. – 1104 с.
58. Овчарова Р.В. Справочная книга школьного психолога / Р.В. Овчарова. – М.: «Просвещение», «Учебная литература», 1996. – 352 с.
59. Осипова А.А. Общая психокоррекция / А.А. Осипова. – М.: ТЦ «Сфера», 2000. – 512 с.

60. Осухова Н.Г. Психодрама: помощь детям, пережившим насилие // Лучшие страницы педагогической прессы. – 2001. – № 4. – С. 84–90.
61. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорсткого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Журавель Т.В., Кочемировська О.О., Ясеновська М.Е. / Заг. ред. Безпалько О.В. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.
62. Практическая психология образования: Учебник для студентов высших и средних специальных учебных заведений / Под ред. И.В. Дубровиной. – М. : ТЦ «Сфера», 1998. – 528 с.
63. Психология семьи. Сборник / Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2002. – 752 с.
64. Психолого-педагогічна корекційно-розвиваюча програма з подолання агресивної поведінки підлітків. – Луганськ: ЛОІПО, 2009 – 6 с.
65. Психотерапия: / Б.В. Михайлов, С.И. Табачников, И.С. Витенко, В.В. Чугунов. – Харьков: Око, 2002. – 768 с.
66. Пшонка В. Виступ на Всеукраїнській нараді з питань захисту прав дитини 27 жовтня 2011 року.
67. Райкус Дж., Хьюз Р. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: Практическое пособие: В 4 т. Т. I. Концептуальные основы социальной работы с детьми. – М. : Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, 2008. – 288 с.
68. Романова И.В, Авраменко А.И. Профилактика и коррекция нарушений психического здоровья подростков жертв насилия в семье // Таврический психиатрический журнал. – № 1. – 2008.
69. Самохина А.А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения / А.А. Самохина // Прикладная психология. – 2000. – № 3. – С. 46–55.
70. Серых А.Б. Психологический портрет подростка-правонарушителя // Проблемы педагогического образования. Выпуск 34. – М. : МПГУ, 2010. – С. 8–11.
71. Смирнова Е.О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е.О. Смирнова, Т.Р. Хузеева // Вопр. Психологии. – 2002. – № 1. – С. 17–26.
72. Соціально-правові основи діяльності психологічної служби в системі освіти: навчально-методичний посібник / І.В. Козубовська, В.В. Сагарда, О.В. Дорогіна та ін. / За ред. І.В. Козубовської, В.В. Сагарди. – Ужгород, 2000. – С. 37–39.
73. Старовойтов А.В. Глубинно-психологическая интерпретация дезадаптивного поведения подростков // Наука і освіта. – 2001. – № 4. – С. 68–70.
74. Ткаченко А.А., Дворянчиков Н.В., Ковальчук Ю. Механизмы инцестного поведения // Российский психиатрический журнал. – 2000. – № 1. – С. 6–13.
75. Устименко С. Ф. Межличностные отношения трудных подростков // Вопросы психологии – 1984. – № 1. – С. 27–33.
76. Филонов Л.Б. Детерминация черт характера у лиц с отклоняющимся поведением // Психология формирования и развития личности. – М. : Педагогика. – 1981. – С. 338–340.
77. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В. Дубровиной – М. : Просвещение, 1987. – 436 с.
78. Хеллингер Б. Порядки любви. Разрешение семейно-системных конфликтов. – М. : Институт Психотерапии, 2001. – 396 с.
79. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 656 с.
80. Юноши и девушки «группы риска» // Практическая психология образования / под ред. И.В. Дубровиной. – М. : Просвещение, 2003. – С. 436 – 458.
81. Archer J. Violence between Man // Male Violence. – London: Routledge, 1994.

82. Bonner B. Child Maltreatment: Impact on Infant and Child Development // Mental Health Services in Early Child Development. – М.: ВЛАДОС. – 1995. – P. 21–47.
83. Cigno K. Helping to Prevent Abuse: A Behavioral Approach With Families // V European Conference on Child Abuse and Neglect. – 1995. – P. 14.
84. Cigno K., Burke P. Listening to Parents: The Lay View of Services for Families With a Child With Learning Disabilities // V European Conference on Child Abuse and Neglect. – 1995. – P. 13.
85. Cohen M., Raphling D., Green P. Psychological Aspects of the Maltreatment Syndrome of Childhood // J. Pediatrics. – 1996. – Vol.69. – P. 279–284.
86. Commercial Sexual Exploitation of Children: the Health and Psychosocial Dimensions (Submitted by WHO for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children).-Stockholm, 1996. – P. 3–18.
87. Fehrenbach P., Smith W., Monastersky C., Deisher R. Adolescent Sexual Offenders: Offender and Offense Characteristics // American J. of Orthopsychiatry. – 1986. -Vol. 56. – P. 225–233.
88. Finkelhor D. The International Epidemiology of Child Sexual Abuse // Child Abuse and Neglect. – 1994. – Vol. 18. – #5. – P. 409–417.
89. Gill D. Violence Against Children. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1970.
90. Gold M., Mann D. Delinquency as defense // American Journal of Orthopsychiatry. – 1972. – #42. – P. 463–479.
91. Green A. H. Child Abuse // Child Psychiatry and the Law – NY: Brunner/Mazel, Publishers. – 1980. – P.71–88.
92. Heidensohn, F. Gender and Crime // Oxford Textbook of Criminology. – Oxford. – 1997. – P. 761–792.
93. Home of the Duluth Model <http://www.theduluthmodel.org/about/index.html>
94. Kempe C. H. The Battered Child Syndrome // Journal of the American Medical Association. – Chicago. – 1962. – Vol. 181. – P.17–24.
95. Kendall-Tackett K. A., Williams L. M., Finkelhor D. Impact of Sexual Abuse on Children: A Review and Synthesis of Recent Empirical Studies // Psychological Bulletin. – 1993. – #113 (1). – P. 164–180.
96. Liebmann M., Wootton L. Restorative Justice and Domestic Violence Abuse. Report commissioned by HMP Cardiff. – Cardiff: The Home Office Crime Reduction Unit. – August 2008 (Updated April 2010).
97. Lynam D. Early Identification of Chronic Offenders: Who is the Fledgling Psychopath // Psychological Bulletin. – 1996. – #120. – P. 209–234.
98. Prevention and Psycho-Social Rehabilitation of Child Victims of Commercial Sexual Exploitation // Submitted by NGO Group on the Convention of the Rights of the Child for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children.-Stockholm, 1996. – P. 3–15.
99. Ryan G. Creating an "Abuse-Specific" Milieu // Juvenile Sexual Offending. – Oxford, 1998. – P. 404–416.
100. Ryan G. Focused Care and Work With Sexually Aggressive Young People. – Glasgo: Geilsland School (Lomond Unit), 2000. – P. 2–9.
101. Scully D. Understanding Sexual Violence. – London: Harper – Collins, 1990.
102. Standards for Batterers Programs and Certification. – Santa Clara County Probation Department, 1997 – www.growing.com/nonviolent/worker/bip_stan.htm
103. Walker L. E. The battered woman. – NY: Harper, 1979.
104. Weis J. Family Violence Research Methodology and Design // Family Violence. – Chicago, Ill.: Chicago Press. – 1990. – P. 3–47.
105. Widom C. S. The Cycle of Violence // Science. – 1989. – #244. – P. 160-166.
106. Zedner L. Victims // Oxford Textbook of Criminology. – Oxford. – 1997. – P. 577–608.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКА: ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ

Загальні закономірності розвитку особистості

Процес психічного та особистісного розвитку має певні закономірності, а саме:

- 1. Наявність насамперед якісних, а не кількісних змін**, виникнення психічних і особистісних новоутворень, нових психічних механізмів, процесів, структур.
- 2. Різноспрямованість і взаємопов'язаність** напрямів, сфер розвитку (тіло, психіка, особистість, суб'єктність, духовність та ін.).
- 3. Детермінованість розвитку.** Оскільки людина є біосоціальною істотою, її розвиток зумовлений багатьма чинниками.
- 4. Нерівномірність і гетерохронність.** У певному віці різні психічні властивості мають різний рівень розвитку. В одному періоді життя дитини найсуттєвіші зміни відбуваються у пізнавальній діяльності (молодший школяр), в іншому – перебудовуються погляди і формуються переконання (юність).
- 5. Сенситивність.** У певні періоди виникають найсприятливіші умови для розвитку певних психічних властивостей. Такі вікові періоди називають сенситивними для розвитку тієї чи іншої психічної функції. Наприклад, для розвитку мовлення сенситивним є вік від 1 до 5 років, пам'яті – молодший шкільний вік, мислення – підлітковий період, світогляду – ранній юнацький вік.
- 6. Інтегрованість** різних сфер особистості (інтелектуальної, спонукальної, емоційної, вольової, духовної). З віком психіка стає ціліснішою, стабільнішою, що проявляється у поведінці, вчинках, діях тощо.
- 7. Пластичність розвитку**, яка за необхідності забезпечує компенсацію, заміну дії однієї психічної функції іншою (наприклад, зір – слухом у сліпих), а також зумовлює можливість корекції рис характеру, розвиток довільності, ініціативності, самостійності поведінки, опір прямим зовнішнім впливам, які не відповідають внутрішнім настановам дитини.
- 8. Включення індивіда в систему діяльності.** Для кожного віку характерна особлива провідна діяльність, що зумовлює основні зміни в психіці дитини та її особистості.
- 9. Наявність суперечностей між особистістю й оточенням**, а також внутрішніх суперечностей між окремими складовими особистості й окремими психічними функціями. Підсумком розв'язання суперечності є виникнення психічних новоутворень віку, що не відповідають попередній соціальній ситуації розвитку, виходять за її межі. Виникає нова суперечність, яка може бути розв'язана завдяки побудові нової системи стосунків, включення у нову ситуацію розвитку, що засвідчує перехід дитини до нового психологічного віку.
- 10. Постійний прогрес особистості.** Він є наслідком сприятливих умов та адекватної активності дитини.
- 11. Саморозвиток особистості.** Свідченням його є зміни особистості як результат роботи над собою, самостійних занять, вправ.

Процес психічного та особистісного розвитку характеризується такими основними показниками, як розвиток свідомості, розвиток спрямованості особистості, розвиток психічної структури діяльності, розвиток суб'єктності дитини у різних сферах її життєдіяльності, розвиток духовності, довільність у поведінці та організації психічних процесів. Використання цих показників дає змогу охарактеризувати психічний та особистісний розвиток дитини, визначати його рівень та, виходячи з нього, адекватно побудувати комунікацію з дитиною.

Розвиток свідомості особистості. У процесі розвитку свідомості як вищого рівня психічного відображення і саморегуляції змінюються зміст, структура та механізми відображення дитиною дійсності, що виявляється у зміні характеру розумової діяльності. Наприклад, для дошкільнят характерна перцепція (сприймання) цілісних ситуацій та зовнішніх властивостей предметів. Згодом вони з'ясовують структуру предметів та явищ, виявляють взаємозв'язки між ними, опановують поняття та системи понять, які їх відображають. Чим вищий рівень розвитку свідомості, мислення дітей, тим більшу кількість і складніші поняття вони засвоюють і використовують.

Розвиток спрямованості особистості. Враховуючи сформованість у дітей різноманітних потреб, ціннісних орієнтацій, мотивів, можна з'ясувати їх провідну спрямованість, яка визначає основні особливості поведінки. В одних дітей вона постає як навчальна спрямованість (добре вчитися, виконувати вимоги вчителів задля оцінки), в інших – як пізнавальна (інтерес до розв'язування задач, здобуття нових знань, вибіркове ставлення до навчальних предметів тощо). Для багатьох дітей важливі соціальні контакти, вони прагнуть здобути вищий статус у групі, у взаєминах з дорослими, ровесниками.

Спрямованість не є сталою якістю, що назавжди визначає тип особистості, вона змінюється; формується система цінностей, особистісних настанов, інтересів, мотивів, соціальних ролей тощо (так, у молодших школярів велике значення має навчальна діяльність, а у підлітків – взаємини з ровесниками).

Розвиток психічної структури діяльності особистості. З віком дитина опановує основні складові діяльності (цілєтворення, планування, прогноз, оцінка, самооцінка, діагностика, корекція). В неї розвиваються мотиви та саморегуляція, вона оволодіває певними діями, виробляє індивідуальний стиль діяльності.

Розвиток суб'єктності дитини. Суб'єктність особистості проявляється на основі рефлексивного усвідомлення себе та своїх можливостей, внутрішньої інтенції до активності, виокремлення себе з оточення та формування готовності керувати власним життям.

Формування та закріплення довільності й саморегуляції. З віком дитина все більше може керувати собою, довільно (усвідомлено) виконувати ті чи інші дії. Система саморегулювання передбачає сформованість умінь ставити цілі, планувати свою діяльність, прогнозувати, оцінювати, коригувати свою поведінку.

Основним чинником психічного та особистісного розвитку дитини є цілеспрямоване навчання та виховання, що починаються з моменту народження. Дитина вчиться взаємодіяти з дорослими, які доглядають за нею, задовольняють її потреби; наслідувати їх дії, маніпулюючи предметами, граючись, виконуючи доручення. На перших порах навчання є складовим елементом спілкування з дорослими та гри, а згодом виокремлюється в самостійну діяльність, спрямовану на оволодіння теоретичними знаннями, вміннями і навичками.

Розвиток індивіда охоплює переосмислення, систематизацію, узагальнення того, що людина засвоює у процесі діяльності, і проявляється в розширенні можливостей особистості в саморегулюванні діяльності, самостійному засвоєнні знань.

■ Психологія підлітка

Підлітковий вік є першим перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка, пов'язані зокрема з фізіологічними особливостями віку, породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Саме на цей вік припадають суттєві зміни в організмі дитини, відбувається процес статевого дозрівання. Нервова система підлітка не готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження, що проявляється в дратівливості, агресивності, надмірній замкненості, нестійкості та бурхливості емоційних проявів тощо.

Підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-16 років, і його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінною зміною попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини. Відбуваються вони за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного, бурхливого характеру. Підлітковий вік називають перехідним і тому, що у цей період відбувається перехід від дитинства до юності, від незрілості до зрілості. Ця особливість проявляється у фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку особистості.

Суть кризи перехідного віку полягає у докорінній перебудові системи стосунків дитини і середовища. Психологічний зміст підліткової кризи пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до зрілої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Загалом, особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних обставин життя і розвитку підлітка, його позиції у світі дорослих. У підлітковому віці виникає специфічний комплекс потреб, пов'язаних із прагненням знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих.

Своєрідність розвитку підлітка полягає у включенні його в нову систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в групі ровесників та інших соціальних групах.

Основним чинником розвитку підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей, на побудову стосунків з дорослими, ровесниками.

Міжособистісне спілкування підлітка реалізується в комунікації з дорослими та ровесниками, але їх роль у формуванні особистості неоднакова. У спілкуванні з дорослими підліток завжди перебуває в позиції молодшого, певною мірою підкореного, а за таких умов не всі морально-етичні норми можуть бути ним засвоєні та апробовані. Лише в стосунках з ровесниками він рівноправний партнер, що виконує ролі організатора та виконавця, приятеля і суперника, друга, який зберігає чиясь таємницю і довіряє свою іншим.

Підліток прагне діяти та виглядати як дорослий, мати його права і можливості, тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. Водночас, підліток починає критичніше оцінювати слова і вчинки дорослих, аналізувати їх поведінку, стосунки, соціальну позицію.

Вимоги підлітка до дорослого є суперечливими. З одного боку, він прагне самостійності, протестує проти опіки, контролю, недовіри, а з іншого – сподівається на допомогу і підтримку дорослого в складній ситуації, хоча не завжди відверто зізнається в цьому.

Їх стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, проявами грубості, впертості, пов'язаними, як правило, з прагненням до самостійності, яке дорослі не сприймають і не підтримують. Підлітки хочуть, щоб з їхніми думками, бажаннями та настроями рахувалися, не терплять недовіри, байдужості, насмішок, нотацій, особливо в присутності друзів.

Підлітки багато чого довіряють дорослим, якщо відчувають прихильність з їх боку, байдужість дорослих вони сприймають боляче. Відсутність взаємної довіри не лише ображає, а й завдає значної шкоди розвитку їх особистості.

Спілкування підлітка з ровесниками. Характерною особливістю підлітка є посилене прагнення до спілкування з ровесниками і трохи старшими за себе, стосунки з якими відіграють важливу роль у його житті. Він прагне заслужити повагу і визнання ровесників, мати в них авторитет, навіть якщо це пов'язано з антисоціальними вчинками. Особливо це характерно для підлітків, які зазнають образ та нападів з боку батьків, для яких компанія ровесників стає єдиним місцем, де вони можуть отримати підтримку та схвалення, проявити свої здібності та людські якості. Крім того, асоціальні компанії характеризуються утворенням своєрідного «братства», вони мають свій кодекс честі, певні ритуали, привабливі для підлітків, які знаходять в них заміну сімейного середовища. До того ж входження до такої компанії, як правило, не є простим, сам факт приналежності до неї підвищує самооцінку підлітка, зміцнює його почуття дорослості та його соціальний статус.

Загалом, у товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання людей, формуються нові морально-етичні вимоги. В результаті самосвідомість набуває нового рівня розвитку, адже під час аналізу поведінки та особистості друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, а й до себе.

У підлітковому віці дитина більше часу проводить з друзями, наслідує їх. Дружба підлітків ґрунтується на спільних інтересах та вподобаннях. Вони однаково проводять час, читають однакові книги, слухають однакову музику, надають перевагу подібному одягу та манері поведінки. Своїх друзів підлітки вважають найрозумнішими, найвеселішими, найкращими, а наслідуючи їм, творять себе, виховують у собі потрібні якості.

Важливе значення для підлітка має оцінка друзями його особистісних якостей, знань і вмінь, здібностей і можливостей. У товаришів він знаходить співчуття, адекватне сприйняття своїх радощів і негараздів, які дорослим часто здаються незначущими.

Групі підлітків-ровесників характерні непостійність, змінюваність стосунків та інтересів. Зміна симпатій, авторитетів, посилення і послаблення впливу однолітків у групі є свідченням постійного внутрішнього осмислення і переосмислення, переживання, приміряння вчинків і стосунків друзів до вимог моралі.

Поряд із спілкуванням, важливим видом діяльності підлітка, залишається навчання. Він віддає перевагу тим видам навчальної діяльності, які, на його думку, роблять його дорослим у власних очах та в очах важливих для нього людей. Водночас, у більшості підлітків, як правило, знижується інтерес до навчання, а школа перестає бути для них центром особистісного життя. Здебільшого це спричинено тим, що навчальна діяльність досить часто не дає змоги задовольнити найактуальнішу потребу підлітка – потребу в самоствердженні. Водночас, у багатьох учнів з'являється стійке прагнення до розумової роботи, оволодіння новими знаннями та вміннями, усвідомлений інтерес до певних навчальних предметів і галузей науки, техніки, мистецтва, спорту. У деяких підлітків обсяг знань з однієї чи кількох галузей може набагато перевищувати вікову норму.

Новоутворення підліткового віку. Підлітковий вік характеризується такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні.

Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих.

Спостерігаючи значні зрушення у своєму фізичному та статевому розвитку, відчуваючи свої можливості, підліток починає усвідомлювати, що він уже не дитина. У нього виникає специфічне ставлення до себе, він заперечує свою належність до дітей, прагне бути і вважатися дорослим.

Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Він усіляко намагається реалізувати свою потребу в утвердженні позиції дорослої людини, але відсутність психічних можливостей заважає досягненню цієї мети. Це є однією з основних суперечностей віку, розв'язання якої стимулює подальший психічний розвиток. Підліток намагається долучитися до життя і діяльності дорослих шляхом наслідування. Спершу він переймає те, що доступніше для нього: зовнішній вигляд і манеру поведінки.

З прагненням підлітка швидше стати дорослим пов'язана провідна для нього потреба в самостійності і незалежності. Його здатності самостійно регулювати свою поведінку сприяє досягнутий рівень психічного та особистісного розвитку. Підліток краще розуміє себе, може аналізувати власні вчинки, хоч йому ще важко передбачати їх наслідки. Він вже не такий імпульсивний, як молодший школяр, і краще володіє собою. Підліток ставить перед собою довгострокові цілі, формує перші життєві плани, ідеали, набуває моральних переконань. Потреба в самостійності реалізується у намаганні діяти без сторонньої допомоги й опіки, в здатності приймати рішення і відстоювати власні погляди, в умінні досягати поставленої мети.

Водночас у підлітків посилюється негативізм щодо будь-яких вимог дорослих, намагання будь-що демонструвати свою незалежність. Тому інколи за відсутності вільного вибору підлітки швидше поводитимуться зухвало, ніж дозволять змусити себе до активності.

Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч моральним настановам та соціальним нормам.

Форми самоствердження підлітка можуть бути різноманітними. Найпростіша з них полягає у зовнішньому наслідуванні дорослих, їх шкідливих звичок, особливостей поведінки (паління, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне використання косметики, екстравагантний одяг, нецензурна лексика). Позитивними формами самоствердження підлітків є заняття спортом, спроби роботи у науковій діяльності, праця, виконання суспільно корисних справ.

Самоствердження молодших і старших підлітків має різну спрямованість. Для молодших провідною є потреба в гідному становищі у групі, а старший підліток виявляє прагнення ствердитись у власних очах.

Формування ставлення підлітка до себе як особистості долає два етапи, які відповідають молодшому і старшому періодам підліткового віку. На першому етапі відбувається усвідомлення своєї відмінності від ровесників, утвердження своєї належності до світу дорослих. Йому властиві некритичне наслідування зовнішніх манер дорослих, відчутна залежність від групи ровесників. На другому етапі підліток починає усвідомлювати власну унікальність. Знижується його залежність від групи однолітків, і якщо вони змушують підлітка щось виконувати всупереч його уявленням про себе, він може не погодитися з ними, відстояти свою думку. Старшого підлітка характеризують підвищена увага до внутрішнього світу інших людей, до самоаналізу, поява здатності до самовиховання.

Особливе значення у розвитку самосвідомості підлітка має формування власного образу фізичного Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з точки зору еталона «чоловічості» або «жіночності». Хвилювання щодо власної зовнішності є чи не найважливішим у самосвідомості підлітка. Воно пов'язане з тим, що ознаки дорослості найяскравіше виявляються у зміні тілесного вигляду, і тому підліток приділяє значну (іноді надмірну) увагу зовнішності. Надмірна увага до образу фізичного Я у самосвідомості підлітка є тимчасовим, однак природним, нормальним, суб'єктивно значущим явищем.

У мотиваційній сфері і поведінці підлітка загалом простежуються два протилежні прагнення – до індивідуалізації, емансипації у всіх сферах життя (особливо у стосунках з батьками) і до підпорядкування інтересам групи ровесників, наслідування зовнішнього вигляду, інтересів тощо, спільного підкорення моді.

Далеко не рідкісною є неадекватна самооцінка підлітків, яка проявляється в переоцінці або недооцінці своїх можливостей. Наприклад, завищена самооцінка блокує почуття невдоволеності собою, провини за негідний вчинок, докори сумління за безвідповідальну поведінку. Свідченням заниженої самооцінки є незадоволення собою, нездатність поставити перед собою більш високі вимоги, оскільки бракує впевненості у своїх можливостях. Це гальмує розвиток відповідальності, бо такі діти не виявляють активності, ухиляються від виконання завдань, обов'язків, доручень.

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни спонукальної сфери його особистості: підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Якщо усі переживання, інтереси, прагнення підлітка зосереджені на проблемах тільки шкільного життя, то це свідчить про певні порушення, викривлення розвитку особистості, неготовність до переходу на новий віковий етап.

На цьому життєвому етапі починає формуватися світогляд як основний мотив і регулятор поведінки. Однак світогляд ще не є стійким і цілісним, він може радикально змінюватися під впливом особистих невдач, зовнішніх чинників, нерідко негативних.

Інтенсивний розвиток свідомості підлітків, який виявляється у формуванні особистісної рефлексії, самооцінки, критичності, виникнення потреби в новій інформації, особливо соціально-психологічній, нерідко породжує сумніви у набутому досвіді, і за такої ситуації особливо цінною є допомога, спрямована на формування світогляду підлітка як основи його *переконань* – усвідомлених потреб, які спонукають діяти відповідно до ціннісних орієнтацій.

На підлітковий вік припадає активний пізнавальний розвиток особистості: триває розвиток мислення (перш за все абстрактного), пам'яті, формується світогляд, розширюються межі уяви, діапазон суджень тощо. Ці чинники суттєво впливають на зміст думок підлітка, його здатність до моральних суджень.

Порівняно з молодшими школярами підлітки мають ширший набір сценаріїв і схем, які можуть використати для вирішення проблеми. Вони вже можуть розглядати ситуації, які суперечать реальності, а тому їх захопленнями часто стають комп'ютерні ігри фантастичного змісту, читання та перегляд фантастики, окультизм та езотеричні практики. Підлітки прагнуть будь-яким способом змінити стан свідомості – від медитації (приведення психіки у стан глибокої зосередженості) до вживання наркотиків. Крім того, підлітковий вік часто характеризується схильністю до нібито безпідставної брехні, в основі якої лежить бажання «сховати» свій внутрішній світ від дорослих.

Важливою ознакою розвитку мислення підлітка є небажання все приймати на віру. Підлітки виявляють широкі пізнавальні інтереси, пов'язані з прагненням усе самостійно перевірити, особисто впевнитися в істинності знань, думок, але на останньому етапі цього вікового періоду таке бажання дещо згасає, з'являється більше довіри до досвіду інших, яка ґрунтується на раціональному ставленні до джерел інформації.

Для підлітків характерна підвищена інтелектуальна активність, стимульована бажанням розвинути, продемонструвати свої здібності, отримати високу оцінку. Необхідність розв'язувати прості завдання іноді викликає у них емоційно-негативну афективну реакцію, відмову від такої роботи, тоді як складні проблеми сприймаються схвально. Більше того, підліток намагається вирішити глобальні питання, вважаючи все інше «дитячими забавками» або спробою дорослих принизити його розумові здібності. Водночас, нерідко підлітки відчувають труднощі в процесі мислення, недостатню розвиненість таких розумових операцій, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, засвоєння ними понять (в тому числі, моральних) виявляється неглибоким, поверховим. Зосередженість на деталях, дрібних фактах заважає виокремити головне і зробити необхідні узагальнення. Іноді підліткам не вистачає критичності в оцінюванні власної розумової діяльності, наприклад, у них рідко виникають сумніви щодо якості виконаної ними роботи, неохоче сприймаються пропозиції обміркувати власні дії.

Цю особливість слід враховувати при побудові спілкування з підлітком – не слід зневажати ним, демонструвати сумніви в його (її) здібностях, докоряти, адже результатом може стати вибух негативізму (підліток скоріше зробить погано собі, ніж погодиться з «принизливим», на його чи її погляд, поводженням з боку дорослого).

У пубертатний період відбуваються важливі процеси, пов'язані з перебудовою пам'яті. Активно починає розвиватися здатність до опосередкованого запам'ятовування через використання логічних операцій, уповільнюється розвиток механічної пам'яті. Змінюється залежність між пам'яттю і мисленням: процес запам'ятовування зводиться до встановлення логічних зв'язків між елементами інформації, яку необхідно запам'ятати, а пригадування полягає у відтворенні матеріалу за цими зв'язками.

У 12-14 років в дітей зростає *обсяг уваги*, тобто збільшується кількість об'єктів, на яких вони можуть зосереджуватися одночасно. Підлітки вже здатні змусити себе бути уважними навіть при виконанні нецікавих завдань, їх увагу привертають об'єкти, задані як наочно, так і уявно.

Мовленнєвий розвиток підлітків пов'язаний з поєднанням і взаємопроникненням мислення та мовлення. В цьому віці розширюється їх словниковий запас, удосконалюються навички оперування словом, що відкриває їм шлях до словесної творчості, багатьох вона зацікавлює.

Нерідко можна спостерігати таке явище, як власна мова підлітків, яка прямо чи опосередковано відображає їх переживання та нерідко трансформується в захоплення жаргонною та нецензурною лексикою, супроводжується лексичною недбалістю, навіть зневажливістю до культури мови, схильністю до вживання оригінальних, на їх погляд, словосполучень. Такі експерименти є закономірним явищем, породженим особливостями розвитку підлітків. З часом схильність до мовленевих спрощень та жаргонізмів, як правило, минає.

■ **Порушення психічного і особистісного розвитку**

У психічному та особистісному розвитку людини можуть спостерігатися порушення, спричинені уродженими або спадковими, соціальними факторами, способом її життя. Порушення встановлюють фахівці (клінічні психологи, нейропсихологи, психоневрологи, психіатри тощо) за такими основними параметрами:

- ▶ рівень і характер порушення у психофізіологічній, психічній, соціально-психологічній сферах особистості;
- ▶ час та обставини ураження, що зумовили порушення;
- ▶ співвідношення між первинними і вторинними (що виявилися тільки через певний час) дефектами;
- ▶ порушення міжфункціональної взаємодії, асоціативних та ієрархічних зв'язків в інтелектуальній сфері.

Нервово-психічні захворювання, відхилення та акцентуації можуть ускладнювати соціальну адаптацію дітей та підлітків. Так, за даними Н. І. Фелінської, у 44,1 % неповнолітніх правопорушників, які перебувають на обліку в дитячих кімнатах міліції, спостерігали різні нервово-психічні захворювання і відхилення: олігофренію, психози, психопатії, неврози, психофізичний інфантилізм, ознаки органічного враження головного мозку та інше.

Основними типами порушень психічного розвитку є:

1. **Психічний та особистісний недорозвиток.** Його спричиняє ураження мозку, пов'язане зі спадковістю, внутрішньоутробними, пологовими і післяпологовими травмами. Проявами такого відхилення є інертність психічного та особистісного розвитку, примітивні асоціативні зв'язки в процесі мислення, низький рівень розвитку інтелекту. Як правило, такі діти не цікавляться світом, погано розмовляють, відзначаються значною незгарбністю, з важкістю виконують рухи, що потребують координації. Їх психічні процеси уповільнені, дії та вчинки часто нецілеспрямовані (дитина бездумно перекладає предмети, не намагаючись якось впорядкувати їх, навіть якщо перед нею є таке завдання).
2. **Затримка психічного та особистісного розвитку.** Є наслідком неглибокого ушкодження мозку, внаслідок чого відбувається тимчасова фіксація на більш ранніх етапах психічного та особистісного розвитку, виявляється недостатність розвитку мислення, ослабленість пам'яті, уваги. Цей дефект компенсується спеціальним навчанням; як правило до 11-15 років порушення долається і підліток у розвитку досягає норми.

Одним із проявів затримки розвитку є синдром психічного інфантилізму, який зумовлює особливості, характер та мотивацію суспільно небезпечних діянь, адаптаційні та критичні здібності підлітка, тому може мати значення для експертної оцінки в межах судового процесу. За певних обставин психічна незрілість, притаманна дитячому віку, може набувати патологічних форм, і це має бути враховано суддею. На відміну від олігофреній для органічного інфантилізму властиві більша живість, дитяча цікавість до оточуючого, відсутність інертності психічних процесів, активність в ігровій діяльності з елементами творчості, фантазії, більш диференційовані прив'язаності, наявність потенційних інтелектуальних можливостей, здатність використовувати допомогу та застосовувати засвоєні навички при роботі з новим матеріалом.

В підлітковому віці інтелектуальна незрілість органічного походження стає більш очевидною, вона поєднується з посиленням емоційних коливань, накладається на гормональні та психофізіологічні ускладнення. Вона виявляється в недостатній здатності до обмірковування, до внутрішньої

переробки та аналізу подій, в імпульсивності рішень без боротьби мотивів, в нездатності до прогнозування власних вчинків. Незрілість вольових функцій, підвищена чутливість до навіювання збільшують ризик випадкових рішень, викликаних імпульсивними бажаннями. Навіть за формального усвідомлення того, що за ті чи інші вчинки можуть бути покарання, це знання виявляється недостатнім для критичної оцінки конкретної ситуації та вироблення стилю поводження.

- 3. Пошкоджений психічний та особистісний розвиток.** Спочатку розвиток відбувається нормально, а згодом, коли всі структури мозку сформуються, у зв'язку зі спадковим захворюванням, інфекцією (на кшталт менінгіту), травмами центральної нервової системи чи проявом психічної хвороби (наприклад, епілепсії) проявляються окремі пошкодження: інертність, безцільність дій, непрактичність мислення тощо.
- 4. Спотворений психічний та особистісний розвиток.** Таке відхилення є досить складним, оскільки для нього характерні психічний та особистісний недорозвиток і порушення психічного та особистісного розвитку. Як правило, подібні явища спостерігаються за умов відсутності органічних порушень мозкових структур та є наслідком викривленого виховання. Найбільш яскравою ілюстрацією спотвореного розвитку є діти-Мауглі, які в ранньому дитинстві опинилися в «родині» звірів, наслідували їх навички та втратили здатність до повноцінної людської поведінки. Інший приклад – жорстоке поводження з дитиною (в т.ч., сексуальне насильство) в сім'ї або у виховному закладі, яке критично спотворює особистість людини.

Ще однією причиною спотворення психічного та особистісного розвитку є соціально-педагогічна занедбаність, коли дитина, яка не має органічних ушкоджень кори головного мозку, відстає у розумовому розвитку, мовленні, розвитку вольових якостей, навичках самообслуговування від своїх ровесників через відсутність всебічного, цілеспрямованого навчання та виховання з боку дорослих. Соціально-педагогічна занедбаність, у свою чергу, є вадою виховання та/або результатом ранньої психічної депривації (синдром госпіталізму), яка виникає у дітей, які виховуються в будинках дитини та інтернатних закладах, за відсутності достатніх стимулів для рухового, інтелектуального та емоційного розвитку.

- 5. Дисгармонійний психічний та особистісний розвиток.** Свідченням його є прискорений розвиток одного показника і уповільнений – іншого (наприклад, інтелект та емоції; у дітей-вундеркіндів емоційний розвиток відстає від інтелектуального).

Слід зазначити і викривлення розвитку окремих психічних якостей та властивостей внаслідок мінімальної мозкової дисфункції (ММД) через мікроскопічні ушкодження (недостатній кровообіг, крововилив, кіста) окремої локальної ділянки кори головного мозку. Часто людина живе, навіть не знаючи про наявність в неї ММД (наприклад, якщо в людини відсутнє відчуття ритму або сприйняття музики, або здатності до засвоєння іноземних мов тощо). Інші випадки, пов'язані з більш «соціально значущими» навичками (письмо, правильне мовлення, вміння рахувати тощо), становлять проблеми для дитини з нормальним розумовим розвитком, яка має відповідні порушення. Вони часто виявляються не діагностованими, або діагностуються невірно, що призводить до недооцінки загальних інтелектуальних якостей дитини, навіть за умов їх збереження. Серед таких розладів можна назвати групу дислексій (органічне порушення читання), дисграфій (органічне порушення письма), дискалькулій (органічне порушення рахування), синдром дефіциту уваги (нездатність до концентрації уваги) з гіперактивністю (підвищена рухливість) та без неї та деякі інші. Діти із ММД часто вважаються «важкими», такими, які не піддаються навчанню, розумово відсталіми, що не відповідає дійсності; вони лише потребують компенсації порушеної функції для подальшої нормальної життєдіяльності.

■ Педагогічно занедбані підлітки

Підлітковий вік, як відомо, сповнений прагненнями самоствердитися, зрівнятися або хоча б здаватися такими, як дорослі, виокремитися серед однолітків, здобути очікувані позиції у групі, знайти цікаве заняття, самостійно діяти. Якщо ці потреби не задовольняються, вони атрофуються або спрямовуються в негативне русло. Здебільшого це відбувається з педагогічно занедбаніми дітьми.

Такі підлітки важко піддаються вихованню, скоюють правопорушення. Здебільшого це відбувається з дітьми, які не відчувають розуміння, не мають емоційної підтримки, а іноді зазнають негативного впливу з боку батьків, які ігнорують духовний, моральний розвиток дітей тощо. Трапляється це і в зовні благополучних сім'ях, в яких частими є конфліктні ситуації між батьками і дітьми, домінують меркантильні інтереси, споживацькі настрої та ін.

Проблеми виховання підлітків виникають через прорахунки у вихованні, і до найпоширеніших належать:

- ▶ незнання та неврахування індивідуально-психологічних та вікових особливостей дітей;
- ▶ необізнаність у труднощах, суперечностях, проблемах особистісного розвитку підлітка;
- ▶ недостатні знання причин виникнення виховних проблем;
- ▶ формалізм, адміністрування в роботі школи, бездіяльність органів самоврядування, байдужість до участі дітей в організації життя;
- ▶ недостатня увага до розвитку духовності та виховання морально-етичних якостей у дітей;
- ▶ нестача практичних психологів (перш за все в школі), які б здійснювали профілактичну, консультативну та корекційну роботу.

Труднощі у вихованні підлітків можуть бути зумовлені і розладами нервової системи, і різними видами акцентуацій, і тимчасовими затримками психічного розвитку тощо. Частими бувають відхилення в моральному розвитку особистості, примітивні уявлення про справжню дорослість тощо, що може бути причиною багато негідних учинків. Нерідко асоціальна поведінка, негативний життєвий досвід є для підлітка важливішим за дотримання морально-етичних норм. У зв'язку з недостатньо розвиненою вольовою сферою такі підлітки не вміють стримувати себе, керувати емоціями, настроєм, контролювати поведінку, легко піддаються негативному впливові.

Особливої уваги потребують також підлітки з акцентуаціями характеру – індивідуальними рисами особистості, які за сильної вираженості, несприятливих умов можуть набувати патологічного характеру, руйнувати цілісну її структуру.

Акцентуація характеру (лат. *accentus* – наголос) – надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми і межує із психопатією.

Не всі акцентуовані підлітки є педагогічно занедбаними; багато з підлітків «переростають» акцентуації, хоча в деяких по мірі дорослішання вони закріплюються та сягають рівня психопатії. Розрізняють гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій характеру (типологія А. Личка).

Гіпертимний тип. Його основною ознакою є постійно піднесений настрій, який лише зрідка змінюється спалахами агресії. Вона, як правило, викликана намаганням різко придушити бажання і наміри підлітка, підкорити його своїй волі. Діти з гіпертимною акцентуацією характеру контактні, комунікабельні, жваво жестикулюють, ініціативні, часто прагнуть бути лідерами, у них яскраво виражені організаторські здібності, оптимістична налаштованість. В умовах жорсткої дисципліни, монотонної діяльності, вимушеної самотності вони можуть вступати у конфлікти.

Нормальному розвитку характеру підлітків з гіпертимною акцентуацією можуть зашкодити як відсутність нагляду (властива їм жадоба пригод і вражень може призвести до небажаних наслідків), так і жорсткий контроль, проти якого вони бурхливо протестують. Такі діти цінують доброзичливе, шанобливе ставлення, можуть бути активними лідерами у підліткових групах.

Циклоїдний тип найчастіше спостерігається у старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. У період піднесення настрою циклоїдним дітям властиві ознаки гіпертимного типу, а під час спаду настрою підлітки стають мовчазними, песимістичними. На зауваження і докори дорослих можуть відреагувати роздратуванням, грубістю і гнівом, ще більше при цьому засмучуючись. Підлітки з такою акцентуацією характеру надто вразливі до кардинального руйнування життєвого стереотипу (зміни місця проживання і навчання, втрати друзів і близьких).

Серйозні невдачі та дорікання оточуючих можуть поглибити їх депресивний стан або викликати го-стру афективну реакцію з можливими спробами суїциду. Оптимальною позицією щодо підлітка, який перебуває в депресивному стані, є ненав'язлива турбота й увага. В цей період необхідно, наскільки можливо, знизити вимоги до підлітка, забезпечити теплі стосунки із значущою для нього людиною (батьками, друзями).

Лабільний тип акцентуації характеру підлітків. Характеризується він мінливістю настрою, який передусім залежить від зовнішньої ситуації. Певною мірою ця риса притаманна всім підліткам, тому свідченням акцентуації лабільного типу є надто різка зміна настрою за незначного для цього приводу (непривітний погляд випадкового співрозмовника, ненавмисне сказане кимось неприємне слово, навіть звичайний жарт, комплімент). У таких підлітків спостерігається то абсолютне оптимістична, то вкрай песимістична налаштованість на майбутнє, свої перспективи. Такі підлітки не здатні до цілеспрямованих вольових зусиль, вони кидають будь-яку справу, як тільки стикаються з мінімальними труднощами.

Часті зміни настрою поєднуються зі значною глибиною їх переживань. Від настрою залежать самопочуття, апетит, працездатність, бажання побути або на самоті, або в галасливій компанії. На тлі поганого настрою можливі конфлікти з однолітками та дорослими, короткочасні афективні спалахи, після згасання яких настає швидке каюття та пошук шляхів примирення.

Лабільні підлітки відзначаються поверховістю інтересів, орієнтацією на зовнішні стимули, похвали тощо. Їх моральні настанови не є глибокими та стійкими, тому вони легко приєднуються до компаній, схильних до правопорушень, пияцтва, наркотиків. Водночас, лабільні підлітки не здатні на серйозні правопорушення чи злочини через страх перед покаранням. Лабільні підлітки часто прив'язані до рідних і друзів, надзвичайно чутливі до доброти, підтримки. Іноді достатньо короткочасної, довірливої, підбадьорливої розмови, щоб підняти їм настрій. Турботу до себе вони сприймають із вдячністю.

Астено-невротичний тип. Основними ознаками цього типу є підвищена фізична та психічна втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії (хворобливого стану, який характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Особливо втомлюється підліток під час розумової роботи, і ця ослабленість породжує підвищену збудливість, заважає орієнтуватись в ситуації. Афективні спалахи в поведінці спричинені наростанням роздратованості у моменти втоми. Зірвавшись, астено-невротик швидко втрачає сили. Знаючи про схильність астено-невротика до підвищеної збудливості, інші особи можуть провокувати його на подібні реакції, тому суворо карати або лаяти дитину з астено-невротичною акцентуацією не можна.

Сенситивний тип. Особи, які належать до цього типу, надзвичайно вразливі, боязливі, у них різко виражене почуття власної неповноцінності. Публічні місця (зокрема школа чи інтернатний заклад) лякають їх великою кількістю людей, шумом, але, звикнувши до них, і навіть страждаючи від деяких учнів, вони, однак, з небажанням переходять в інший клас чи учбовий заклад, змінюють місце проживання. Вчать такі підлітки, як правило, старанно, але соромляться відповідати перед учнями класу, бояться запнутися, викликати сміх, показатися вискочками чи надто зразковими дітьми.

Рівень контактності сенситивних підлітків нижчий середнього. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, займають пасивну позицію, образи тримають у собі. Для них характерні співчутливість, радість за чужі успіхи, почуття обов'язку, сумлінність, високі моральні та етичні вимоги до себе та оточення.

Водночас, почуття власної неповноцінності у сенситивних підлітків зумовлює особливо виражену реакцію гіперкомпенсації. Тому вони шукають самоствердження саме там, де відчувають свою слабкість: дівчата намагаються показати свою веселість, комунікабельність і розкутість, хлопці поводяться зухвало, розв'язано й зарозуміло, прагнуть продемонструвати свою енергію та волю. Через це, сенситивні підлітки можуть опинитися в неблагополучній компанії, хоча для них нестерпні ситуації, в яких вони є об'єктом насмішок, підозр у негативних вчинках, несправедливих звинувачень. Це може спровокувати їх гостру афективну реакцію або депресію, підштовхнути до конфлікту.

Психастенічний тип. Підлітки цього типу є нерішучими, схильними до роздумів, самоаналізу, тривожної підозрливості. У них легко виникають нав'язливі страхи, думки та уявлення. Необхідність самостійного вибору може спровокувати тривалі й нестерпні їх вагання. Нерішучість часто спричинює гіперкомпенсацію, формами якої можуть бути раптова самовпевненість, безапеляційність в судженнях, поспішні дії в ситуаціях, які вимагають розважливості і обережності. Невдачі, що трапляються внаслідок таких дій, тільки посилюють нерішучість і сумніви.

Шизоїдний тип. Суттєвими ознаками таких підлітків є замкненість, відстороненість від навколишнього світу, нездатність чи небажання встановлювати контакти з людьми, знижена потреба у спілкуванні. В таких підлітків часто поєднуються суперечливі риси: холодність і надмірна чутливість, упертість і податливість, настороженість і легковірність, апатична бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прив'язаність і невмотивована антипатія, раціональні судження та нелогічні вчинки, багатство внутрішнього світу та обмеженість його зовнішніх проявів.

Такі діти бурхливо реагують на некоректні спроби проникнути у їх внутрішній світ. Відгородженість від зовнішнього світу ускладнює соціалізацію таких підлітків, зокрема корекцію моральних настанов, які можуть не відповідати суспільним нормам. Самозанурення підсилюється, якщо в процесі виховання дитини вдаються до надмірного контролю й опіки, суворих покарань. Щоб зблизитись із такими підлітками, слід продемонструвати щире зацікавлення їх захопленнями, справами та особистістю.

Збудливий (епілептоїдний) тип акцентуації характеру підлітків. Підлітки цього типу часто мають погані настрої, вони здебільшого похмурі, роздратовані, озлоблені, навіть агресивні. Їх інтелектуальна сфера, як правило, інертна (невправна, млява). Занижена мотивація до навчальної діяльності часто поєднується з високими претензіями щодо оцінок, а невміння будувати стосунки з оточуючими – з вимогами щодо приязні та поваги. Такі підлітки виявляють легку схильність до виявів агресії (в т.ч. фізичної та сексуальної), відзначаються

високою емоційною заражуваністю, довгим періодом заспокоєння, схильністю мстити. Епілептоїди схильні до тиранії, вони здебільшого прагнуть бути лідерами у групі, вдаючись до прямого тиску на оточуючих. Загалом, цей тип є одним з найбільш небезпечених з точки зору неправомірної поведінки.

Демонстративний (истероїдний) тип акцентуації. Підліткам, у яких переважають ознаки цього типу, властиві егоцентризм, безмірне прагнення уваги і співчуття до себе, потреба домогтися визнання, виокремитися за будь-яких умов. За розвинутого інтелекту рівень успішності таких дітей переважно середній; свої невдачі вони виправдовують впливом зовнішніх обставин. Вони здатні на безглузді та зухвалі вчинки, аби привернути до себе увагу. Даний тип акцентуації може бути наслідком як потурання батьків всім примхам дитини, так і їх повної індиферентності до її потреб (демонстративність стає свого роду відповіддю на байдужість з боку значущих дорослих).

Конформний тип. Для конформних підлітків характерна передусім слабкість волі, а їх соціальна поведінка більше залежить від впливу людей, котрі їх оточують, ніж від них самих. Такі підлітки уникають ситуації приймати самостійні рішення; вони повністю орієнтуються на думки оточення. Їх точка зору є нестійкою, легко змінюється під зовнішнім тиском; їх головна мета – не втратити приналежність до певної групи – і визначає особливості поведінки таких дітей.

Загалом, виникнення акцентуацій характеру є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів, серед яких найважливішими виступають:

- 1. Умови виховання.** Розвиток певної акцентуації характеру часто стає наслідком безконтрольності або, навпаки, домінуючої надопіки дорослих, жорстких стосунків, надмірності вимог і очікувань щодо дитини, дефіциту спілкування з підлітком та ін.
- 2. Перешкоди в діяльності.** Деякі ознаки акцентуацій проявляються, коли підлітки вимушені долати перешкоди в діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування, домінування методів примусу є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми *дезадаптивної поведінки підлітків*.
- 3. Когнітивна криза.** Розширення взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність, отже виникають психологічні зриви.
- 4. Дисгармонійність «Я-образу».** Суттю цього фактора є неадекватні та суперечливі уявлення про себе, неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.
- 5. Несформованість спонукальної сфери.** Йдеться про відсутність стійких інтересів і цілей, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, одержувати справжнє задоволення тощо.
- 6. Спадкові ознаки.** До цього фактора належать тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

Отже, підлітковий період є важливим етапом психічного та особистісного розвитку. Він характеризується особливими соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються у розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі у розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру. Знання дорослими (батьками, педагогами) вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає їм змогу ефективно керувати психічним та особистісним розвитком дітей, попереджувати й долати труднощі і проблеми.

■ Психологія ранньої юності

Протягом юнацького віку (від 15-16 до 20 років) особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, уперше масштабно роздивляється свій внутрішній світ, свою індивідуальність, формує цілісний «Я-образ», самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє, що свідчить про перехід її до етапу дорослості. В межах пропонованого видання буде розглянуто лише період ранньої юності (від 15-16 до 17-18 років), оскільки саме межа у 18 років визначає кінець дитинства з точки зору чинного законодавства.

Протягом ранньої юності особистість виходить на рубіж відносної зрілості, у цей період завершуються бурхливий ріст і розвиток її організму, а також первинна соціалізація, на яку впливають умови та перебіг психічного й особистісного розвитку. Виокремлюють такі типи соціалізації:

- ▶ соціалізація, яка супроводжується серйозними проблемами в поведінці, конфліктними ситуаціями, труднощами у засвоєнні соціальних ролей тощо;

- ▶ плавна, розмірена соціалізація. За такого її перебігу юна особистість включається в доросле життя порівняно легко, не завдаючи клопоту дорослим;
- ▶ соціалізація, яка характеризується швидкими, стрибкоподібними змінами, що ефективно контролюються особистістю. Таким юнакам і дівчатам властивий високий рівень самоконтролю, самодисципліни.

Особливості цих типів соціалізації по-різному виявляються у життєдіяльності хлопців і дівчат. Як правило, дівчата випереджають у соціальному розвитку хлопців, глибше й ефективніше засвоюють соціальні ролі, покладають на себе відповідальність за своє життя.

Соціальна ситуація розвитку в старшому шкільному віці зумовлена необхідністю особистісного і професійного самовизначення, вибору життєвого шляху. Психологічним центром стає вибір професії, внаслідок чого у них формується своєрідна внутрішня позиція. Своєрідність її зумовлена зорієнтованістю у майбутнє, сприйняттям теперішнього крізь призму цієї основної спрямованості особистості.

Суттєвою особливістю внутрішньої особистісної позиції старшокласника є зміна характеру потреб, які з безпосередніх перетворюються на опосередковані, усвідомлені та довільні. На цьому віковому етапі відбувається формування механізму цілетворення, основними проявами якого є наявність у людини певного задуму, плану життя, життєвої мети, проекту цілі, загального досвіду свого буття.

Соціальна позиція юнаків і дівчат зорієнтована на здобуття статусу самостійної дорослої людини. У зв'язку з цим старшокласники виявляють підвищений інтерес до способу життя дорослих, що сприяє їх життєвому і професійному самовизначенню. Розширюється коло їх дружнього спілкування з однолітками за одночасного підвищення, порівняно з підлітками, вибіркової особистісних контактів і уподобань.

Центральним новоутворенням раннього юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Особистісне самовизначення є процесом свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця у системі суспільних відносин, що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності. Воно означає формування у хлопців і дівчат стійких та усвідомлених переконань; оволодіння нормами поведінки, принципами, ідеалами; вироблення умінь спостерігати та осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе. Обумовлюється воно не стільки системою засвоєних знань, скільки готовністю до прийняття рішень, самостійних і відповідальних дій у нових ситуаціях.

Крім самовизначення, важливими новоутвореннями раннього юнацького віку є відкриття внутрішнього Я, світогляду. Старший школяр починає сприймати свої переживання, емоції не як реакцію на зовнішній вплив, а як стан свого внутрішнього Я, усвідомлює власну неповторність. Важливою ознакою самосвідомості особистості у ранній юності є *самоповага* – узагальнене ставлення людини до себе, міра прийняття чи неприйняття себе як особистості, яка виявляється у задоволенні собою, почутті власної гідності, позитивному ставленні до себе, узгодженні свого Я-реального з Я-ідеальним. Позитивне ставлення до себе свідчить про високу самоповагу; незадоволеність собою, негативна оцінка своєї особистості – про низьку.

У ранньому юнацькому віці інтенсивно формується *світогляд*, який включає в себе *соціальну орієнтацію особистості* – усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального статусу і шляхів його досягнення. Формування світогляду є результатом та умовою усвідомлення старшокласником себе як особистості з відповідною системою ставлень до всього, що його оточує, та до себе.

На цьому етапі свідомим, цілеспрямованим процесом стає засвоєння етичних знань, формування стійких принципів поведінки, які є основою моральних переконань. Якщо підліток легко змінює свої погляди щодо власної поведінки та інших людей, його думка часто піддається впливу випадкових обставин, то старшокласник рідше керується чужими судженнями.

Особистісний розвиток у ранній юності особливо залежить від стосунків з дорослими, які доповнюють спілкування з однолітками. Звернення до дорослих зумовлене переконаністю юнаків, що проблеми життєвого самовизначення неможливо розв'язати у спілкуванні з ровесниками, оскільки їх соціальний досвід ще недостатній для цього.

В зрілій юності завершуються процеси біологічного дозрівання, однією з найважливіших потреб особистості стає інтелектуальний розвиток, посилюється емоційна стабільність, у міжособистісних стосунках важливого значення набуває спілкування з ровесниками, особливо з представниками протилежної статі, тривають саморозвиток і самовдосконалення.

ДОДАТОК 2

→ ТИПИ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Для **авторитетного стилю** характерні високий рівень контролю та теплі стосунки в родині. Батьки визнають і заохочують зростаючу автономію своїх дітей, відкриті для спілкування з дітьми; допускають зміни власних вимог у розумних межах. Діти в таких родинях добре адаптовані: вони впевнені в собі, мають добре розвинутий самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться в школі й мають високу самооцінку.

Для **авторитарного стилю** характерні високий рівень контролю та холодні стосунки в родині. Такі батьки віддають накази й чекають абсолютно точного їх виконання. Вони закриті для постійного спілкування з дітьми; встановлюють жорсткі вимоги й правила; не допускають їх обговорення; дозволяють дітям дуже обмежені прояви незалежності та самостійності. Діти таких батьків, зазвичай, замкнуті, боязкі й похмурі, невиважені й дратівливі; дівчатка залишаються пасивними й залежними протягом підліткового та юнацького віку; хлопчики можуть стати некерованими й агресивними.

Для **ліберального стилю** характерні низький рівень контролю та теплі стосунки. Батьки з таким стилем сімейного виховання недостатньо або зовсім не регламентують поведінку дитини; для них характерна безумовна батьківська любов. Вони відкриті для спілкування з дітьми, однак домінуючий напрямок комунікації – від дитини до батьків; дітям наданий надлишок свободи при незначному керівництві батьків; батьки не встановлюють будь-яких обмежень. Діти в таких родинях схильні до неслухняності й агресивності, на людях поводяться неадекватно й імпульсивно, невимогливі до себе, хоча в окремих випадках стають активними, рішучими й творчими людьми.

Для **індиферентного стилю** батьківської поведінки властиві низький рівень контролю та холодні відносини в родині. Такі батьки не встановлюють для дітей ніяких обмежень, байдужі до них, закриті для спілкування; через обтяженість власними проблемами не займаються вихованням дітей. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, дитину ніщо не утримує від того, щоб дати волю своїм найбільш руйнівним імпульсам і бути схильними до асоціальної поведінки.

Крім того, відповідно до характеру деструктивного впливу виділяють **асоціально-аморальні сім'ї, конфліктні та педагогічно неспроможні сім'ї**. На практиці до асоціально-аморальних сімей найчастіше відносять сім'ї з відвертими користюлюбними орієнтаціями, які живуть за принципом «мета виправдовує засоби», в яких відсутні моральні норми і обмеження. Зовні обстановка в цих сім'ях може виглядати цілком благопристойною, рівень життя достатнім, але духовні цінності підмінені виключно користюлюбними орієнтаціями з дуже нерозбірливими засобами їх досягнення. Такі сім'ї, не дивлячись на своє зовнішнє благополуччя, завдяки своїм спотвореним моральним уявленням, також роблять на дітей прямий десоціалізуючий вплив, безпосередньо прищепивши їм антигромадські погляди і ціннісні орієнтації. Проте ця категорія сімей та підлітків особливо важка для коректувально-профілактичної роботи. Навряд чи правомірна тут точка зору тих, хто вважає за необхідне вилучати дітей з асоціально-аморальних сімей. Не дивлячись на негативний вплив, який чиниться на дітей такими батьками, як правило, немає формального приводу для ухвалення рішення про вилучення дитини з цих сімей. Тут є достатній рівень матеріального добробуту, тверезий засіб життя, прагнення батьків піклуватися про своїх дітей. По відношенню до таких батьків та їх дітей понад усе застосовні коректувальні методи, засновані на принципах «зворотної соціалізації», коли через дорослішаючих дітей, які достатньо наочно відображають внутрішню зовнішність батьків, відбувається переосмислення батьками своїх власних позицій. Проте істотним недоліком методів зворотної соціалізації є їх запізненість, прозріння часто настає занадто пізно, щоб щось істотно змінити в особистості підлітка.

Іншого підходу вимагають сім'ї з непрямим десоціалізуючим впливом – конфліктні та педагогічно неспроможні. Педагогічно неспроможні, як і конфліктні сім'ї, не роблять на дітей прямого десоціалізуючого впливу. Формування антигромадських орієнтацій у дітей в цих сім'ях відбувається тому, що за рахунок педагогічних помилок, важкої морально-психологічної атмосфери, можливої наявності жорсткого поводження з дітьми тут втрачається виховна роль сім'ї. Вона по ступеню своєї дії починає поступатися іншим інститутам соціалізації, що відіграють несприятливу роль.

Педагогічно неспроможна сім'я, перш за все, потребує корекції стилю сімейного виховання і характеру взаємин батьків з дітьми як основних чинників, що обумовлюють їх непрямий десоціалізуючий вплив. Ці сім'ї, передусім, потребують допомоги психолога, здатного допомогти батькам проаналізувати проблемну ситуацію, скоректувати свій стиль й характер відносин з дитиною. Цю допомогу можуть надати також досвідчені соціальні працівники і педагоги, які добре знають індивідуальні особливості дітей та підлітків, умови їх сімейного виховання і мають достатню психолого-педагогічну підготовленість.

ДОДАТОК 3

→ ЗАКОНОМІРНОСТІ НОРМАЛЬНОГО ПЕРЕБІГУ ЗРОСТАННЯ ДИТИНИ

Починаючи з двомісячного віку, немовлята при появі значущих осіб та об'єктів (матері, батька, інших дорослих, яскравих іграшок, приємних звуків тощо) демонструють так званий *«комплекс пожвавлення»* – вони посміхаються, некоординовано ворухаються всім тілом. В дітей із затримками розвитку та позбавлених належного догляду комплекс пожвавлення не виникає – вони продовжують лежати, не виявляючи цікавості до оточення.

Більш старші діти із зацікавленням дивляться у дзеркало. Їх приваблює образ малюка, якого вони там бачать; проте не можна сказати, чи розуміють вони, що у дзеркалі – їх відображення. Іноді 6-8-місячні діти усвідомлюють, що їх власні рухи аналогічні рухам «малюка у дзеркалі» і бавляться грою з ним.

В нормі, в період між 8 і 16 місяцями діти починають усвідомлювати розбіжності між власним відображенням у дзеркалі і дзеркальних образах інших людей (наприклад, дітей старшого віку чи дорослих). Проте іноді малюк намагається знайти «іншу» дитину в дзеркалі або поза ним (якщо поставити яскраву позначку на носі малюка, той її помітить, але стане показувати на ніс у дзеркалі, а не на свій власний).

Починаючи приблизно з 18 місяців, діти вже не мають потреби в будь-яких зовнішніх підказках для встановлення зв'язку між малюком у дзеркалі і собою; вони розуміють, що бачать себе. Тепер якщо поставити на носі дитини позначку, то типовою реакцією, яка свідчить про нормальний розвиток, буде наступна: маля вкаже на свій ніс, відвернеться від дзеркала, опустить ока, посміхнеться і буде виглядати збентеженим. До 2-х років розуміння межі свого тіла зростає: дитина починає усвідомлювати не лише свою зовнішність, а й власні дії (так, 2-річна дитина, чепурячись перед дзеркалом, милується собою).

Крім того, однією з головних характеристик перебігу розвитку дитини є *формування мовної функції*. В період 1-3 років розвиток мовлення йде по двох лініях – вдосконалюється розуміння мови дорослих та з'являється власне мовлення дитини. Наприкінці другого року життя дитина (у випадку нормального розвитку) вживає до 300 слів, а наприкінці третього року її мовний запас становить 500-1500 слів. До того ж, на третьому році життя мовні вказівки дорослих починають по-справжньому регулювати дії дитини, яка починає активно слухати розмови дорослих.

Щодо моторного (рухового) розвитку дітей, то вони є наступними:

- ▶ **2 роки:** ходять, широко розставляючи ноги і розгойдуючись з боку убік. Можуть лізти нагору, штовхати й тягти предмети та людей, бігати, міцно тримаючись двома руками за опору. Беруть предмети двома руками, мають малу витривалість.
- ▶ **3 роки:** ставлять ноги набагато ближче, ніж раніше, краще утримують рівновагу при ходьбі й під час бігу. Пересуваються більш плавно й спритніше, беруть предмети однією рукою. Малюють на папері розводи й карлочки, складають до купи кубики.
- ▶ **4 роки:** можуть змінювати ритм бігу, незграбно пересуваються стрибками, стрибають. Демонструють більшу силу, витривалість і координацію рухів. Малюють олівцем прості форми і фігури, малюють фарбами, роблять з кубиків будівлі.
- ▶ **5-6 років:** стійке збільшення росту і ваги, стійке зростання фізичної сили в хлопчиків і дівчаток, зростаюче усвідомлення положення тіла в просторі, його основних рухів, більш повне використання можливостей усіх частин тіла, вдосконалювання так званої грубої моторики (ходьба, здатність йти прямою лінією, утримувати рівновагу, повторювати широкі рухи тощо), нездатність зв'язувати окремі моторні навички в єдину дію без зовнішнього супроводження. Можуть ходити по гімнастичній колоді. Спритно стрибають, стоять на одній нозі. Можуть застібати гудзики й блискавки, зав'язувати шнурки. Вміють користуватися письмовими приладами, посудом та іншими предметами домашнього побуту.
- ▶ **7-8 років:** продовжується збільшення росту й ваги, стійке зростання фізичної сили в хлопчиків і дівчаток, більш повне використання можливостей усіх частин тіла, вдосконалення грубої моторики, поліпшення координації рухів, розвиток дрібної моторики (розвиток навичок письма, малювання, здатність до точного відтворення дрібних рухів пальцями тощо), підвищення варіативності використання освоєної дії, але ще без пов'язування її з іншими діями;

- ▶ **9-10 років:** різке збільшення росту в дівчаток, збільшення фізичної сили дівчаток, супроводжуване зниженням гнучкості, усвідомлення і розвиток усіх частин і систем тіла, здатність поєднувати моторні навички в зв'язні складні дії без зовнішнього супроводження; поліпшення координації рухів та здатності зберігати рівновагу.
- ▶ **11 років:** дівчатка обганяють хлопчиків у рості і вазі, різке прискорення росту в хлопчиків; точність реакції при перехопленні об'єктів, що рухаються, подальше підвищення зв'язності і гнучкості складних дій, подальше поліпшення навичок дрібної моторики, подальше підвищення варіабельності виконання освоєних дій в різних ситуаціях.

Вік	Ознаки, на відсутність яких має звертати увагу дільничний інспектор
2 роки	Ходять, широко розставляючи ноги і розгойдуючись з боку убік. Можуть лізти нагору, штовхати й тягти предмети та людей, бігати, міцно тримаючись двома руками за опору. Беруть предмети двома руками.
3 роки	Хода, подібна до ходи дорослої людини, добра рівновага при ходьбі та на бігу. Пересування відносно плавне та спритне, здатність брати предмети однією рукою.
4 роки	Можуть змінювати ритм бігу, незграбно пересуваються стрибками, стрибають. Досить велика сила, витривалість та координація рухів.
5 років	Спритно стрибають, вміють тримати рівновагу на одній нозі. Можуть застібати гудзики й блискавки, зав'язувати шнурки. Вміють користуватися письмовими приладами, посудом та іншими предметами домашнього вжитку.

Таблиця ваги дівчаток

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
0 міс	<2,6	2,6-2,8	2,8-3,0	3,0-3,7	3,7-3,9	3,9-4,1	>4,1
1 міс	<3,3	3,3-3,6	3,6-3,8	3,8-4,5	4,5-4,7	4,7-5,1	>5,1
2 міс	<3,8	3,8-4,2	4,2-4,5	4,5-5,2	5,2-5,5	5,5-5,9	>5,9
3 міс	<4,4	4,4-4,8	4,8-5,2	5,2-5,9	5,9-6,3	6,3-6,7	>6,7
4 міс	<5,0	5,0-5,4	5,4-5,8	5,8-6,6	6,6-7,0	7,0-7,5	>7,5
5 міс	<5,5	5,5-5,9	5,9-6,3	6,3-7,2	7,2-7,7	7,7-8,1	>8,1
6 міс	<5,9	5,9-6,3	6,3-6,8	6,8-7,8	7,8-8,3	8,3-8,7	>8,7
7 міс	<6,4	6,4-6,8	6,8-7,3	7,3-8,4	8,4-8,9	8,9-9,3	>9,3
8 міс	<6,7	6,7-7,2	7,2-7,6	7,6-8,8	8,8-9,3	9,3-9,7	>9,7
9 міс	<7,1	7,1-7,5	7,5-8,0	8,0-9,2	9,2-9,7	9,7-10,1	>10,1
10 міс	<7,4	7,4-7,9	7,9-8,4	8,4-9,6	9,6-10,1	10,1-10,5	>10,5
11 міс	<7,7	7,7-8,3	8,3-8,7	8,7-9,9	9,9-10,5	10,5-10,9	>10,9
1 рік	<8,0	8,0-8,5	8,5-9,0	9,0-10,2	10,2-10,8	10,8-11,3	>11,3
15 міс	<8,6	8,6-9,2	9,2-9,7	9,7-10,9	10,9-11,5	11,5-12,1	>12,1

Організація роботи підрозділів ОВС, що здійснюють профілактичну роботу серед дітей,
у сфері протидії жорстокому поводженню з дітьми та насильству в сім'ї

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
18 міс	<90,0	90,0-9,8	9,8-10,3	10,3-11,5	11,5-12,2	12,2-12,8	>12,8
21 міс	<9,7	9,7-10,3	10,3-10,6	10,6-12,2	12,2-12,8	12,8-13,4	>13,4
2 роки	<10,2	10,2-10,8	10,8-11,3	11,3-12,8	12,8-13,5	13,5-14,1	>14,1
27 міс	<10,6	10,6-11,2	11,2-11,7	11,7-13,3	13,3-14,2	14,2-14,8	>14,8
30 міс	<11,0	11,0-11,6	11,6-12,3	12,3-13,9	13,9-14,8	14,8-15,5	>15,5
33 міс	<11,5	11,5-12,1	12,1-12,7	12,7-14,5	14,5-15,4	15,4-16,3	>16,3
3 роки	<11,7	11,7-12,5	12,5-13,3	13,3-15,5	15,5-16,5	16,5-17,6	>17,6
3,5 роки	<12,3	12,3-13,4	13,4-14,0	14,0-16,4	16,4-17,7	17,7-18,6	>18,6
4 роки	<13,0	13,0-14,0	14,0-14,8	14,8-17,6	17,6-18,9	18,9-20,0	>20,0
4,5 роки	<13,9	13,9-14,8	14,8-15,8	15,8-18,5	18,5-20,3	20,3-21,5	>21,5
5 років	<14,7	14,7-15,7	15,7-16,6	16,6-19,7	19,7-21,6	21,6-23,2	>23,2
5,5 років	<15,5	15,5-16,6	16,6-17,7	17,7-21,1	21,1-23,1	23,1-25,1	>25,1
6 років	<16,3	16,3-17,4	17,4-18,7	18,7-22,5	22,5-24,8	24,8-27,1	>27,1
6,5 років	<17,1	17,1-18,3	18,3-19,7	19,7-23,8	23,8-26,5	26,5-29,3	>29,3
7 років	<17,9	17,9-19,4	19,4-20,6	20,6-25,3	25,3-28,3	28,3-31,6	>31,6
8 років	<20,0	20,0-21,4	21,4-23,0	23,0-28,5	28,5-32,1	32,1-36,3	>36,3
9 років	<21,9	21,9-23,4	23,4-25,5	25,5-32,0	32,0-36,3	36,3-41,0	>41,0
10 років	<22,7	22,7-25,0	25,0-27,7	27,7-34,9	34,9-39,8	39,8-47,4	>47,4
11 років	<24,9	24,9-27,8	27,8-30,7	30,7-38,9	38,9-44,6	44,6-55,2	>55,2
12 років	<27,8	27,8-31,8	31,8-36,0	36,0-45,4	45,4-51,8	51,8-63,4	>63,4
13 років	<32,0	32,0-38,7	38,7-43,0	43,0-52,5	52,5-59,0	59,0-69,0	>69,0
14 років	<37,6	37,6-43,8	43,8-48,2	48,2-58,0	58,0-64,0	64,0-72,2	>72,2
15 років	<42,0	42,0-46,8	46,8-50,6	50,6-60,4	60,4-66,5	66,5-74,9	>74,9
16 років	<45,2	45,2-48,4	48,4-51,8	51,8-61,3	61,3-67,6	67,6-75,6	>75,6
17 років	<46,2	46,2-49,2	49,2-52,9	52,9-61,9	61,9-68,0	68,0-76,0	>76,0

Таблиця ваги хлопців

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
0 міс	<2,7	2,7-2,9	2,9-3,1	3,1-3,7	3,7-3,9	3,9-4,2	>4,2
1 міс	<3,3	3,3-3,6	3,6-4,0	4,0-4,7	4,7-5,1	5,1-5,4	>5,4
2 міс	<3,9	3,9-4,2	4,2-4,6	4,6-5,6	5,6-6,0	6,0-6,4	>6,4
3 міс	<4,5	4,5-4,9	4,9-5,3	5,3-6,4	6,4-7,0	7,0-7,3	>7,3
4 міс	<5,1	5,1-5,5	5,5-6,0	6,0-7,2	7,2-7,6	7,6-8,1	>8,1
5 міс	<5,6	5,6-6,1	6,1-6,5	6,5-7,8	7,8-8,3	8,3-8,8	>8,8
6 міс	<6,1	6,1-6,6	6,6-7,1	7,1-8,4	8,4-9,0	9,0-9,4	>9,4
7 міс	<6,6	6,6-7,1	7,1-7,6	7,6-8,9	8,9-9,5	9,5-9,9	>9,9
8 міс	<7,1	7,1-7,5	7,5-8,0	8,0-9,4	9,4-10,0	10,0-10,5	>10,5
9 міс	<7,5	7,5-7,9	7,9-8,4	8,4-9,8	9,8-10,5	10,5-11,0	>11,0
10 міс	<7,9	7,9-8,3	8,3-8,8	8,8-10,3	10,3-10,9	10,9-11,4	>11,4
11 міс	<8,2	8,2-8,6	8,6-9,1	9,1-10,6	10,6-11,2	11,2-11,8	>11,8
1 рік	<8,5	8,5-8,9	8,9-9,4	9,4-10,9	10,9-11,6	11,6-12,1	>12,1
15 міс	<9,2	9,2-9,6	9,6-10,1	10,1-11,7	11,7-12,4	12,4-13,0	>13,0
18 міс	<9,7	9,7-10,2	10,2-10,7	10,7-12,4	12,4-13,0	13,0-13,7	>13,7
21 міс	<10,2	10,2-10,6	10,6-11,2	11,2-12,9	12,9-13,6	13,6-14,3	>14,3
2 роки	<10,6	10,6-11,0	11,0-11,7	11,7-13,5	13,5-14,2	14,2-15,0	>15,0
27 міс	<11,0	11,0-11,5	11,5-12,2	12,2-14,1	14,1-14,8	14,8-15,6	>15,6
30 міс	<11,4	11,4-11,9	11,9-12,6	12,6-14,6	14,6-15,4	15,4-16,1	>16,1
33 міс	<11,6	11,6-12,3	12,3-13,1	13,1-15,2	15,2-16,0	16,0-16,8	>16,8

Вік	Показник						
	дуже низький	низький	нижче середнього	середній	вище середнього	високий	дуже високий
3 роки	<12,1	12,1-12,8	12,8-13,8	13,8-16,0	16,0-16,9	16,9-17,7	>17,7
3,5 роки	<12,7	12,7-13,5	13,5-14,3	14,3-16,8	16,8-17,9	17,9-18,8	>18,8
4 роки	<13,4	13,4-14,2	14,2-15,1	15,1-17,8	17,8-19,4	19,4-20,3	>20,3
4,5 роки	<14,0	14,0-14,9	14,9-15,9	15,9-18,8	18,8-20,3	20,3-21,6	>21,6
5 років	<14,8	14,8-15,7	15,7-16,8	16,8-20,0	20,0-21,7	21,7-23,4	>23,4
5,5 років	<15,5	15,5-16,6	16,6-17,7	17,7-21,3	21,3-23,2	23,2-24,9	>24,9
6 років	<16,3	16,3-17,5	17,5-18,8	18,8-22,6	22,6-24,7	24,7-26,7	>26,7
6,5 років	<17,2	17,2-18,6	18,6-19,9	19,9-23,9	23,9-26,3	26,3-28,8	>28,8
7 років	<18,0	18,0-19,5	19,5-21,0	21,0-25,4	25,4-28,0	28,0-30,8	>30,8
8 років	<20,0	20,0-21,5	21,5-23,3	23,3-28,3	28,3-31,4	31,4-35,5	>35,5
9 років	<21,9	21,9-23,5	23,5-25,6	25,6-31,5	31,5-35,1	35,1-39,1	>39,1
10 років	<23,9	23,9-25,6	25,6-28,2	28,2-35,1	35,1-39,7	39,7-44,7	>44,7
11 років	<26,0	26,0-28,0	28,0-31,0	31,0-39,9	39,9-44,9	44,9-51,5	>51,5
12 років	<28,2	28,2-30,7	30,7-34,4	34,4-45,1	45,1-50,6	50,6-58,7	>58,7
13 років	<30,9	30,9-33,8	33,8-38,0	38,0-50,6	50,6-56,8	56,8-66,0	>66,0
14 років	<34,3	34,3-38,0	38,0-42,8	42,8-56,6	56,6-63,4	63,4-73,2	>73,2
15 років	<38,7	38,7-43,0	43,0-48,3	48,3-62,8	62,8-70,0	70,0-80,1	>80,1
16 років	<44,0	44,0-48,3	48,3-54,0	54,0-69,6	69,6-76,5	76,5-84,7	>84,7
17 років	<49,3	49,3-54,6	54,6-59,8	59,8-74,0	74,0-80,1	80,1-87,8	>87,8

ДОДАТОК 4

→ ІНДИКАТИВНА МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ЩОДО ДИТИНИ

▣ Карта первинного обстеження стану дитини

1. Дата _____

2. Шлях, яким дитина потрапила до соціального працівника (самостійно, привели члени сім'ї, направили представники закладів освіти чи охорони здоров'я, дільничі інспектори тощо) _____

3. П.І.Б. особи, яка безпосередньо привела дитину, та характер зв'язків з дитиною _____

4. П.І.Б. та посада особи, яка направила дитину до соціальної служби _____

5. П.І.Б. дитини _____

6. Дата народження _____

7. Адреса, де дитина зареєстрована за місцем проживання _____

тел. _____

8. Адреса (місце) фактичного проживання дитини _____

тел. _____

9. Місце навчання дитини _____

10. Рівень здобутої освіти _____ 11. Фактичне відвідування школи в даний момент _____

12. Причина невідвідування _____

13. Стосунки з правоохоронними органами (облік, наявність приводів до міліції, судимість тощо) _____

14. Втечі з дому _____ 15. Період (вказати час) _____

16. Характер організації дозвілля дитини _____

17. Шкідливі звички _____

18. Захворювання _____

19. Проблема, як її бачить дитина _____

20. На яку допомогу дитина чекає _____

21. Сім'я:

Мати/мачуха (П.І.Б., вік, рівень освіти, чим займається в даний час, чи живе разом з дитиною) _____

Батько/вітчим (П.І.Б., вік, рівень освіти, чим займається в даний час, чи живе разом з дитиною) _____

Інші родичі, які фактично виховують дитину (рівень родинних зв'язків з дитиною, П.І.Б., вік, рівень освіти, чим
займається в даний час, чи живе разом з дитиною) _____

Брати, сестри (наявність, кількість, вік, чи живуть разом з дитиною) _____

22. Матеріальний стан родини _____

23. Вживання членами сім'ї алкоголю чи наркотиків _____

24. Захворювання (член сім'ї, захворювання) _____

25. Проблема, як її бачать батьки (підкувальники)

Мати/мачуха/підкувальниця	Батько/вітчим/підкувальник

26. Висновок соціального працівника щодо стану дитину та наявності сімейного насильства _____

27. Рекомендації щодо характеру подальшої допомоги дитині _____

Посада та П.І.Б. особи, яка заповнювала карту

Підпис

■ Індикативні таблиці наявності сімейного насильства

Ця методика складається з двох таблиць. У першій таблиці відокремлені **наочні ознаки насильства** над дитиною. У другій – **непрямі ознаки** насильства щодо дитини. Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

1. Перший містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства.
2. У другому стовпчику подається спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє спостереження за дитиною, станом її житла, родичами; бесіда з дитиною, опитування родичів, сусідів – додатково висвітлені в методичному посібнику.
3. В третьому стовпчику цієї таблиці фахівець власноруч робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (чорнилом або кульковою ручкою).
4. Четвертий стовпчик слугує для різного роду приміток та нотаток. Нотатки також робляться чорнилом або кульковою ручкою.

При аналізі результатів необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть стовідсотково свідчити про наявність насильства в сім'ї.

Індикативна таблиця 1.

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Брак ваги	Спостереження		Див. посібник
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти	Бесіда		
Неадекватні відповіді на запитання	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна дитини, зокрема іграшок	Бесіда		
Відмова батьків опікуватись дитиною	Спостереження, опитування		
Примус малолітньої дитини до праці	Спостереження, опитування		
Ігнорування задоволення життєво важливих потреб дитини	Спостереження, опитування		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		

Індикативна таблиця 2.

Непрямі ознаки сімейного насильства щодо дітей	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию, таке ін.	Спостереження, бесіда		
Зачіску зроблено в домашніх умовах «домашніми» інструментами (волосся обрізане нерівно, «сороче гніздо» на голові)	Спостереження		
Незвичний одяг (шарф вдома, рукавички тощо)	Спостереження		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини, чи когось з її членів	Спостереження		
Одяг, що не відповідає віку дитини (надто малий або занадто великий)	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		
Відсутність одягу, що відповідає погодним умовам	Спостереження		
Алкогольне сп'яніння батьків	Спостереження		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає дитина або опікуни дитини	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Надто висока відповідальність дитини	Бесіда		
Зухвала в т.ч. агресивна та/або сексуалізована поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		
Дитина надмірно мовчазна, скована	Спостереження, бесіда		
Дитина апатична, не проявляє жодних емоційних реакцій з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Сонливість у незвичний час або постійне безсоння у дитини	Бесіда, опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Батьки не можуть пояснити стан дитини	Опитування		

Індикативна таблиця 3.

Ознаки насильства, що виявляються завдяки опитуванню родичів, сусідів	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Родичі не можуть пояснити стан дитини	Опитування		
Батьки не можуть сказати, чим хворіє дитина, як вона лікується, тощо	Опитування		
Родичі відмовляються показувати дитину будь-кому, намагаються не випустити її з житла, обмежують її контакти з оточенням	Опитування		
Сусіди свідчать про схильності дитини до асоціальної поведінки	Опитування		
Існують свідчення про сексуалізовану поведінку та/або сексуальну нерозбірливість дитини	Опитування		
Схильність до знущання над тваринами	Опитування, спостереження		
Сусіди та родичі прямо виказують свою стурбованість стосовно ситуації в сім'ї	Опитування		
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення суспільного спокою	Опитування		
Невідповідні віку сексуальні пізнання дитини	Опитування, бесіда		
Схильність до сексуалізованих виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Часте безсоння в дитини	Опитування		
Суїцидальні погрози чи спроби суїциду	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Опитування		
Сусіди свідчать про жебракування дитини	Опитування		
Існують відомості про примушування чи втягнення дитини до заняття проституцією	Опитування		
Сусіди стверджують про примус дитини до непосильної праці	Опитування		
Сусіди кажуть, що дитина не відвідує школу	Опитування		
Існують відомості, що дитина постійно перебуває на вулиці, біля під'їзду, не йде додому	Опитування		

Індикативна таблиця 4.

Ознаки сімейного насильства щодо дітей, які виявляються при повторній зустрічі	Спосіб виявлення	Відмітка про наявність	Примітки
Зсуви й переломи кісток, крововиливи, особливо поряд з частково залікованими травмами	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо різні за часом появи	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та/або походженням (наприклад, від цигарки або розпаленого посуду)	Спостереження		
Хронічна відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Невідповідне медичне забезпечення потреб дитини	Спостереження, опитування		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами, що з'явився після останнього візиту інспектора	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна дитини, зокрема іграшок	Бесіда		
Байдуже ставлення батьків до власної дитини	Спостереження, опитування		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає дитина або опікуни дитини	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги, незважаючи на рекомендації під час останнього візиту лікаря чи інспектора	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Різка та незрозуміла зміна ставлення до дільничного інспектора з боку дитини	Спостереження, бесіда		
Алкогольне чи токсичне сп'яніння дитини	Спостереження		

■ Карта спостереження за поведінкою дитини

П.І.Б. дитини _____

Посада та П.І.Б. особи, яка заповнювала карту _____

Дата заповнення: _____

Підкреслити в таблиці порушення поведінки дитини, виявлені протягом спілкування з нею або з її родичами

Характер порушення	Прояв
Агресивність	ламає речі, штовхає ровесників, б'є, щіпає чи кусає інших людей, плюється, лається тощо
Негативізм	робить все «навпаки», відмовляється відповідати на будь-які запитання, постійно застосовує слова «не хочу» або «не буду»
Демонстративність	відвертається, повертається спиною, здійснює «підкреслені» рухи, намагається будь-якою ціною привернути до себе увагу, слідує за реакцією на свої дії негативистського характеру
Емоційна відгородженість	уникає дивитись у вічі співрозмовнику, прагне самотності, мало розмовляє, прагне «відмовчатись», майже не рухається
Псевдоглухота	не виконує прохань або не відповідає на запитання судді, незважаючи на те, що чує та розуміє зміст звернення
Запальність	легко збуджується, «спалахує», кричить, поводить себе агресивно, починає плакати
Дратівливість	легке виникнення образи, незадоволений вираз обличчя
Конфліктність	поведінка, що підбурює іншу особу на конфлікт
Нерішучість	постійно вагається, зволікає з відповідями, постійно дивиться на реакцію дорослого, виглядає збентеженою та наляканою
Дурашливість	реагує сміхом на слова судді, кривляється, перекирвує знайомих
Тривожність	блукання очима, відсторонений погляд, напружена поза, дитина неочікувано та зненацька здригається, демонструє немотивовану боязкість та настороженість
Скутість	рухова скутість в новій ситуації
Дефіцит уваги (нездатність зконцентруватися)	легко відволікається, не може сконцентруватись на питаннях, які доводиться повторювати кілька разів
Рухова розгальмованість (гіперактивність)	швидко збуджується та довго заспокоюється; починає діяти та говорити, раніше, ніж повністю почує питання; не може спокійно сидіти на місці; темп рухів прискорений; кількість рухів надлишкова
Мовна розгальмованість	Розмовляє голосно; темп мовлення прискорений, «говорить швидше, ніж думає», «захлинається» словами
Нерозуміння складних мовних конструкцій	не розуміє складні речення або довгі пояснення
Нерозуміння простих мовних конструкцій	не розуміє найпростіші речення, запитання та висловлювання
«Застрягаюча» поведінка	малює елементи, що постійно повторюються, постійно повторює одну і ту ж фразу, довго не може переключитись з одного запитання чи завдання на інше, «нав'язливість» при спілкуванні
Знижена розумова та фізична працездатність	легка стомлюваність

ДОДАТОК 5

Витяг з Наказу МВС України
від 19.12.2012 № 1176

Інструкція

з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей

I. Загальні положення

1.1. Ця Інструкція визначає організаційно-правові засади діяльності підрозділів кримінальної міліції у справах дітей (далі - підрозділи КМСД).

1.2. Основними завданнями підрозділів КМСД є:

- ▶ виявлення та припинення фактів жорсткого поведження з дітьми, учинення стосовно них насильства, у тому числі батьками, законними представниками;

1.4. У цій Інструкції терміни вживаються у таких значеннях:

- ▶ діти, які опинились у складних життєвих обставинах – діти, які потрапили в обставини, що порушують їх повноцінну життєдіяльність та розвиток, у подоланні наслідків яких вони потребують допомоги (проживають у сім'ях, у яких батьки або особи, що їх заміняють, ухиляються від виконання батьківських обов'язків; залишилися без батьківського піклування; систематично самовільно залишають місце постійного проживання (перебування); зазнали фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства; розлучені із сім'єю та не є громадянами України);
- ▶ жорстоке поведження з дітьми – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного та соціального насилля над дитиною в сім'ї або поза нею;
- ▶ методика „Зелена кімната” – це методика проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей;
- ▶ насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю;
- ▶ програма корекції поведінки – програма, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї;

II. Організація профілактики адміністративних та кримінальних правопорушень серед дітей

2.1. Управління кримінальної міліції у справах дітей Міністерства внутрішніх справ України:

- ▶ організовує і контролює, у межах компетенції, виконання підрозділами КМСД Законів України „Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей”, „Про міліцію”, „Про попередження насильства в сім'ї”, „Про державну таємницю”, „Про оперативно-розшукову діяльність” та інших законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів з питань профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю в дитячому середовищі;

III. Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей та вжиття заходів щодо недопущення рецидивної злочинності серед дітей

3.1. Заходи з профілактики адміністративних і кримінальних правопорушень поділяються на загальні та індивідуальні.

- ▶ виявляють причини й умови, що призводять до вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень дітьми, уживають організаційних і практичних заходів для їх усунення;
- ▶ відвідують за місцем проживання дитину для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї, та спонукати до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень;
- ▶ сприяють у вирішенні соціальних проблем дитини, у тому числі конфліктних ситуацій у сім'ї, зокрема щодо батьків, законних представників, які не займаються вихованням дітей чи вчиняють стосовно них насильство в сім'ї, застосовують заходи впливу згідно із законодавством, ініціюють перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування питання щодо направлення дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги.

3.9. З метою здійснення заходів індивідуальної профілактики щодо дитини, яка вчинила адміністративні, кримінальні правопорушення, працівник підрозділу КМСД бере її на відповідний облік.

IV. Ведення обліків працівниками підрозділів КМСД

4.1. Працівник підрозділу КМСД веде такі обліки:

- ▶ профілактичний облік дітей;
- ▶ алфавітно-довідковий облік дорослих осіб.

4.3. Поставленню на профілактичний облік підлягає дитина:

- ▶ якій винесено офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї;

4.4. Підставами для поставлення дитини на профілактичний облік є:

- ▶ копія офіційного попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї;

4.7. При заведенні ОПС працівник підрозділу КМСД зобов'язаний:

- ▶ письмово повідомити дитину, її батьків чи законних представників про поставлення дитини на профілактичний облік за зразком наведеним у додатку 3 до цієї Інструкції, провести ознайомлювальну бесіду та роз'яснити умови перебування на обліку в органі внутрішніх справ;

4.16. Профілактичний облік дітей із заведенням ОПС ведеться строком один рік, якщо інше не передбачено вироком суду, який набрав законної сили.

4.17. Строк профілактичного обліку може бути зменшений у разі усунення ризиків учинення дитиною адміністративних чи кримінальних правопорушень та наявності матеріалів, що свідчать про позитивні зміни в поведінці дитини.

4.18. Підставами для зняття дитини з профілактичного обліку є:

- ▶ відсутність випадків учинення насильства в сім'ї упродовж року з дати перебування на обліку;

4.22. Для фіксації відомостей про осіб, які перебувають на алфавітно-довідковому обліку, ведеться журнал реєстрації осіб, узятих на алфавітно-довідковий облік (Додаток 7), в електронній формі (формат Excel). У журналі також реєструються особи, які, перебуваючи на алфавітно-довідковому обліку, змінили місце постійного проживання.

4.23. На алфавітно-довідковий облік ставляться дорослі особи, які були засуджені умовно або до громадських чи виправних робіт, а також стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено за вчинення таких кримінальних правопорушень:

- ▶ примушування дитини до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію;
- ▶ На алфавітно-довідковий облік ставляться також дорослі особи, яким винесено офіційне попередження за неприпустимість вчинення насильства в сім'ї щодо дитини.

4.24. Поставлення на алфавітно-довідковий облік дорослих осіб, яким винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини або яка вчинила кримінальне правопорушення щодо дитини, проводиться на підставі мотивованого рапорту працівника підрозділу КМСД за результатами перевірки даної особи за відповідними ІП ІПС.

4.26. Алфавітно-довідковий облік ведеться не менше одного року, якщо інше не передбачено вироком суду, який набрав законної сили.

4.27. Зняття з алфавітно-довідкового обліку дорослих осіб проводиться на підставі мотивованого рапорту працівника підрозділу КМСД. Рішення про зняття з обліку приймає начальник органу внутрішніх справ.

4.28. Підставами для зняття з алфавітно-довідкового обліку є:

- ▶ відсутність випадків учинення насильства в сім'ї упродовж року з дати перебування на обліку;

VII. Виявлення та припинення фактів учинення насильства в сім'ї щодо дітей, жорсткого поводження з дітьми

7.1. Працівники підрозділів КМСД відповідно до Закону України „Про попередження насильства в сім'ї” уживають наступних заходів щодо попередження насильства в сім'ї стосовно дітей:

- ▶ виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення;
- ▶ беруть на алфавітно-довідковий облік дорослих осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними;
- ▶ відвідують сім'ї, члени, яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу;
- ▶ виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- ▶ приймають та розглядають, у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї щодо дітей або про реальну загрозу його вчинення;
- ▶ вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що направлені на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї;
- ▶ повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;

- ▶ направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства;
- ▶ виносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом;
- ▶ контролюють виконання вимог захисних приписів;
- ▶ направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;
- ▶ взаємодіють із спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- ▶ надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

7.2. Працівники підрозділів КМСД уживають заходів, визначених у пункті 7.1 цього розділу, у разі вчинення насильства в сім'ї дітьми.

7.3. Працівник підрозділу КМСД у разі винесення, за визначених законодавством умов, дитині офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї здійснює її поставлення на профілактичний облік.

7.4. При виявленні фактів жорсткого поведження з дитиною працівник підрозділу КМСД повинен:

- ▶ прийняти заяву або скласти протокол усної заяви від дитини, а в разі недосягнення нею 16-річного віку – від батьків, законних представників або іншої дорослої особи, не причетної до вчинення насильства над дитиною;
- ▶ у разі неможливості подання заяви скласти рапорт про виявлений факт жорсткого поведження з дитиною;
- ▶ ужити заходів щодо внесення інформації до журналу Єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події;
- ▶ у разі, якщо життю та здоров'ю дитини загрожує небезпека, працівник підрозділу КМСД разом зі службою у справах дітей уживає заходів з дотриманням вимог законодавства щодо термінового вилучення дитини із сім'ї (закладу) та подальшого влаштування дитини.

7.5. У заяві, протоколі або рапорті працівник підрозділу КМСД зазначає прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання постраждалої від насильства дитини, інформацію про особу, яка вчинила насильство, час і місце його вчинення, умисні дії фізичного спрямування, інші обставини вчинення насильства або реальної загрози його вчинення.

7.6. Після отримання заяви, складання протоколу усної заяви або рапорту про факт жорсткого поведження з дитиною працівник підрозділу КМСД, за наявності ознак кримінального правопорушення, негайно інформує керівника органу досудового розслідування для його попередньої кваліфікації та внесення інформації до ЄРДР.

7.7. Про отримання заяви чи повідомлення щодо жорсткого поведження з дитиною, вчинення насильства в сім'ї над дитиною працівник підрозділу КМСД протягом трьох днів інформує відповідне управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а також службу у справах дітей місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

7.8. У разі вчинення особою насильства в сім'ї після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до кризового центру для проходження корекційної програми.

VIII. Організація надання правової та психологічної допомоги дітям, які є потерпілими в кримінальному провадженні чи стали свідками злочину

8.1. Допит дитини, яка потерпіла внаслідок кримінального правопорушення або стала його свідком, здійснюється відповідно до законодавства України, у якому визначаються особливі підходи, норми, процедури, які застосовуються щодо дітей, порівняно з дорослими.

8.2. Працівник підрозділу КМСД проводить допит дитини за окремим дорученням слідчого, прокурора в порядку, визначеному Кримінальним процесуальним кодексом України.

8.3. Проведення опитування дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні, здійснюється у спеціально обладнаному чи облаштованому для цих цілей приміщенні із застосуванням методики „Зелена кімната”.

8.4. Методика „Зелена кімната” застосовується до дітей віком від 4 до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду – й у віці від 14 до 16 років, які потерпіли внаслідок учинення злочинів проти статевої свободи і недоторканості, інших злочинів насильницького характеру або стали свідками таких злочинів.

8.5. Працівник підрозділу КМСД проводить допит дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні, у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

8.6. Відомості, отримані в ході допиту дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні, належать до переліку персональних даних і повинні бути захищені під час їх обробки. Порушення законодавства про захист персональних даних тягне за собою відповідальність, установлену законодавством.

ДОДАТОК 6

→ СКРИНІНГ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ, КОТРА ПЕРЕБУВАЄ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ⁴¹: ОПИТУВАЛЬНИК BARO ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ У РОБОТІ ФАХІВЦІВ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ У СПРАВАХ ДІТЕЙ

Опитувальник BARO (Basic Child Protection Board Screening) – напівструктуроване інтерв'ю з бальною реєстрацією, передбачає наявність двох чи більше джерел інформації: дитина, батьки, сусіди, школа, громада або інші джерела.

Опитувальник використовується голландськими поліцейськими, які працюють з неповнолітніми правопорушниками. Принцип опитування полягає в тому, щоб на підставі співставлення відповідей підлітка, батьків, вчителів, які опитуються окремо, виявити ризиковані «зони» – питання, в яких є розбіжності у відповідях опитаних осіб. Завдання та відповіді на всі питання не слід дуже детально документувати, необхідно швидко визначити ставлення до проблеми осіб, що опитуються. Наприклад, підлітку, його батькам та класному керівникові ставиться запитання: «Як часто підліток вживає алкоголь?». Сам підліток відповідає що декілька разів на тиждень, батьки – що взагалі не вживає, а класний керівник відповідає, що кожен день хлопець приходиться до школи з пляшкою пива і демонстративно випиває її на перерві з друзями. Наразі є розбіжності у відповідях – як наслідок існує проблема. Методика проведення опитування з використанням опитувальника BARO знайома працівникам кримінальної міліції у справах дітей, з якими у 2009 році проводилися навчальні семінари з адаптування цієї методики для використання в органах внутрішніх справ України.

Загальні принципи застосування методики є наступними:

1. Скринінгова методика використовується виключно з метою збору комплексної інформації про особистість дитини та особливості її мікро- та макросоціального оточення.
2. Зібрана інформація має використовуватися для побудови індивідуального плану дій стосовно кожної дитини та реалізації корекційних програм.
3. Опитування проводиться за наступними стандартами: повідомлення мети опитування, тривалості процедури (не більше 40–45 хвилин на особу), пояснення прав дитини (зокрема права на ознайомлення з результатами звіту й надання власних коментарів), повідомлення про осіб, котрі матимуть можливість ознайомитися з результатами опитування.
4. Специфіка вказаної методики полягає у її розділенні на дві частини: опитування дитини та опитування другої сторони (батьків, осіб, які їх замінюють, учителів, сусідів, спеціалістів відповідних соціальних органів та служб, інших представників громади).
5. Опитування батьків або осіб, які їх замінюють (інших представників громади), є бажаним і підвищує результативність методики, однак здійснюється за можливості безпосередньої зустрічі.
6. Коментарі стосовно поведінкових, емоційних, невербальних реакцій дитини (дорослих) мають суб'єктивний характер.
7. У випадку розбіжності отриманої з різних джерел інформації стосовно окремих аспектів життєдіяльності дитини робляться відповідні помітки щодо «наявності проблеми», пошук правдивої інформації не ведеться.
8. Розділ «Узагальнений формуляр з коментарями щодо результатів скринінгу» заповнюється відповідно до результатів опитування всіх учасників на основі зіставлення отриманої з різних джерел інформації.
9. Кожний тематичний розділ передбачає фіксацію коментарів фахівця до наданих відповідей. Кількість балів, отриманих на підставі відповідей з кожної теми, вказує на відсутність причини для стурбованості чи на наявність незначної або серйозної причини, або дуже серйозної причини для стурбованості.

⁴¹ Наводиться за: Луценко Ю.А., Шиян О.П. Методика «Скринінг особистості вихованця закладу соціальної реабілітації (на основі опитувальника «BARO») // Забезпечення правового та психологопедагогічного супроводу дітей з асоціальними проявами у поведінці в умовах закладу соціальної реабілітації : Методичний посібник / Укл. Луценко Ю.А., Шиян О.П. – К.: ПЦ «Фоліант», 2009. – 136 с. – С. 84-132.

Показниками для стурбованості ситуацією підлітка з кожної теми опитувальника є: дві відмітки «незначні причини для стурбованості» або одна (і більше) «серйозні причини для стурбованості», «дуже серйозні причини для стурбованості».

Наявність стурбованості ситуацією є індикатором для проведення додаткового вивчення проблеми дитини.

Попереднє вивчення справи

Дані	
№ ЖРЗПЗ, дата реєстрації матеріалу	
Прізвище, ім'я, по батькові	
Дата народження	
Місце народження	
Стать	
Національність	
Статус (зі слів дитини)*	
Фактичне місце проживання	
Місце реєстрації	
Телефон домашній Телефон мобільний	
У даний час підозрюється у вчиненні злочину	
Характер правопорушення	
Стаття	
Дата вчинення правопорушення	
Місце вчинення правопорушення	
Збиток (характер/розмір)	
Каліцтво (характер і серйозність)	
Дата узяття під варту	
Наслідки скоєння правопорушення	
№ відмовного матеріалу	
№ кримінальної справи (у разі її порушення)	
№ адміністративного протоколу (у разі його складання)	

* Підлягає обов'язковій перевірці в ССД.

Дані про попередні судимості	
Дата, статті, яким судом засуджений, термін покарання	
Останнє місце навчання	
Назва та тип загальноосвітнього навчального закладу	
Адреса	
Телефон	
Якщо працює або суміщає навчання і роботу	
Професія	
Місце роботи	
Роботодавець	
Телефон	
Відомості про сім'ю (або сім'ю, в якій виховується підліток) Відомості про батька, або особу, яка його замінює	
Прізвище, ім'я, по батькові	
Дата та місце народження	
Професія	
Місце роботи	
Поштова адреса	
Телефон	
Відомості про сім'ю (або сім'ю, в якій виховується підліток) Відомості про матір, або особу, яка її замінює	
Прізвище, ім'я, по батькові	
Дата та місце народження	
Професія	
Місце роботи	
Поштова адреса	
Телефон	
Брати та сестри (прізвище, ім'я, по батькові /вік)	
Брат	
Сестра	

2. ЗНАЙОМСТВО (Протокол знайомства)

ПІДЛІТОК

1. Дана ситуація підлітка:

- а) За що тебе затримали?
- б) Чому тебе затримали?
- в) Як ти себе почуваєш тут?
- г) Чи знають батьки про те, що ти затриманий (перебуваєш тут) (вихователями та/або опікунами)?
- д) Чи потребуєш ти якоїсь допомоги безпосередньо зараз?

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

2. Дана ситуація підлітка:

- а) Що ви відчуваєте з приводу затримання 😊⁴²
- б) А що відчуває з цього приводу ☹
- в) Можливо, Вас щось турбує?
- г) Чи розумієте (усвідомлюєте) наслідки затримання ☹

(Коментарі – 2. Протокол знайомства)

ПІДЛІТОК	БАТЬКИ

3. ПРАВОПОРУШЕННЯ

ПІДЛІТОК

1. Хід подій і обставини:

- а) За що тебе затримали?
 - ▶ Якщо підліток відмовляється, переходимо одразу до розділу питань 3

2. Сприйняття:

- а) Що ти відчував, коли це відбулося? Що ти відчуваєш зараз?
- б) Коли ти це зробив, ти був нетверезий, вживав якісь наркотичні засоби?
- в) Ти вважаєш, що ти зіграв якусь роль в події, що відбулася (ти відчуваєш себе відповідальним за те, що трапилося)?
- г) Ти жалкуєш про те, що ти зробив?
 - ▶ У випадку, якщо були потерпілі (жертви):
 - ▶ Ти знаєш, як тепер він/вона себе відчуває?
 - ▶ А як ти думаєш, як він/вона пережив те, що трапилося?
- д) Чи хочеш ти виправити те, що зробив неправильно?
- є) Ти сам думав про можливість відшкодування збитків?

Якщо підліток відповів на вищезазначені питання, то переходимо до наступного блоку питань «Батьки»

⁴² Тут і в подальшому тексті використовується умовний знак замість терміну "дитина".

3. Сприйняття підлітка, який відмовляється:

- а) Що ти відчуваєш з приводу того, що з тобою відбулося?
- б) Яка твоя роль в цій події?

(Коментарі – 3. Правопорушення)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

4. Обставини:

- а) За що затримано ☹
- б) У чому підозрюється ☹? Що ☹ скоїла?
- в) Чи здійснювала ☹ щось подібне раніше?
 - ▶ *Якщо батьки заперечують, переходимо до розділу питань 6*

4. Сприйняття і батьківська реакція:

- а) Як Ви ставитесь до того, що зробила ☹?
- б) Що, на Вашу думку, відбулося?
- в) Ви карали ☹? Як саме?
- г) Ви вважаєте, що ☹ повинна щось виправити? Як саме? ☹ особисто або Ви готові відшкодувати завдані збитки?

6. Попередні контакти з міліцією:

- а) У ☹ були коли-небудь раніше ситуації потрапляння до міліції?
 - ▶ Якщо так, то як часто?

Попередні контакти з міліцією	не було
	1 раз
	2 або 3 рази
	більше 3 разів

- б) Скільки років було ☹, коли це трапилося уперше?
- в) Чим закінчилися попередні контакти з міліцією?
- г) Якими були попередні рішення суду?
- д) Чи відбуває ☹ за вироком суду покарання, що не пов'язане з позбавленням волі (виправні роботи, громадські роботи, звільнення з випробуванням, примусові заходи виховного характеру)?
 - ▶ *При оцінці необхідно враховувати чи перебуває підліток на обліку в міліції (попередні контакти з міліцією)*

(Коментарі – 3. Правопорушення)

БАТЬКИ

4. ЧИННИКИ ОТОЧЕННЯ

ПІДЛІТОК

1. Ситуація вдома:

- а) Як у тебе справи вдома? З ким ти живеш? Чи є у тебе своя кімната?
- б) Хто з тих, з ким ти живеш, перебуває вдома удень, а хто увечері?
- в) Ти часто бачиш батька (матір)?

Якщо батьки розлучені:

Твої батьки спілкуються один з одним щодо тебе? Чи спілкуєшся ти з батьком (матір'ю), котрий (а) проживає окремо від Вас?

2. Події у житті:

- а) Яку найкращу подію ти пережив за останній час? Як вона вплинула на твоє життя? Яку найгіршу подію ти пережив? Чи потрапляв ти в інші неприємні ситуації? Яку тяжку подію (подію) пережила твоя сім'я?

3. Здоров'я батьків/братів, сестер:

- а) Чи хворіють твої батьки/брати та сестри серйозними хворобами?
- б) Чи потрапляли вони через це до лікарні? З якої причини?

4. Вживання алкогольних та наркотичних речовин:

- а) У тебе вдома хтось вживає алкоголь або наркотики? Що саме вживається? Скільки?
 - ▶ Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань
- б) Тебе або когось ще це турбує?

5. Злочинність (у сім'ї та серед родичів):

- а) Чи були коли-небудь у твоїх батьків, братів або сестер проблеми (приводи/затримання) з міліцією?
 - ▶ Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань
- б) Хтось з твоїх близьких родичів перебував у в'язниці (у місцях позбавлення волі)? А серед інших родичів?

6. Факти насилля:

- а) Розкажи про свій район? Чи був ти учасником неприємних подій, що відбувалися у твоєму районі?
- б) Тебе коли-небудь били на вулиці?
 - ▶ Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «д» цього розділу
- в) За що, та як саме?
- г) Ти отримував при цьому забиття, поранення? Чи були випадки головокружіння або втрата свідомості після отримання удару?
- д) У якій найжорстокішій бійці тобі доводилося брати участь у своєму житті?

Насилля поза сім'єю	немає
	легке
	середнє
	тяжке

7. Виховна ситуація:

- а) Як реагують твої батьки, коли ти погано поводишся або порушуєш поведінку?
- б) Як тебе карають удома?
- в) Ти вважаєш своїх батьків дуже суворими? Яке найсуворіше покарання було у тебе в житті?
- г) Твоя національність спричиняє тобі або іншим членам твоєї сім'ї проблеми?

8. Психологічне та фізичне насильство у сім'ї:

- Чи застосовувалося коли-небудь насильство у відносинах між твоїми батьками або твоїми братами і сестрами? Хто вчиняє бійки?
- Тебе коли-небудь били удома?
 - ▶ **якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «в» цього розділу**Якщо так, то чим саме: ременем, палицею або чимось іншим?
- Твої батьки б'ють твоїх братів або сестер?
- Чи відбувалися коли-небудь у твоїй сім'ї бійки, під час яких хтось отримував поранення?

(Коментарі – 4. Чинники оточення)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

9. Ситуація у сім'ї:

- Як справи у Вас вдома? З ким Ви проживаєте?
- Чи є у Вас проблеми з Вашим житлом?
- Чи є у Вас сімейні проблеми? Фінансові проблеми? Проблеми з родичами?
- Як Ви охарактеризуєте молодь району (будинку), у якому проживаєте?

10. Життєві події:

- Яка найважча подія була у житті ☹? Щось ще? Яку тяжку подію (події) пережила Ваша сім'я?

11. Здоров'я батьків/братів і сестер:

- У сім'ї або у родичів є серйозні проблеми із здоров'ям? Хтось лежав в лікарні? У зв'язку з чим?
- Чи зверталися Ви самі або Ваш чоловік за допомогою до лікаря нарколога, психіатра?
- Чи перебували (єте) Ви або Ваш чоловік на обліку у психіатра/нарколога?

Психіатричні медичні контакти батька	не було
	так

12. Вживання алкогольних/наркотичних речовин:

- У сім'ї хто-небудь зловживає алкоголем та/або приймає наркотики? Які?
- Це коли-небудь приводить до виникнення проблем в сім'ї?

13. Злочинність у сім'ї/серед родичів:

- Чи були у Вас або у інших родичів коли-небудь проблеми (приводи/затримання) з міліцією/судом? Через що?
 - ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань**
- Ви або хтось близьких родичів сидів у в'язниці (місцях позбавлення волі)? А з числа інших родичів?

14. Насильство поза сім'єю:

- Чи відомо Вам про участь ☹ у вуличних бійках? ☹ коли-небудь били на вулиці? За що?
 - ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «д»**
- Чим били і як?
- ☹ отримувала у бійках на вулицях рани і забиття? Чи були у ☹ коли-небудь після побоїв на вулиці запаморочення або втрата свідомості? Чи відвідувала ☹ поліклініки, лікарні, інші заклади для відновлення здоров'я?

- г) На Вашу думку, якою була найсерйозніша бійка, яку спостерігав або у якій брала участь ☹?
- д) Хто-небудь з членів Вашої сім'ї був коли-небудь поранений у бійці?

15. Виховна ситуація:

- а) Якщо ☹ погано поводиться, як Ви з цим справляєтеся?
- б) Як Ви караєте ☹, якщо вважаєте це необхідним?
- в) Як Ви підтримуєте один одного в справі виховання дітей?
- г) Чи є у Вас проблеми з вихованням інших дітей?
- д) Чи є проблемою для ☹ його/її національність (походження)? А для інших членів сім'ї?

16. Психологічне і фізичне насильство в сім'ї:

- а) Чи вчиняється у сім'ї насильство у будь-якій формі (сексуальне, фізичне, моральне, економічне інше)?
- б) Чи били коли-небудь ☹ вдома? Кого і як саме?
- в) Ваші сини або доньки б'ються один з одним вдома?

(Коментарі – 4. Чинники оточення)

БАТЬКИ

5. ФУНКЦІОНУВАННЯ В СІМ'Ї

ПІДЛІТОК

1. Функціонування в сім'ї:

- а) Що тобі подобається, а що ні у твоїй сім'ї?
- б) Чи задоволений ти взаємовідносинами, які склалися у твоїй сім'ї?
- в) До кого ти звертаєшся, коли у тебе виникають проблеми?
- г) Коли у вас в сім'ї сварка, як ти її вирішуєш?
- д) Ти коли-небудь тікав з дому? Чому?
- е) Ти коли-небудь не ночував вдома? Чому? Де ти у такому випадку ночував?

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

2. Функціонування підлітка в сім'ї:

- а) Що у Вашій сім'ї добре, а що погано? ☹ задоволена своїм помешканням, сім'єю?
- б) Як складаються відносини між ☹ та його/її батьком? ☹ з його/її матір'ю?
- в) До кого йде ☹, якщо у неї виникають проблеми?
- г) ☹ в змозі вирішувати домашні сварки?
- д) Як реагує ☹, якщо що-небудь робиться не за її бажанням? Чи проявляє ☹ агресію?
- е) ☹ коли-небудь тікала з дому? Чому? Чи Ви знаєте, де ☹ у такому випадку ночувала?

(Коментарі – 5. Функціонування в сім'ї)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ

6. ФУНКЦІОНУВАННЯ В ШКОЛІ (НА РОБОТІ)

ПІДЛІТОК

1. Дані про школу:

- а) Ти вчишся у школі/ПТУ/іншому навчальному закладі?
- ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «в»**
- б) У якому навчальному закладі ти вчишся? Яку професію ти здобуваєш? У якому класі/групі?
- в) Ти коли-небудь переходив з одного навчального закладу в інший? Чому?
- г) Чи проходив ти психологічні тести? Для чого? Хто тестував? Який був результат?
- д) Ти (офіційно/неофіційно) працюєш? Чому ти пішов на роботу, що тебе спонукало?
- ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань**
- ж) Скільки годин в день ти працюєш?
Твій начальник задоволений? Тобі самому подобається?

2. Результати:

- а) Як йдуть справи з навчанням?
- б) Тобі важко виконувати домашні завдання? Чи так було завжди?

3. Поведінка:

- а) Чи буває, що ти прогулюєш уроки? Часто? Через що це відбувається?
- б) Де ти проводиш час, коли пропускаєш заняття?
- в) Які у тебе відносини з однокласниками? Тебе дратують, з тебе знущаються?
А ти дратуєш, кривдиш інших?
- г) Які у тебе відносини з вчителями? Чи виникають у тебе проблеми з вчителями через твою поведінку?
Що вони робили з цього приводу? Як часто це траплялося?

Проблеми у школі	Так
	Немає

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

4. Дані про школу (роботу):

- а) ☹ вчиться у якомусь навчальному закладі?
- ▶ **Якщо відповідь «ні»:**
 - ▶ Чому він/вона не відвідує навчальний заклад?
 - ▶ **Переходимо до питання «в» цього розділу**
- б) У якому навчальному закладі вчиться ☹? Яку професію здобуває? У якому класі/групі?
- в) ☹ часто міняє навчальний заклад? Чому? ☹ залишалась коли-небудь на другий рік? Чому це відбулося?
- г) ☹ коли-небудь проходила психологічне тестування? З якого приводу? Ким проводилося тестування? Яким був результат?
- д) **У випадку, якщо підліток працює:**
 - ▶ Як йдуть справи у ☹ на роботі? Ви отримуєте яку-небудь інформацію про її роботу від роботодавця?

5. Результати:

- а) Яка у нього/неї успішність у навчанні?
- б) ☹ важко виконувати домашні завдання?

6. Поведінка/контакт зі школою:

- Ви підтримуєте контакт з адміністрацією, класним керівником, вчителями, вихователями навчального закладу?
- ☹ прогулює заняття? Часто? Як реагує на це школа/Ви?
- Що Ви знаєте про його поведінку в навчальному закладі? У ☹ часто виникають проблеми з вчителями/вихователями/майстрами?

Проблеми з учителями	немає
	іноді
	часто

7. Проблеми у школі:

- У ☹ з дитинства були проблеми з навчанням та/або поведінкою?
 - ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного блоку питань**
- Коли почалися ці проблеми?

КЛАСНИЙ КЕРІВНИК/ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ

8. Дані про школу:

- Яка успішність у ☹ в школі (іншому навчальному закладі)? Чи є у неї якісь специфічні проблеми у навчанні?
- ☹ проходила коли-небудь психологічне тестування? Яким був результат?
 - ▶ **(якщо можливо – запитати результат тестування)**

9. Поведінка:

- Як ☹ поводить у класі/групі? А поза навчальним закладом? Які у ☹ відносини з вчителями?
- Які у ☹ відносини з однолітками? У ☹ є друзі?
- ☹ прогулює заняття? Де проводить час під час прогулів?
- ☹ сварять/ображають у навчальному закладі? За що саме (чи отримує зауваження від педагогів)?
- Чи Вам відомо про те, що ☹ вживає алкоголь і/або наркотики? Чи Вам відомо, що ☹ займається торгівлею наркотиками?
- Чи відомо Вам, що ☹ вчиняв(є) правопорушення чи злочини?

10. Контакти з батьками або особами, які їх замінюють:

- Чи існує контакт школи із батьками?
- Чи цікавляться батьки навчанням дитини?
- Чи перебуває ☹ на внутрішньому обліку у навчальному закладі?

(Коментарі – 6. Функціонування в школі, на роботі)		
ПІДЛІТОК	БАТЬКИ	КЛАСНИЙ КЕРІВНИК/ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕКТИВ

7. ФУНКЦІОНУВАННЯ У ВІЛЬНИЙ ЧАС

ПІДЛІТОК

1. Вільний час:

- а) Чим ти займаєшся у вільний час?
- б) Чи займаєшся спортом, фізичною культурою?
 - ▶ ***Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань***
- в) Чи записаний ти (відвідуєш) який-небудь клуб, гурток, секцію?
- г) Чи відносиш ти себе до певної молодіжної культури («Готи», «Емо» та ін)? Чи відвідуєш ти зібрання церковного приходу? Якого саме?

2. Друзі і любовні відносини:

- а) Скільки друзів/подруг у тебе є?
 - ▶ ***якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «г» цього розділу***
Чим ти займаєшся з ними? Як часто ти бачишся зі своїми друзями і де саме?
- б) Чи навчаються твої друзі? А чим ще вони займаються удень?
- в) Багато хто з твоїх друзів потрапляв у міліцію/до суду?
- г) У тебе є (були) любовні стосунки?
 - ▶ ***Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного блоку питань***
- д) Наскільки це було серйозно? Як надовго?
- е) Чи були у тебе статеві стосунки? У скільки років це відбулося вперше?

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

3. Вільний час:

- а) Чи Ви знаєте, чим ☹ займається в свій вільний час?
- б) Скільки часу ☹ присвячує заняттю своїм хобі і/або спортом? У якому-небудь клубі?

4. Друзі і любовні відносини:

- а) Як Ви думаєте, скільки друзів/подруг є у ☹? Чи знаєте Ви їх? Ви іноді бачите його друзів? Як Ви ставитесь до цих дітей?
- б) ***Тільки у випадку, якщо ☹ вибирає «неправильних» друзів:***
 - ▶ У Вас є, як у батьків вплив на цей вибір? Чи Вам відомо про потрапляння цих друзів до міліції або до суду?
- в) У ☹ є (або коли-небудь були) любовні стосунки? Наскільки серйозно це було?
- г) Чи були у ☹ статеві стосунки? У скільки років це відбулося вперше?

(Коментарі – 7. Функціонування у вільний час)

ПІДЛІТОК	БАТЬКИ

8. ЗЛОВЖИВАННЯ РЕЧОВИНАМИ/СХИЛЬНІСТЬ ДО АЗАРТНИХ ІГОР

ПІДЛІТОК

1. Алкоголь/тютюнопаління:

- а) Чи вживав ти алкоголь?
- ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань**
- б) Що саме ти вживаєш? З якого віку ти випиваєш?
- в) Як часто? В якій кількості?
- г) Чи є залежність від тютюнопаління?

2. Наркотики/токсикоманія:

- а) Чи вживав ти наркотики? Які саме? Нюхання клею, ацетону (інших речовин)?
- ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань (3), а якщо не вживає ні алкоголь, ні наркотики – переходимо до розділу питань 4**
- б) Що саме ти ще вживаєш?
- в) З якого віку ти вживаєш?
- г) В який спосіб (з ким) спробував вперше?

Наступний розділ використовується тільки у разі вживання алкоголю і/або наркотиків

3. Вживання алкоголю і наркотиків:

- а) Як часто трапляється так, що ти випиваєш, палиш легкі наркотики і вживаєш пігулки? Що ти при цьому відчував?
- б) Ти п'єш і/або вживаєш наркотики наодинці або в компанії з іншими?
- в) Ти коли-небудь влаштовував безлад або поранив кого-небудь під впливом алкоголю і/або наркотиків?
- г) Чи траплялося так, що ти не пам'ятав, що робив?
- д) Що ти відчував після того, як приходив до тями?
- е) Чи траплялося так, що через це тобі була потрібна допомога, або ти звертався по допомогу?
- є) Чи потрапляв ти внаслідок вживання алкоголю/наркотиків до лікарні?

Проблема вживання алкоголю/наркотиків	так
	немає

4. Азартні ігри:

- а) Чи відвідував ти ігрові клуби? Як часто?
- ▶ **Якщо відповідь «ніколи», то переходимо до наступного блоку питань «Батьки»**
- Скільки ти програвав найбільше?

Тільки у разі пристрасті до азартних ігор:

- б) Ти зазвичай граєш в азартні ігри один або разом з іншими?
- в) Звідки ти береш гроші, щоб грати?
- г) Чи траплялося так, що тобі через залежність від азартних ігор була потрібна допомога або ти сам звертався про це?
- д) Чи траплялося так, що ти проводив за комп'ютерною грою більше 2 годин?

(Коментарі – 8. Зловживання речовинами, схильність до азартних ігор)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

5. Алкоголь/наркотики:

- а) Чи Вам відомо, що ☹ вживає алкоголь, і якщо так, то в якій кількості?
▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «г» цього розділу питань**
З якого віку він/вона випиває?
- б) Чи Ви бачили коли-небудь ☹ п'яним (ою)? Що Ви робили щодо попередження вживання ним/нею алкоголю?
- в) ☹ вживає наркотики? Нюхає клей, ацетон (інші речовини)?
▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань**
Ви знаєте, які це наркотики? Як часто? Як багато? З якого часу?
- г) Як ці речовини впливають на ☹? Що Ви думаєте щодо вживання ним/нею наркотиків?
- д) Чи є, на Вашу думку, у ☹ проблеми, пов'язані із вживанням алкоголю або наркотиків? Чи були ситуації, коли Ви вважали, що ☹ потрібно звернутися по допомогу? Чи намагалися Ви протидіяти вживанню наркотиків, алкоголю?

6. Схильність до азартних ігор:

- а) ☹ коли-небудь грала в азартні ігри?
▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного блоку питань**
Звідки ☹ бере гроші на гру?
- б) ☹ коли-небудь надавалася допомога у зв'язку із залежністю від алкоголю, наркотиків або азартних/комп'ютерних ігор?

(Коментарі – 8. Зловживання речовинами, схильність до азартних ігор)

БАТЬКИ

9. ВІДЧУТТЯ/ПОЧУТТЯ/ЕМОЦІЇ

ПІДЛІТОК

1. Позитивні емоції:

- а) Що тобі приносить радість, від чого ти отримуєш задоволення?
Коли у своєму житті ти відчував себе найбільш щасливим?

2. Страх/депресія/біль:

- а) Усі люди іноді чогось бояться. А чого боїшся ти? Чи є у тебе останнім часом відчуття страху?
- б) Який зазвичай у тебе настрій? Чи часто він змінюється? Від чого це залежить?
- в) Чи виникали думки піти з життя? Як часто? З якої причини?
- г) **Тільки щодо життєвих потрясінь:**
Як часто тебе турбують погані події, які трапились в твоєму житті? Ти розповідаєш про них? Кому?
- д) Чи є у тебе останнім часом відчуття сильної втоми?
- е) Тебе іноді турбує головний біль, біль у животі, нудота або запаморочення? Якийсь інший біль? В яку частину доби? Чи знаєш ти, чому це відбувається?

є) Чи траплялося так, що через сильний біль ти навіть не міг робити свої звичайні справи?

Скарги на біль	немає
	незначні
	середньої тяжкості
	серйозні

ж) Чи спокійно ти спиш? Ти швидко засинаєш? Чи переслідують тебе нічні кошмари?

(Коментарі – 9. Відчуття)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

1. Позитивні почуття:

а) Зазвичай ☹ отримувє задоволення від того, чим займається?

2. Страх/депресія/біль:

- а) Ви помічали коли-небудь, що ☹ чогось боїться? Якщо так, то чого?
- б) Ви не помічали, що ☹ частіше, ніж зазвичай почуває себе погано? Ви ніколи не боялися, що ☹ може що-небудь з собою зробити?
- в) Чи скаржитесь ☹ на головний біль, біль у животі, нудоту і запаморочення або на будь-який інший біль? Чи відома причина виникнення болю?
- г) Як Ви гадаєте, чи не симулює дитина своїм станом? Чому у Вас виникли такі застереження?
- д) **Тільки відносно життєвих потрясінь:**

У ☹ все ще залишилися проблеми після потрясіння (насильства), яке колись відбулося? ☹ все ще з'являються кошмари з цього приводу, або ☹ все ще продовжує про це говорити?

3. Незвичайні відчуття/випадки:

а) Ви ніколи не помічали у ☹ дуже дивної поведінки, або висловлювання ним/нею дивних, незвичайних думок?

Настрій (психосоматичний стан)	добрий (позитивний)
	проблематичний (нестійкий, астеничний та ін.), окремі скарги
	дуже проблематичний (депресивний, суїцидальний, аутоагресивний)

(Коментарі – 9. Відчуття)

БАТЬКИ

10. ПОВЕДІНКА

ПІДЛІТОК

1. Позитивні аспекти:

- а) Що ти умієш робити найкраще? У чому ти собою задоволений?
- б) У чому тобою задоволені вдома і в школі?

2. Концентрація/імпульсивність:

- а) Ти завжди можеш уважно зосередитися на тому, чим ти займаєшся?
- б) Чи завжди ти думаєш перед тим, як щось зробити?
- в) Якщо хто-небудь щось говорить або робить і тобі це не подобається, як ти на це реагуєш?
- г) Тобі буває важко спокійно сидіти на одному місці? У тебе виникали проблеми, через те, що ти заважав іншим?
- д) У тебе такі труднощі виникають тільки в школі чи вдома теж?

3. Пошуки гострих відчуттів:

- а) Ти відносиш себе до типу людей, які шукають пригоди і ризиковані, екстремальні, небезпечні ситуації?
 - ▶ ***Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного розділу питань***Як це відбувається? Як часто ти потрапляєш в небезпечні ситуації?
- б) Як часто це приводило до будь-яких подій або нещасних випадків? Якщо так, то до яких саме?

4. Відхилення в поведінці:

- а) У тебе виникали проблеми через те, що ти поведився уперто, чинив щось усупереч і був неслухняним? З ким? Чи є інші причини твоєї поганої поведінки?
- б) Що ти робиш з того, що заборонено, може завдати шкоду тобі або іншим людям (наприклад, крадіжка, підпал петард, продаж наркотиків, вандалізм і тому подібне)?
- в) Як довго це вже продовжується? З якого віку ти так поводишся?
- г) Ти швидко зриваєшся (легко виходиш з себе)? В яких ситуаціях?
- д) Ти б'єшся тільки на кулаках або буває так, що ти іноді використовуєш ніж або інші засоби? Використовуєш заборонені прийоми рукопашного бою?
- є) Ти носив з собою ніж або іншу зброю і предмети, які становлять загрозу для інших? Для чого?
- ж) Ти ніколи не боявся, що тебе самого можуть поранити ножом або застрелити?

Проблеми у поведінці	немає
	епізодичні
	тяжкі

(Коментарі – 10. Поведінка)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

1. Позитивні аспекти:

а) Які моменти в поведінці ☹ Вас радують? Що ☹ уміє робити найкраще?

2. Концентрація/імпульсивність:

- а) ☹ може добре концентруватися? ☹ в змозі відкласти якісь справи «на потім» і повернутися до їх виконання?
- б) Якщо щось приходить ☹ на думку, він/вона в змозі спочатку обміркувати це, а потім діяти?
- в) Якщо ☹ з чимось не згодна або хтось робить те, що йому/її не подобається, як ☹ на це реагує?
- г) ☹ важко всидіти спокійно на одному місці? Чи часто ☹ заважає іншим?
- д) У ☹ є такі проблеми тільки в школі чи вдома теж?

3. Пошуки гострих відчуттів:

- а) ☹ з дитинства любить шукати гострі відчуття? Як це відбувається? Як часто ☹ потрапляє через це в небезпечні, ризиковані, екстремальні ситуації?
- б) З ☹ відбувалися через це нещасні випадки?

4. Відхилення в поведінці:

а) Які прояви в поведінці ☹ Ви вважаєте абсолютно неприйнятними?

Будь-яка поведінка, крім правопорушення:

- б) Як давно ☹ так вчиняє? З якого віку?
- в) Як Ви на це реагуєте?
- г) ☹ швидко зривається, виходить з себе?

► Якщо відповідь «ні», то переходимо до наступного питання:

Чи завжди є причина для бійки?

- д) ☹ часто носить з собою ніж? Іншу зброю?
- є) Ви у дитинстві були агресивні? У Вас через це виникали проблеми?

(Коментарі – 10. Поведінка)

БАТЬКИ

11. РОЗВИТОК/АНАМНЕЗ

ПІДЛІТОК

1. Розвиток моторики:

- а) Чи любиш ти бігати, кататися на велосипеді, займатися спортом і таке інше. Тобі легко це дається?
- б) Чи охайно ти пишеш? Тобі легко це дається?

2. Проблеми поведінки:

а) Коли ти був молодшим чи траплялися у тебе спалахи агресії, у тебе був запальний характер?

3. Здоров'я:

- а) Як ти себе почуваєш, чи часто звертаєшся до лікаря? Ти приймаєш або раніше приймав (ла) ліки?
- б) У тебе коли-небудь були серйозні захворювання, тобі доводилося лежати в лікарні? Чи були операції? Травми? Коли це було?

4. Консультування:

- а) Ти звертався (лась) коли-небудь до соціального працівника, психолога або інших фахівців по допомозі?
 - ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «в» цього розділу**
- б) Ти коли-небудь перебував у дитячих будинках, школах-інтернатах, притулках, приймальниках-розподільниках або інших закладах? Як довго? Чому?

Досвід перебування у інтернатних закладах	☐	так
	☐	не було
Досвід перебування у інших закладах	☐	так
	☐	не було

(Коментарі – 11. Розвиток/Анамнез)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

1. Розвиток:

- а) Чи були проблеми в розвитку ☹? Якого плану? Якщо так, то з чим, на Вашу думку, це було пов'язано?
- б) Чи любив ☹ гратися наодинці чи з іншими дітьми?
- в) Чи були у ☹ проблеми з навчанням? Якщо так, то що заважало навчанню?
- г) ☹ може добре бігати, кататися на велосипеді, займатися спортом і таке інше?
☹ красиво і охайно пише?

2. Проблеми поведінки:

- а) У дитинстві ☹ був дуже непосидючою і важкою дитиною?
- б) ☹ був агресивною? З якого віку? У чому це виявлялося?
- в) Запальність раніше була великою проблемою у ☹?
- г) У ☹ були проблеми зі сном?
- д) Якого роду небезпечні вчинки ☹ вчиняла раніше?

Інформація про небезпечні вчинки	☐	ніколи
	☐	іноколи
	☐	часто

3. Здоров'я:

- а) Як Ви оцінюєте загальний стан здоров'я ☹? Чи відвідував він/вона лікаря?

- б) Чи приймає ☹ ліки, або раніше повинна був приймати ліки? Які саме (від чого)?
- в) Чи лежала ☹ коли-небудь в лікарні? Були операції? Чи перебувала дитина на диспансерному обліку у лікарів? У яких саме?

4. Консультування:

- а) Ви коли-небудь зверталися по допомогу для ☹ до соціального працівника, психолога або іншого фахівця?
 - ▶ **Якщо відповідь «ні», то переходимо до питання «г» цього розділу**
- б) До кого саме Ви зверталися? З приводу чого? Коли це було?
- в) Що вони зробили? Це тоді допомогло?
- г) ☹ коли-небудь вилучали з сім'ї? Як часто? На який термін? Де в цей час перебувала дитина? Яким був результат?
- д) Служба у справах дітей (центр соціальних служб) коли-небудь займалася проблемами Вашої дитини? Яка для цього була причина? Що вони порадили?

(Коментарі – 11. Розвиток/Анамнез)

БАТЬКИ

12. ОЧІКУВАННЯ

1. Щодо реакції з боку держави:

- а) Як ти вважаєш чи було покарання справедливим?
- б) Як ти вважаєш рішення судді було справедливим?

2. Відносно отримання допомоги:

- а) Як ти думаєш, якого роду допомога тобі знадобиться після виходу із приймального-розподільника? Хто б краще всього міг тобі її надати?

БАТЬКИ або особи, які їх замінюють

3. Відносно реакції з боку правоохоронних органів:

*а) Як Ви думаєте, яке рішення ухвалить суддя? Якого рішення Ви самі хотіли б більше всього?

* лише для дітей, поміщених до ПРД відповідно до ст. 7³ КПК України.

4. Відносно отримання допомоги:

- а) Як Ви думаєте, якого роду допомога Вам зараз необхідна? Хто може її надати?

(Коментарі – 12. Очікування)

ПІДЛІТОК

БАТЬКИ

13. ОСОБИСТІ ВРАЖЕННЯ І ХІД КОНТАКТУ З ПІДЛІТКОМ

1. Зовнішність

Конституційна побудова тіла	<ul style="list-style-type: none"> • великий (а) • без відмінних рис • маленький (а) <p><i>особливості:</i></p>
Догляд за собою	<ul style="list-style-type: none"> • добрий • без відмінних особливостей • поганий <p><i>особливості:</i></p>
Відмінні риси:	
• одяг	
• зачіска	
• каліцтва	
• пірсинг	
• шрами	
• татуювання	
• немає	
Підліток справляє враження у цілому адекватне своєму віку	<ul style="list-style-type: none"> • так • більш-менш • ні <p><i>пояснення:</i></p>

2. Поведінка

Підкресліть прояви поведінки, які Ви спостерігали у підлітка	<ul style="list-style-type: none"> • жвавість • нервозність/напруженість • сором'язливість • агресивність • байдужість/негативізм • замкнутість <p><i>додатковий коментар:</i></p>
---	--

3. Контакт

Підліток:	<ul style="list-style-type: none"> • зацікавлений (а) • посередній (а) • байдужий (а)
підліток співпрацює:	<ul style="list-style-type: none"> • добре • посередньо • недостатньо
контакт зі слідчим:	<ul style="list-style-type: none"> • добре • залежно від теми • відчужений (а)
підліток розуміє питання:	<ul style="list-style-type: none"> • адекватно • нейтрально • недостатньо
пояснення:	

4. Серйозні проблеми

Відмітити проблеми, що Ви помітили:	<ul style="list-style-type: none"> • порушене орієнтування • сплутаність • неадекватне виявлення почуттів • неадекватне сприйняття дійсності • інше, а саме:
--	---

5. Власні коментарі від спілкування

ФОРМУЛЯР З КОМЕНТАРЯМИ

Галузі	Захисні фактори	Фактори ризику
Правопорушення		
Чинники оточення		
Розвиток/анамнез		
Поведінка		
Відчуття		
Зловживання речовинами/схильність до азартних ігор		
Функціонування в сім'ї		
Функціонування в школі (на роботі)		
Функціонування у вільний час		

ФОРМУЛЯР З КОМЕНТАРЯМИ

Галузі	Оцінка на підставі даних	Ступінь стурбованості, що приймається до уваги Радою				
		немає даних	немає	деяка	серйозна	дуже серйозна
Правопорушення	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Чинники оточення	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Розвиток/анамнез	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Поведінка	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Відчуття	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Зловживання речовинами/ схильність до азартних ігор	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Функціонування в сім'ї 1-е (основне середовище)	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Функціонування в школі (на роботі) 2-е (вторинне середовище)	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					
Функціонування у вільний час 3-е (третинне середовище)	☐ підліток ☐ батьки ☐ школа ☐ міліція ☐ опікун ☐ інші					

ДОДАТОК 7

ЗРАЗКИ АНКЕТ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ПОШИРЕНOSTІ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ

Анкета для підлітків (11-17 років)

Дорогий друже!

Пропонуємо тобі взяти участь у дослідженні. Просимо тебе відповісти на запитання нашої анкети. Дана анкета анонімна. Інформація, яку ти нам надав, не буде оголошуватись, тому можеш відповідати щиро і відверто. Цією анкетой з твоєю допомогою ми б хотіли з'ясувати, як часто ти зустрічаєшся з жорстким або несправедливим відношенням до себе зі сторони батьків, вчителів або ровесників (друзів, однокласників).

Відповідаючи на запитання,

- ▶ Уважно прочитай запитання та всі варіанти відповідей.
- ▶ Відміть варіанти твоєї відповіді, це ти можеш зробити, закресливши квадратик біля відповіді.
- ▶ Якщо ні один з варіантів відповіді тобі не підходить, то напиши свою відповідь, для цього позначений ряд крапочок біля кожного запитання.

Дякуємо тобі за співпрацю!

1. Твоя стать:

- Чоловіча
- Жіноча

2. Скільки тобі років _____

3. Відмітьте всіх, хто живе разом з тобою:

- Мама
- Тато
- Брати (рідні, кількість) _____
- Брати (зведені, кількість) _____
- Сестри (рідні, кількість) _____
- Сестри (зведені, кількість) _____
- Бабуся
- Дідусь
- Вітчим
- Мачуха
- Тітка
- Дядько
- Інші: _____

4. Якщо ти живеш з вітчимом (мачухою, іншими піклувальниками):

4.1. Чи живий твій батько (мати):

- Так
- Ні

4.2. Якщо так, чи маєш змогу з ним (нею) спілкуватися:

- Так
- Ні

5. Чи працює твоя мама (мачуха, особа яка її замінює):

Ким _____
Де _____

6. Чи працює твій тато (вітчим, особа яка його замінює):

Ким _____
Де _____

7. Якщо не працює, то він (вона):

- Безробітна (безробітний)
- Домогосподарка (домогосподар)
- Пенсіонерка (пенсіонер)

8. Як би ти описав відносини у вашій сім'ї:

- Дружні, тобто члени нашої сім'ї ніколи не сваряться
- Іноді бувають сварки, але вони швидко минають
- Іноді бувають серйозні сварками, коли ми навіть не вітаємося
- Постійні сварки, але до бійок не доходить
- Іноді бувають бійки
- Постійні бійки
- Інші: _____

9. Як би ти описав відношення батьків до тебе (братів, сестер):

- Дружні
- Іноді бувають сварки, але вони швидко минають
- Іноді бувають серйозні сварки, коли ми навіть не вітаємося
- Постійні сварки, але до бійок не доходить
- Іноді бувають бійки
- Постійні бійки
- Інші: _____

10. З ким ти сваришся найчастіше:

- Мамою
- Татом
- Братами (рідні)
- Братами (зведені)
- Сестрами (рідні)
- Сестрами (зведені)
- Бабусею
- Дідусем
- Вітчимом
- Мачухою
- Тіткою
- Дядьком
- Іншими: _____

11. Як би ти описав відносини батьків (інших дорослих, які живуть разом с тобою) один до одного:

- Дружні
- Іноді бувають сварки, але вони швидко минають
- Іноді бувають серйозні сварки, коли вони навіть не вітаються
- Постійні сварки, але до бійок справа не доходить
- Іноді бувають бійки
- Постійні бійки
- Інші: _____

12. Як часто у тебе вдома приймають спиртні напої:

- Кожен день
- Кілька разів на тиждень
- Один, два рази на місяць
- Тільки по великих святах
- Ніколи

13. Як батьки поведуться с тобою найчастіше:

- Дозволяють робити все
- В принципі нічого не забороняють
- Пояснюють, як треба себе поводити, з їх точки зору
- Хвалять тебе, якщо на це заслуговуєш
- Час від часу карають, але тоді коли у цьому є дійсно необхідність
- Забороняють тобі робити те, що тобі подобається
- Легко виходять з себе, сварять але потім перепрошують
- Забороняють майже все
- Обіцяють нагороду за хороші вчинки, але майже ніколи не виконують своїх обіцянок
- Кричать, сварять, обзивають
- Можуть навіть побити
- Постійно б'ють
- Інше: _____

14. Які засоби покарання найчастіше застосовують до тебе твої батьки:

- Фізичні покарання
- Моральні
- Інше: _____

15. Якщо батьки застосовують тілесні покарання, то як часто:

- Кожен день
- Через день
- Раз на тиждень
- Раз на місяць
- Раз на рік
- Ніколи
- Інше: _____

16. За що тебе найчастіше карають: _____

17. Хто тебе найчастіше карає:

- Мама (мачуха)
- Тато (вітчим)
- Інші (вкажи хто) _____

18. Хто «сильніше» тебе карає:

- Мама (мачуха)
- Тато (вітчим)
- Інші (вкажи хто) _____

19. Чи застосовують інші форми покарання, крім тілесних. Якщо так, наведи приклад:

- Забороняють робити те, що тобі подобається
- Позбавляють кишенькових грошей
- Зачиняють в кімнаті (квартирі) наодинці
- Навмисно псують твої речі
- Погрожують побоями, псуванням речей
- Забороняють займатися улюбленою справою
- Не пускають до школи
- Примушують займатися нудною, нецікавою роботою
- Ображають лайливими словами
- Інше _____

- 20.** Як ти вважаєш, чи завжди покарання застосовують справедливо:
- Завжди справедливо
 - Майже завжди справедливо
 - Частіше несправедливо
 - Завжди несправедливо
- 21.** Чи вважаєш покарання насиллям щодо себе:
- Так
 - Ні
 - Не знаю
- 22.** Чи втікав ти колись з дому:
- Так
 - Ні
- 23.** Якщо так, то вкажи причину і на який термін _____

- 24.** Чи виникали в тебе думки про втечу з дому:
- Так, виникають постійно
 - Виникали один чи кілька разів
 - Ні
- 25.** Чи стикався ти з тим, що вчителі в класі принижували, ображали тебе або однокласників:
- Так, дуже часто
 - Інколи
 - Ніколи
- 26.** Якщо так, то наведи приклад такого вчинка: _____

- 27.** Зазнач, чи вчителі у твоїй школі застосовують тілесні покарання:
- Так, дуже часто
 - Часто
 - Інколи
 - Ніколи
- 28.** Як ти оцінюєш такі вчинки вчителів:
- Це є цілком неприпустимим
 - Це є випадки, коли по-іншому вчинити неможливо
 - Це нормально, тому що без цього неможливо підтримувати дисципліну
 - Це – насилля
 - Це – виховні заходи
- 29.** Чи траплялось тобі терпіти приниження або знущання зі сторони ровесників:
- Так, дуже часто
 - Часто
 - Інколи
 - Ніколи
- 30.** Якщо так, то в чому це виявлялось: _____

- 31.** Ти вважаєш, що це:
- Насилля, щодо тебе
 - «Звичайне шкільне життя»
 - Не знаю, як їх назвати

32. Розповідав ти про це кому-небудь:

- Батькам
- Друзям
- Вчителям
- Медикам
- Соціальному працівнику
- Психологу
- Дільничному міліціонеру
- Психіатру
- Дзвонив по «телефону довіри»
- Нікому
- Інше (вкажи): _____

33. Чи в тебе колись вимагали гроші:

- Так
- Ні

34. Якщо так, то де це відбувалось:

- У дворі
- На вулиці
- В школі
- Вдома
- Інше (вкажи) _____

35. Кому ти про це розказав:

- Батькам
- Друзям
- Вчителям
- Медикам
- Соціальному працівнику
- Психологу
- Дільничному міліціонеру
- Психіатру
- Дзвонив по «телефону довіри»
- Нікому
- Інше (вкажи) _____

36. Які почуття в тебе виникають, коли на тебе кричать, принижують, обзивають або б'ють тебе:

- Образа
- Сум
- Лють
- Гнів
- Байдужість
- Страх
- Ненависть
- Інше (вкажи): _____

37. Які бажання в тебе виникають, коли на тебе кричать, принижують, обзивають або б'ють тебе:

- Бажання вдарити
- Бажання втекти
- Бажання зробити боляче
- Бажання вирости і відповісти тим самим
- Інше (вкажи): _____

38. Вкажи, чи бував ти свідком або жертвою насилля на вулиці:

- Так
- Ні
- Інше: _____

39. Якщо так, то якого роду це насилля було:

- Сексуальне
- Моральне
- Фізичне
- Інше: _____

40. Вкажи, як навчаєшся в школі:

- Відмінно
- Добре
- Задовільно
- Не задовільно
- Взагалі не навчаюся

41. З ким з батьків або дорослих ти готовий поговорити про питання, які тебе турбують:

- Мамою (мачухою)
- Татом (вітчимом)
- Бабусею або дідусем
- Сестрою або братом
- Ровесниками
- Вчителями
- Ні з ким
- Іншими працівниками школи (вкажи хто): _____
- Іншими дорослими (вкажи хто): _____

42. Як ти вважаєш, консультація яких спеціалістів була б тобі потрібна у випадку насильства над тобою (кількість відповідей не обмежена):

- Медиків
- Соціальних працівників
- Дільничних міліціонерів
- Соціальних педагогів
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Консультація не потрібна
- Інше: _____

43. Які дорослі чи спеціалісти могли б тобі допомогти вирішити твої проблеми (кількість відповідей не обмежена):

- Мама
- Тато
- Бабуся або дідусь
- Сестри або брати
- Вчителі
- Інші працівники школи
- Медики
- Соціальні педагоги
- Психологи
- Юристи, адвокати
- Психіатри
- Допомоги зовсім не потребую
- Інше: _____

44. Чи вважаєш ти, що запитання цієї анкети є актуальними та їх треба вивчати:

- Так
- Важко відповісти
- Скоріше ні
- Ні
- Не знаю
- Мені байдуже
- Інше: _____

Дякуємо за участь!

■ Анкета для вчителів

Шановний колего!

Пропонуємо Вам взяти участь у дослідженні. Просимо Вас відповісти на запитання даної анкети. Анкета анонімна. Цією анкетою з Вашою допомогою ми б хотіли з'ясувати, як часто Ви зустрічаєтесь з жорстким або несправедливим відношенням до учнів вашої школи зі сторони батьків, вчителів або ровесників (друзів, одно-класників). Так, нас цікавить чи існує таке «вуличне насилля», і яке воно.

Відповідаючи на запитання,

- ▶ Уважно прочитайте запитання та всі варіанти відповідей.
- ▶ Відмітьте варіант Вашої відповіді, це Ви можете зробити, закресливши квадратик біля відповіді.
- ▶ Якщо жоден з варіантів відповіді Вам не підходить, то напишіть свою відповідь, для цього є відкриті варіанти відповідей.

Дякуємо Вам за співпрацю!

1. Ваша стать:

- Чоловіча
- Жіноча

2. Скільки Вам років:

- 25 – 30 років
- 30 – 40 років
- 40 – 50 років
- 50 – 55 років
- понад 55 років

3. Ви:

- Вчитель початкових класів
- Вчитель предметник
- Вчитель спеціальних дисциплін
- Інший працівник школи (вказіть який): _____

4. Чи вважаєте Ви, що існує проблема жорсткого ставлення батьків до дітей:

- Так
- Ні
- Важко відповісти
- Інше (вказіть, що): _____

5. Чи розповідають Вам про приклади жорсткого ставлення до них Ваші учні:

- Так, завжди
- Інколи
- Ні, ніколи
- Майже ні
- Інше: _____

6. Зазначте, які покарання, з Вашої точки зору, найчастіше застосовують батьки до своїх дітей:

- Фізичні покарання
- Моральні
- Інше: _____

7. Вкажіть, які «засоби виховання» найчастіше застосовують батьки по відношенню до своїх дітей:

- Пояснення
- Похвала
- Заборони (наприклад, дивитись телевізор, гуляти)
- Обіцянки (наприклад, винагороду за хороші оцінки)
- Крики, сварки
- Бійка
- Інші: _____

8. Яким чином Ви отримуєте дану інформацію:

- Спостерігаючи за учнями
- Запитуючи їх
- Учні розповідають самі, тому що довіряють
- Інші джерела: _____

9. Чи застосовують батьки тілесні покарання до своїх дітей:

- Так
- Важко відповісти
- Ні
- Не знаю
- Інше: _____

10. Якщо так, зазначте, як часто батьки застосовують тілесні покарання:

- Кожний день
- Через день
- Раз на тиждень
- Раз на місяць
- Раз на рік
- Ніколи
- Інше: _____

11. Напишіть, за що найчастіше карають батьки дітей: _____

12. В яких сім'ях, на Вашу думку, найчастіше застосовують фізичне покарання (кількість відповідей не обмежена):

- Матеріально забезпечених
- Бідних
- Повних
- Неповних
- З однією дитиною
- Багатодітних
- Дисфункційних (алкоголіки, наркомани...)
- Інше: _____

13. Як Ви вважаєте, чи завжди «фізичні засоби виховання» застосовуються справедливо:

- Завжди справедливо
- Майже завжди справедливо
- Частіше несправедливо
- Завжди несправедливо
- Не знаю
- Інше: _____

14. Чи вважаєте Ви фізичні покарання насиллям по відношенню до дітей:

- Так
- Ні
- Не знаю

15. Чи застосовують батьки до своїх дітей інші форми покарання:

- Так
- Важко відповісти
- Ні
- Не знаю
- Інше: _____

16. Якщо так, зазначте, які:

17. Вкажіть, за що найчастіше батьки «виховують» дітей:

18. Чи вважаєте Ви такі «засоби виховання» насиллям по відношенню до дітей:

- Так
- Ні
- Не знаю
- Важко відповісти
- Інше: _____

19. Чи зустрічаєтеся Ви з тим, що вчителі принижують або ображають учнів:

- Так, дуже часто
- Інколи
- Ніколи
- Важко сказати
- Інше: _____

20. Зазначте, чи вчителі в Вашій школі застосовують тілесні покарання:

- Так, дуже часто
- Часто
- Інколи
- Ніколи
- Інше: _____

21. Як Ви оцінюєте такі вчинки колег:

- Це – насилля
- Це – виховні міри
- Не знаю як їх пояснити
- Інше: _____

22. Відзначте, чи траплялось Вам спостерігати приниження або знущання серед ровесників:

- Так, дуже часто
- Часто
- Інколи
- Ніколи
- Інше: _____

23. Вкажіть, чи були Ви свідком або жертвою насилля на вулиці:

- Так
- Ні
- Інше: _____

24. Якщо так, то якого роду це насилля було:

- Сексуальне
- Моральне
- Фізичне
- Інше: _____

25. З ким з батьків або дорослих діти обговорюють подібні питання, з:

- Мамою
- Татом
- Бабусею або дідусем
- Сестрами або братами
- Ровесниками
- Вчителями
- Іншими працівниками школи
- Ні з ким
- Іншими доросли (вказіть, з ким): _____

26. Консультація яких спеціалістів з даного приводу потрібна дітям (кількість відповідей не обмежена):

- Медиків
- Соціальних педагогів
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Консультація не потрібна
- Інше: _____

27. Допомогу яких дорослих та спеціалістів діти потребують (кількість відповідей не обмежена):

- Мама
- Тата
- Бабусі або дідуся
- Сестри або брата
- Вчителів
- Інших працівників школи
- Медиків
- Соціальних педагогів
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Допомоги зовсім не потребую
- Інше: _____

28. Консультація яких спеціалістів з даного приводу потрібна була б Вам (кількість відповідей не обмежена):

- Медиків
- Соціальних педагогів
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Інших вчителів
- Консультація не потрібна
- Інше: _____

29. Чи вважаєте Ви, що проблематика даної анкети є актуальною та її треба вивчати:

- Так
- Важко відповісти
- Скоріше, ні
- Ні
- Не знаю
- Мені байдуже
- Інше _____

Дякуємо Вам за участь!

■ Анкета для працівників органів опіки та піклування:

Шановний колего!

З Вашою допомогою ми б хотіли з'ясувати, як часто Ви зустрічаєтесь з проблемою насильства в сім'ї за родом своєї діяльності. Просимо Вас взяти участь у дослідженні та відповісти на запитання анкети. Анкета анонімна.

Дякуємо Вам за співпрацю!

1. Ваша стать:
 - Чоловіча
 - Жіноча
2. Скільки Вам років:
 - 25 – 30 років
 - 30 – 40 років
 - 40 – 50 років
 - 50 – 55 років
 - понад 55 років
3. Ваша освіта (ступінь та фах): _____
4. Як довго Ви працюєте в системі органів опіки та піклування:
5. На обліку в Вашій службі знаходиться _____ сімей.
З них сімей з неповнолітніми членами _____
6. Як часто Ви стикаєтесь з проблемою жорсткого ставлення до дітей за родом професійних обов'язків (вказіть, будь ласка, середню кількість випадків на місяць): _____ звернень (випадків) на місяць.
7. Скільки всього випадків сімейного насильства було розглянуто протягом _____ року та скільки з них стосувалось неповнолітніх:
8. Який відсоток з розглянутих Вами випадків склали випадки:
 - Фізичного насильства _____;
 - Фізичного насильства щодо неповнолітніх _____;
 - Психологічного насильства _____;
 - Психологічного насильства щодо неповнолітніх _____;
 - Економічного насильства _____;
 - Економічного насильства щодо неповнолітніх _____;
 - Сексуального насильства _____.
 - Сексуального насильства серед неповнолітніх _____.
9. Як Ви вважаєте, які форми сімейного насильства є найбільш розповсюдженими:
 - Фізичне насильство;
 - Психологічне насильство;
 - Економічне насильство;
 - Сексуальне насильство
10. Яким чином Ви отримуєте інформацію щодо випадків сімейного насильства:
 - Від неповнолітніх жертв насильства;
 - Від дорослих членів сім'ї;
 - Від сусідів та/або інших свідків;
 - Від шкільних вчителів та/або інших робітників школи;
 - Від працівників закладів позашкільної освіти;
 - Від працівників медичних установ;
 - Від дільничних інспекторів;
 - Від працівників служб та органів у справах неповнолітніх;
 - Від працівників комітетів та відділів у справах сім'ї та молоді;
 - Від працівників соціальних служб для молоді;
 - З інших джерел _____

11. Яким чином Ви реагуєте на отриману інформацію (перерахуйте послідовність дій)

12. Скільки справ щодо позбавлення батьківських прав внаслідок сімейного насильства було Вами розглянуто протягом ____ р. _____

Скільки з них закінчилось позбавленням батьківських прав _____

13. Чи вважаєте Ви позбавлення батьківських прав ефективним методом вирішення проблеми:

- Так
- Ні
- Важко відповісти

Поясніть свою точку зору: _____

14. В яких сім'ях, за Вашим досвідом, найчастіше зустрічається фізичне насильство (можна вибрати кілька відповідей):

- Матеріально забезпечених
- Бідних
- Повних
- Неповних
- З однією дитиною
- Багатодітних
- Маргінальних (алкоголіки, наркомани тощо)
- Інше: _____

15. В яких сім'ях, за Вашим досвідом, найчастіше зустрічається психологічне насильство (можна вибрати кілька відповідей):

- Матеріально забезпечених
- Бідних
- Повних
- Неповних
- З однією дитиною
- Багатодітних
- Маргінальних (алкоголіки, наркомани тощо)
- Інше: _____

16. В яких сім'ях, за Вашим досвідом, найчастіше зустрічається економічне насильство (можна вибрати кілька відповідей):

- Матеріально забезпечених
- Бідних
- Повних
- Неповних
- З однією дитиною
- Багатодітних
- Маргінальних (алкоголіки, наркомани тощо)
- Інше: _____

17. В яких сім'ях, за Вашим досвідом, найчастіше зустрічається сексуальне насильство (можна вибрати кілька відповідей):

- Матеріально забезпечених
- Бідних
- Повних
- Неповних
- З однією дитиною
- Багатодітних
- Маргінальних (алкоголіки, наркомани тощо)
- Інше: _____

18. За Вашим досвідом, з ким діти найчастіше обговорюють питання «поганих стосунків» в сім'ї:

- З мамою
- З татом
- З бабусею або дідусем
- З сестрами або братами
- З ровесниками
- З вчителями
- Зі шкільним психологом
- З психологом телефону довіри
- З працівниками міліції
- З працівниками служб у справах неповнолітніх
- З іншими дорослими (вказіть, з ким саме): _____
- Взагалі ні з ким не обговорюють

19. Допомоги яких дорослих та спеціалістів діти потребують (кількість відповідей не обмежена):

- Мама
- Тата
- Бабусі або дідуся
- Сестри або брата
- Вчителів
- Інших працівників школи
- Медиків
- Соціальних педагогів
- Соціальних працівників
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Допомоги зовсім не потребують
- Інше: _____

20. Консультація яких спеціалістів з даного приводу потрібна батькам дитини (кількість відповідей не обмежена):

- Медиків
- Соціальних педагогів
- Психологів
- Юристів, адвокатів
- Психіатрів
- Інших вчителів
- Консультація не потрібна
- Інше: _____

21. Консультація з яких питань потрібна Вам для підвищення професійного рівня щодо розв'язання проблем, пов'язаних з насильством в сім'ї: _____

22. З яких питань Вам потрібна консультація або роз'яснення: _____

23. Чи вважаєте Ви, що проблематика даної анкети є актуальною та її треба вивчати:

- Так
- Важко відповісти
- Скоріше ні
- Ні
- Не знаю
- Мені байдуже
- Інше: _____

Дякуємо Вам за участь!

■ Анкета для учителей (Л.Н. Твороговой)

Просим Вас ответить на вопросы анкеты, по возможности, искренне.

Порядок работы с анкетой

Прочтите вопрос, подчеркните нужный ответ или напишите свой собственный:

1. Сведения о себе

- а) пол: муж/жен
- б) возраст _____ лет
- в) стаж работы (педагогической деятельности) _____
- г) образование _____
- д) статус:

- учитель начальных классов
- педагог-предметник
- классный руководитель среднего звена
- классный руководитель старшего звена

2. Как Вы понимаете, что такое насилие в семье?

Насилие – это когда _____

3. Знаете ли Вы семейную обстановку своих учеников? Да Нет

4. Обращались ли к Вам ученики по поводу проблем, связанных с насилием в семье? Да Нет

Если да, то для чего:

- с желанием поделиться
- за советом
- за реальной помощью

5. Пытались ли Вы оказать помощь? Да Нет

Если да, то какого рода:

- разговор с родителями
- обращение к социальному педагогу
- обращение к администрации школы
- обращение к правоохранительным органам

Если нет, то почему:

- нет надежды на помощь
- из боязни обострить обстановку в семье
- насилие было незначительным
- считаю, что в семье без мелких ссор и конфликтов не обойтись

6. Как Вы считаете, какие формы насилия школьный работник может распознать без жалобы ребенка?

7. Каковы, на Ваш взгляд, основные причины насилия в семье?

- пьянство
- бытовая неустроенность
- личная неприязнь
- низкий образовательный и культурный уровень

8. Какую реальную помощь, на Ваш взгляд, может оказать школьный работник ребенку, подвергающемуся насилию в семье?

📌 ПАМ'ЯТКА ДЛЯ УЧИТЕЛЯ

Домашнее насилие имеет различные последствия для ребенка и обычно отрицательно сказывается на его психическом здоровье. Для такого ребенка могут стать характерными:

- ▶ Низкая самооценка
- ▶ Считает насилие способом решения проблем
- ▶ Считает, что словесное оскорбление и угроза физическим насилием – это нормально
- ▶ Испытывает трудности в установлении позитивных отношений с женщинами или девушками
- ▶ Отсутствует сочувствие к другим
- ▶ Трудности в общении со сверстниками
- ▶ Потребность в немедленном удовлетворении
- ▶ Низкая контролируемость импульсов
- ▶ Внезапные вспышки гнева
- ▶ Трудности со свиданиями
- ▶ Унижает женщин
- ▶ Позиция жертвы
- ▶ Трудности в отношениях с администрацией
- ▶ Неуместный физический контакт
- ▶ Неспособность ставить цели на будущее
- ▶ Был свидетелем насилия в семье по отношению к своей матери
- ▶ Трудности с принятием ответственности за свои действия
- ▶ Безднадежность
- ▶ Депрессия
- ▶ Не развиты навыки принятия решений и решения проблем
- ▶ Сексуальные домогательства
- ▶ Трудности в выполнении инструкций и заданий
- ▶ Малый интерес или его отсутствие в приобретении жизненно важных навыков
- ▶ Боязнь неудач/волнение

Модель насилия, усвоенная в семье, воспроизводится в социальных институтах: школе, армии, семье, государстве. Признаками асоциального поведения ребенка считаются:

- ▶ Словесные оскорбления
- ▶ Физическое насилие
- ▶ Эмоциональные оскорбления
- ▶ Сексуальная озабоченность
- ▶ Изнасилования
- ▶ Насилие на стадии свиданий
- ▶ Пропуски занятий в школе
- ▶ Правонарушения
- ▶ Плохая успеваемость
- ▶ Вхождение в банду
- ▶ Раннее отцовство
- ▶ Приводы в милицию
- ▶ Преследования
- ▶ Риск употребления наркотиков, алкоголя, курения.

Анкета отношения к насилию для школьников (Луговская Л.Н.)

1. Как Вы относитесь к различным формам насилия?
 - a. С возмущением
 - b. С равнодушием
 - c. Готовы что-то предпринять для изменения ситуации

2. Допускали ли хто-небудь по отношению к Вам насилие?
 - a. Да
 - b. Нет
3. Какого рода насилие Вы испытали по отношению к себе в школе?
 - a. Физическое
 - b. Эмоциональное
 - c. Сексуальное
4. Допускали ли кто насилие по отношению к Вам в школе?
 - a. Да
 - b. Нет
5. Испытывали ли Вы жестокое обращение со стороны друзей, одноклассников, сверстников, взрослых?
 - a. Да
 - b. Нет
6. Пытались ли Вы себя защитить?
 - a. Да
 - b. Нет
7. Наблюдали ли Вы насилие в семье?
 - a. Да
 - b. Нет
8. По отношению к кому было направлено жестокое обращение в семье?
 - a. К матери
 - b. К отцу
 - c. К бабушке
 - d. Дедушке
 - e. Братьям
 - f. Сестрам
 - g. К себе
 - h. К животным
9. Какие Вы испытывали чувства, наблюдая жестокое обращение?
 - a. Страх
 - b. Ненависти
 - c. Злобы
 - d. Незащищенность
 - e. Ужаса
 - f. Вины
 - g. Стыда
 - h. Подавленности
 - i. Безразличия
10. Пытаетесь ли Вы встать на защиту обиженного человека?
 - a. Да
 - b. Нет
11. Кому бы Вы могли рассказать о ситуации, связанной с жестоким обращением?
 - a. Другам
 - b. Учителям
 - c. Родственникам
 - d. Родителям
 - e. Посторонним взрослым
 - f. Специалисту
 - g. Анонимному специалисту
12. Делились ли с Вами друзья, одноклассники, другие дети перенесенным насилием?
 - a. Да
 - b. Нет

■ Анкета для родителей

Анкетирование проводится с целью выявления Вашего мнения по проблеме насилия в семье.

1. Пол:
 - муж.
 - жен.
2. Возраст:
 - 18-25
 - 26-35
 - 35-...
3. Образование:
 - среднее
 - средне-специальное
 - высшее
4. Как Вы считаете, существует ли проблема насилия в семье?
 - да
 - нет
 - затрудняюсь ответить
 - не задумывался над этим
5. Как Вы считаете, какие формы насилия в семье встречаются чаще?
 - физическое
 - психическое
 - сексуальное
 - экономическое
 - Ваш вариант ответа „..“
6. Как Вы считаете, кто является жертвой насилия в семье?
 - мужчина
 - женщина
 - ребенок
 - престарелый
 - инвалид
 - Ваш вариант ответа ...
7. Кто, по Вашему мнению, применяет насилие в семье?
 - мужчина
 - женщина
 - кто-то другой (укажите, кто именно) ...
8. Как Вы считаете, нужна ли Вам информация о проблеме насилия в семье?
 - да
 - нет

Если «да», то на какие именно темы:

- Что такое насилие
- Домашнее насилие
- Дети и насилие
- Пострадавшие
- Обидчики
- Куда обратиться за помощью
- Обеспечение личной безопасности
- Насилие на стадии свиданий в подростковом возрасте
- Медицинская помощь в случае насилия
- Юридическая информация о насилии
- Другие темы по насилию, интересующие Вас ...
- От какого специалиста Вы хотели бы получить информацию о проблеме насилия в семье?
 - врача
 - учителя
 - психолога
 - социального работника
 - юриста
 - кого-то другого (укажите, кого именно)

Рекомендовано до друку Департаментом громадської безпеки
Міністерства внутрішніх справ України
(Протокол № 15 від 2.04.2012 р.)

**Організація роботи підрозділів ОВС,
що здійснюють профілактичну роботу серед дітей,
у сфері протидії жорсткому поводженню
з дітьми та насильству в сім'ї**

Авторський колектив:

Гришко Алла Анатоліївна – психолог; старший викладач кафедри психології
Національного аерокосмічного університету ім. М.С. Жуковського «ХАІ».

Журавель Тетяна Василівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач Інституту
психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка; голова
виконкому Всеукраїнського громадського центру “Волонтер”.

Кочемировська Олена Олексіївна – кандидат психологічних наук, завідувач сектору проблем
трудових відносин та людського потенціалу відділу соціальної політики Національного
інституту стратегічних досліджень, експерт з питань протидії насильству в сім'ї та
жорсткому поводженню з дітьми.

Лазаренко Олексій Олександрович – полковник міліції, начальник Управління
кримінальної міліції у справах дітей МВС України.

Сергеева Катерина Володимирівна – сертифікований тренер з питань попередження
агресивної поведінки підлітків, асистент проектів Всеукраїнського громадського центру
“Волонтер”.

Рецензенти:

Мілорадова Наталія Едуардівна – підполковник міліції, кандидат психологічних наук,
доцент Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України.

Запорожцев Аркадій Вікторович – полковник міліції, заступник начальника
Департаменту громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України.

Підп. до друку xx.xx.201x р. Формат 45x64, 1/8.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Myriad Pro.
Ум. др. арк. 9,74. Обл-вид. арк. 12,1.
Надруковано: ТОВ “ВПК “ОБНОВА”.
Адреса: м. Київ, вул. Машинобудівна, 50А.